

ВАЗОРАТИ САНОАТ ВА ТЕХНОЛОГИЯҲОИ НАВИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДОНИШГОҲИ ТЕХНОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН

“БИСТСОЛАИ ОМУЗИШ ВА РУШДИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ,
ДАҚИҚ ВА РИЁЗӢ ДАР СОҲАИ ИЛМУ МАОРИФ” - **АСОСИ**
САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумхуриявӣ

(26 - 27 апрели соли 2024)

ҚИСМИ 2

“ДВАДЦАТИЛЕТИЕ ИЗУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ,
ТОЧНЫХ И МАТЕМАТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В СФЕРЕ НАУКИ И
ОБРАЗОВАНИЯ” - **ОСНОВА** УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Материалы республиканской научно-практической конференции

(26 - 27 апреля 2024 года)

ЧАСТЬ 2

Душанбе – 2024

Амонзода И.Т. – д.и.т., ректори Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, раиси кумитаи тадорукот;

Ғафоров А.А. – д.и.т., и.в.профессор, муовини ректор оид ба илм ва татбиқот;

Тошматов М.Н. – н.и.и., и.в. профессор, муовини ректор оид ба таълим ва идораи сифати таҳсилот;

Ғафоров Ф.М. – н.и.и., и.в. дотсент, муовини ректор оид ба инноватсия ва технологияҳои таълим;

Бобоев Х.Б. – д.и.т., и.в.профессор, муовини ректор оид ба равобити хоричӣ ва масоили иҷтимоӣ;

Абдумуминзода С. – н.и.п., и.в.дотсент, муовини ректор оид ба тарбия;

Негматова Г.Д. – н.и.ф.-м., и.в.дотсент, сардори идораи таълимию методӣ;

Ҳакимов Ғ.Қ. – н.и.т., дотсент, декани факултети муҳандисӣ–технологӣ;

Иброгимов Х.И. – д.и.т., профессор, декани факултети технология ва дизайн;

Зарифбеков М.Ш. – н.и.ф.-м., и.в.дотсент, декани факултети технологияҳои иттилоотӣ ва интелекти сунъӣ;

Сатторов А.А. – н.и.и., дотсент, декани факултети иқтисодиёт ва молия;

Раҳимов М.И. – н.и.и., и.в.дотсент, декани факултети менеҷмент ва маркетинги байналмилалӣ;

Озодбекова Н.Б. – н.и.ф.-м., и.в.дотсент, декани факултети телекоммуникация ва таълимоти касбӣ;

Насриддинов М.Ш. - н.и.и., и.в.дотсент, декани факултети таҳсилоти фосилавӣ ва ғоибона;

Яминзода З.А. – н.и.т., дотсент, декани факултети муштараки Донишгоҳи давлатии Полотски Чумхурии Беларус ва Донишгоҳи технологии Тоҷикистон;

Ҳасанов А.Р. - н.и.и., дотсент, мудири шуъбаи корҳои илмӣ–таҳқиқотӣ ва омодаосозии кадрҳои илмӣ ва илмӣ - педагогӣ;

Рабиева Т.М. – н.и.и., дотсент, мудири шуъбаи магистратура.

Амонзода И.Т. – д.т.н., ректор Технологического университета Таджикистана, председатель оргкомитета;

Ғафоров А.А. – д.т.н., и.о. профессора, проректор по науке и внедрению;

Тошматов М.Н. – к.э.н., и.о. профессора, проректор по учебной работе и управлению качеством образования;

Ғафоров Ф.М. – к.э.н., и.о. доцента, проректор по инновации и образовательным технологиям;

Бобоев Х.Б. – д.и.н., и.о. профессора, проректор по международным связям и социальным вопросам;

Абдумуминзода С. – к.п.н., и.о. доцента, проректор по воспитательной работе;

Негматова Г.Д. – к.ф.-м.н., доцент, начальник учебного учебно-методического управления;

Ҳакимов Ғ.Қ. – к.т.н., доцент, декан инженерно-технологического факультета;

Иброгимов Х.И. – д.т.н., профессор, декан факультета технологии и дизайна;

Зарифбеков М.Ш. - к.ф.-м.н., и.о. доцента, декан факультета информационных технологий и искусственного интеллекта;

Сатторов А.А. – к.э.н., доцент, декан факультета экономики и финансов;

Раҳимов М.И. – к.э.н., и.о. доцента, декан факультета менеджмента и международного маркетинга;

Озодбекова Н.Б. – к.ф.-м.н., и.о. доцента, декан факультета телекоммуникации и профессионального образования;

Насриддинов М.Ш. - к.э.н., и.о. доцента, декан факультета дистанционного и заочного образования;

Яминзода З.А. – к.т.н., декан совместного факультета Государственного университета Полоцка Республики Белоруссии и Технологического университета Таджикистана;

Ҳасанов А.Р. - к.э.н., доцент, зав. отделом научно-исследовательских работ и подготовки научных и научно – педагогических кадров;

Рабиева Т.М. – к.э.н., доцент, начальник отдела магистратуры.

Муҳаррири матни забони русӣ: **Самадова З.С.** – н.и.ф., дотсент;

Муҳаррири матни забони тоҷикӣ: **Бобоева Т.Р.** – н.и.ф., дотсент;

Ороиши компютерӣ ва тарроҳӣ: **Ҳомидова Ф.Х.** – мутахассис - таҳлилгари шуъбаи илм.

Ответственность за содержание и достоверность сведений, предоставляемых для опубликования, несут авторы. Редакция не несёт ответственности за содержание предоставленного материала. Мнение авторов публикаций может не совпадать с точкой зрения редакторов.

Масъулияти муҳтаво ва эътимоднокии иттилооте, ки ба нашр пешниҳод шудаанд, ба дӯши муаллифон вогузор карда мешавад. Ҳайати таҳририя ба мазмуни маводи пешниҳодшуда ҷавобгӯ нест. Андешаи муаллифони мақолаҳо метавонанд ба нуқтаи назари ҳайати таҳририя мувофиқ наояд.

**

Душанбе: 2024. – 189 с.

© Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, 2024.

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

БАҲШИ 4. САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ БОСУРЪАТИ САНОАТ ВА ТАКМИЛДИҲИИ СОҲТОРИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.	Ақилҷонов Ф.Ш. ИСТИФОДАБАРИИ ДАРОМАДҲОИ АСЛИИ АҲОЛӢ ВА ТАЪСИРИ АНДОЗҲО ДАР РАВАНДИ АЗНАВТАҚСИМКУНИИ ОН..	6.
2.	Азимова М.Т. СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ.....	12.
3.	Арбобов С.С. НАҚШИ БИЗНЕС-ИНКУБАТОРҲО ДАР РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ.....	14.
4.	Бегмуродов С.Ш. ИНФРАСОҲТОРИ НАҚЛИЁТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА.....	17.
5.	Газиев М.Н. ЭВОЛЮЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ДЕНЕГ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ.....	20.
6.	Досиев М.Н., Шохзода Н.И. НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РУШДИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ БОСУРЪАТИ САНОАТ.....	26.
7.	Мачидов Ф.А. ШАРТҲОИ АСОСИИ ИДОРАКУНИИ ФАЪОЛИЯТИ МАРКЕТИНГӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ТОҶИКИСТОН.....	30.
8.	Муродова М.Дж. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПРОБЛЕМЫ С УЧЁТОМ ЗАНЯТОСТИ.....	33.
9.	Пулотова Ш.Б., Шаропова Н.Ҳ. ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	40.
10.	Пулотова Ш.Б., Шаропова Н.Ҳ. ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ РУШД ВА НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	44.
11.	Пулотова Ш.Б., Шаропова Н.Ҳ. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ ИНФРАСОҲТОРИИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	49.
12.	Раджабова Ф.Х. МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОКАЗАНИЯ УСЛУГ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ И НАСЫЩЕНИЯ ТОВАРАМИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА...	55.
13.	Рахимзода М.И. ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ.....	58.
14.	Рахмонов Б.А. ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ СРЕДНЕГО ЗВЕНА - ОСНОВА РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ.....	65.
15.	Розиқова Ҳ.У., Маллаева М. А. ҲОЛАТ ВА БАҲОГУЗОРИИ ТАНЗИМИ КАСРИ БУҶЕТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	71.
16.	Содиков Р.Х. КОМПЛЕКСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫМ РИСКОМ ПРЕДПРИЯТИЙ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.....	75.
17.	Шарофудинзода С.С. МЕХАНИЗМИ БАЛАНДБАРДОРИИ САМАРАНОКИИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶИИ КОРХОНАҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	83.

18. Шарафова М.Ҷ. САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР ТАВАССУТИ АФЗОИШ ДОДАНИ ИСТЕҲСОЛИ МОЛУ МАҲСУЛОТИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДӢ..... 89.

БАҲШИ 5. ҲАМБАСТАГИИ ИЛМҲОИ ТАБИӢ-РИӢӢ ВА ГУМАНИТАРӢ ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ВА РАВАНДИ САНОАТИКУНОНИИ КИШВАР

19. Арбобов М.Қ., Арбобов Х.М., Чонмаҳмадов М.Д. ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ВА РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ФАӢОЛИЯТИ ОМУӢЗГОР 95.
20. Бобоев Х.Б. САҲМИ ИЛМИ НУЧУМ (АСТРОНОМИЯ) ДАР РУШДИ ИЛМ ВА ТАМАДДУНИ ҚАДИМАИ МАШРИҚЗАМИН..... 98.
21. Бобоева Т.Р. АНОСИРИ РАНГ ВА ТАСВИРСОЗӢ ДАР ШЕЪР..... 104.
22. Бойназарзода О.У. САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МУОСИРИ ТАЪЛИМ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ..... 107.
23. Бойназарзода О.У., Маҳмудшехова М.А. ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ЗАМОНАВИИ ТАЪЛИМ ДАР ДАРСҲОИ МАТЕМАТИКА 111.
24. Гулаҳмадов Ш. ПАЙРАВИИ РОЗӢ БА БАЪЗЕ АЗ МАКТАБҲОИ ФАЛСАФИИ ЮНОНИ БОСТОН..... 115.
25. Диловаршоев Р.С. РОЛЬ БЕГОВЫХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ЗАЩИТНЫХ СВОЙСТВ ОРГАНИЗМА..... 118.
26. Джураев Р.З. ПАТРИОТИЗМ И ГРАЖДАНСКИЙ АКТИВИЗМ: ОСОБЕННОСТИ И СПОСОБЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ В МОЛОДЁЖНОЙ СРЕДЕ..... 120.
27. Джураева С.Н. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА ЧЕРЕЗ КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ..... 130.
28. Заробекова А.А. ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ..... 133.
29. Malikov N.Kh. THE ENGLISH VERB TENSES..... 137.
30. Мухторова М. НАҚШИ АРЗИШҲОИ АХЛОҚӢ ДАР ТАШАККУЛИ ҶОМЕА 141.
31. Норов Ф.Ф. МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ОИД БА НАҚШУ НИГОР..... 147.
32. Нурулоева З.К. СНИЖЕНИЕ МОТИВАЦИИ К НЕПРЕРЫВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ..... 150.
33. Нурмуҳаммад О. АРЗИШҲОИ АХЛОҚӢ АЗ НИГОҲИ АҲМАДИ ДОНИШ 153.
34. Нуралиев З.Ш., Абдуҳолиқова Г.И. ДАСТОВАРДҲОИ ҶАВОНОНИ КИШВАР ДАР СОҲАИ ВАРЗИШ..... 160.
35. Ризвонова У.М., Шоев Б.П. НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ЗЕҲНИ СУНӢӢ ДАР НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ..... 162.
36. Сафарова З.Н. УСЛУБҲО ВА ХУСУСИЯТҲОИ МӢДИ МУОСИР..... 165.
37. Содикова С.А. ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ТАКМИЛИ ҲУНАРИ КЕШБОФИИ ТОҶИКОН..... 167.
38. Таирова Д.Р. ФОРМИРОВАНИЕ И СОХРАНЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ДАННЫХ..... 171.
39. Хамрокулова З.У. ИСКУССТВО КАЛЛИГРАФИИ В ИНДИИ..... 174.
40. Шамсова Б.Қ. ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ЧИҲАТИ ОМУӢЗИШИ ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИСОДӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ..... 179.
41. Шарифзода И.У. ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ- ҲАМЧУН ИМУНИТЕТИ ИҶТИМОӢ ДАР БАРОБАРИ ХАТАРҲОИ МУОСИРИ СИЁСӢ..... 182.

**БАХШИ 4. САМТҲОИ АСОСИИ
РУШДИ БОСУРЪАТИ САНОАТ ВА
ТАКМИЛДИҲИИ СОҲТОРИ
ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

**СЕКЦИЯ 4. ОСНОВНЫЕ
НАПРАВЛЕНИЯ УСКОРЕННОГО
РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
СТРУКТУРЫ ЭКОНОМИКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

**ИСТИФОДАБАРИИ ДАРОМАДҲОИ АСЛИИ АҲОЛӢ ВА ТАЪСИРИ
АНДОЗҲО ДАР РАВАНДИ АЗНАВТАҚСИМКУНИИ ОН**

Акилҷонов Ф. Ш.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Ба ақидаи К. Маркс “дар андозҳо мавҷудияти иқтисодии давлат ифода меёбад”¹. Чунин ҳолат пеш аз ҳама ба давлате тааллуқ дорад, ки бо принципҳои иқтисодии бозорӣ арзи вучуд дорад. Дар давраи мавҷудияти Иттифоқи шӯравӣ иқтисодии миллӣ ба моликияти давлатӣ таъя мекард ва бучети давлатӣ пеш аз ҳама аз ҳисоби азнавтақсимкунии маҳсулоти иловашуда, ки корхонаҳои давлатӣ истехсол мекард, асос мегирифт. Дар чунин шароит андозҳо ба он қисми муносибатҳои иқтисодӣ паҳн мегардид, ки дар онҳо шакли молию пулӣ иҷозат дода мешуд, ба монанди даромадҳои бахши хоҷагии қишлоқ дар шакли ташкилии колхозҳо, савдои чакана ва ғайраҳо.

Ба таври умумӣ муоҳияти андозҳо дар шароити муносибатҳои бозорӣ муайян карда мешавад. Дар шароити муносибатҳои иқтисодии бозорӣ андозҳо дар амалигардонии нақши танзимкунӣ, мутобиқаткунонӣ ва азнавтақсимкунии давлат ба миён меоянд.

Ҳар як низоми андоз ба як гурӯҳ ғоидаовар бошад, барои дигарон ҳамчун сарбории иловагӣ баромад мекунад. Бо баробари ин ҳаҷми оптималии андозҳо имконнопазир мебошанд, зеро онҳо аз тарафи ҷараёнҳои иқтисодӣ зери таъсири манфиатҳои гурӯҳӣ ба дигаргуншавӣ майл доранд.

Бешубҳа, андозҳо таркиби даромадҳои хоҷагиҳои хонаводаҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳоро коҳиш медиҳанд, ки бевосита дар сатҳи зиндагонии аҳоли ифода меёбанд. Ба ин ҳолат нигоҳ накарда, нақши низоми андоз дар иқтисодии мамлакат бисёрҷабҳа ва васеъ мебошад. Андозҳо на танҳо сарчашмаи даромадҳои бучети давлатӣ ва фишанги азнавтақсимкунӣ ба воситаи коҳиш додани даромадҳои андозсупорандагон мебошад, балки ҳамчун фишанги сиёсати фискалӣ баромад мекунад. Бо ибораи дигар, мавҷудияти андозҳо дар иқтисодиёт ҳамчун муътадилкунандагони автоматӣ баромад мекунанд. Дар чунин ҳолат вазифаҳои фискалии андозҳо бо вазифаҳои танзимкунӣ ва ҳавасмандгардонӣ ҳамзистӣ мекунанд. Ҳангоми чунин муносибат аҳамияти андозҳо баланд шуд, нодуруст баҳодиҳии имкониятҳо ва қобилиятҳои он дар мавҷудияти давлат, дар сатҳи зиндагонии аҳоли на танҳо аз ҷиҳати ғункуниҳои андозӣ, инчунин аз тарафи таваррум, талабот, пешниҳод, неъматҳои ҷамъиятӣ, трансфертҳо, инвеститсияҳо, алоқаҳои беруниқтисодӣ ва дурнамоии иқтисодӣ инъикос меёбад. Самаранокии низоми андози истифодашаванда, на танҳо бо истифодабарии функционалӣ ва стратегии он, инчунин бо мувофиқат намудани он ба сатҳи тараққиёти иқтисодии мамлакат муайян карда мешавад. Таҷрибаи мамлакатҳои гуногун нишон медиҳад, ки байни сатҳи тараққиёти иқтисодии онҳо ва имкониятҳои сарбории андозӣ ба иқтисодиёт алоқамандӣ ба назар мерасад². Дар ин васила В. Мау ниҳоят дуруст қайд менамояд, ки лаҳзаи калидӣ дар

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.4. - С. 308.

² Гайдар Е. Тактика реформ и уровень государственной нагрузки на экономику. // Вопросы экономики. - 1998. -

ин ҷо имконияти азнавтақсимкунӣ баромад мекунад, на балки вобастагии он аз омили сиёсӣ: анъанаҳои иҷтимоӣ-демократӣ, ҳолати авторитарӣ ва ғайраҳо³.

Афкори иқтисодӣ аз давраи пеш принципҳои андозбандиро муайян кардааст: принципи ғоидаоварӣ ва принципи саховатмандӣ, яъне сохтор ва ҳаҷми андозҳо бояд чунин бошад, ки ба воситаи онҳо даромадҳои механизмҳои муайяни бозор ба таври мувофиқ барои манфиатҳои ҷамъият азнавтақсим карда шаванд, на танҳо дар шакли пардохтҳои аниқ, кумақпулиҳо ва имтиёзҳо, инчунин ба воситаи молҳои ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ самаранок.

Дартар ин принципҳо бо кифоягӣ, ҳаракатнок ва интихоби сарчашма ва объекти самаранок пурра карда шуданд. Дар ин ҷо қобилияти андозҳо ба афзоиш ёбӣ ва ё камшавӣ мутобиқи эҳтиёҷоти ҳукумат бо интихоби пардохткунандагони муайян дар назар дошта шудаанд.

Дар ҳақиқат, харочот ва даромади давлат ҳамчун таркиби азнавтақсимкунӣ бо ҳамроҳии бучети оилаҳо ва корхонаҳо бевосита ба истехсолот, шуғл, нархҳо, инфрасохтори иҷтимоӣ ва ғайраҳо таъсир мерасонад.

Андозҳо, бешубҳа, қобилияти харидориро коҳиш медиҳанд. Ин ақидаро мамлакатҳои тараққикарда дар ҳолатҳои аниқ иқтисодӣ истифода мебаранд. Масалан, агар дар назди иқтисодӣ милли муаммои сустшавии рушди иқтисодӣ истода бошад, он гоҳ ҳаҷми андозситонӣ ба ҳадди аксар кам карда мешавад. Чунин ҳолат на танҳо ба даромадҳои аслий, инчунин ба ҳавасмандгардонии ғайриқонунии меҳнатӣ ва инвестиционӣ ифода меёбад. Баръакс, баландшавии андозҳо барои корхонаҳо пешбиниҳои ғоида ва кӯшиши маблағгузориро суст гардонида, дар аҳоли бошад, сатҳи истеъмолот коҳиш меёбад.

Низоми андоз бояд чунин сохта шавад, ки ғункунии андозҳо нисбат ба ҳаҷми маҳсулоти софӣ милли мутаваззин бошад. Яъне, бо баробари афзоиш ёбии даромади софӣ милли, ҳаҷми андозҳои ба бучети давлатӣ ҷамъоваришуда низ зиёд мегарданд. Агар пастшавӣ ва ё коҳиш ёбии даромади софӣ милли мушоҳида карда шавад, воридоти андозҳо кам мешаванд, ки пастрасии иқтисодиро ба воситаи инвестицияҳои афзоиш ёбанда каме бошад ҳам боз медорад ва дар ин васила қобилияти харидорӣ аҳоли нигоҳ дошта мешавад.

Бо баробари ин сиёсати фискалӣ дар шароити касрати бучет пастшавии мизони андозҳоро бо баробари коҳиш додани харочоти давлатӣ дар назар дорад. Лекин дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон на ҳама вақт чунин принцип риоя карда мешавад. Аз рӯйи таҳлили гузаронидашудаи вазни қиёсии андозҳо дар даромади софӣ милли маълум мегардад, ки аз соли 2019 то соли 2022 ин нишондиҳанда тағйироти куллиро аз сар нагузаронида, агар дар соли 2019 ба 21% баробар бошад, дар соли 2022 ба 19% баробар шудааст, ки коҳиш ёбиро ба 2% нишон медиҳанд, ки беҳтаргардии вазъияти андозбандиро нишон доданиш мумкин аст (ҷадвали 1).

№4. - С. 4-13.

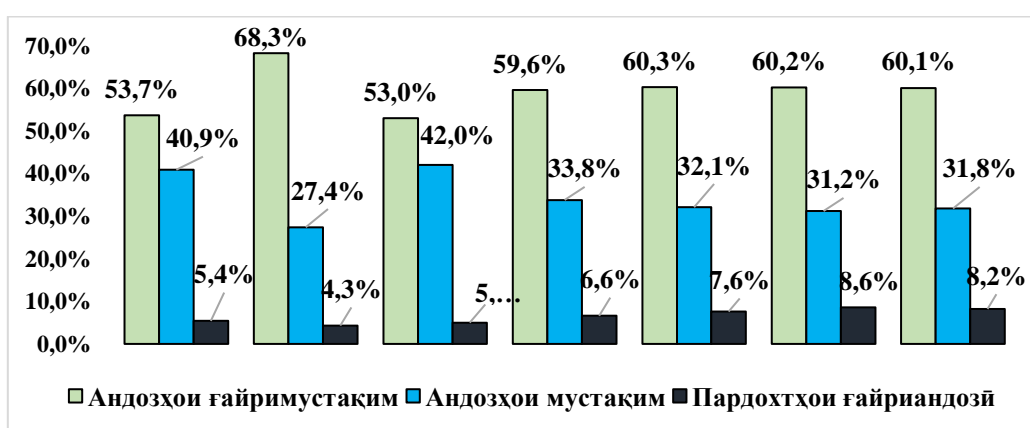
³ Мау В. Политическая природа и уроки финансового кризиса. // Вопросы экономики. - 1998. - № 11. - С. 6.

Тағйирёбии вазни қиёсии андозҳо дар даромади софи миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳанда	2019	2020	2021	2022	Соли 2022 нисбат ба соли 2019(маротиба)
Даромади софи миллӣ	79109,8	83958,3	101076,3	115739,4	1,46
Андозҳо	16613,0	17631,2	19204,5	21990,5	1,32
Вазни қиёсии андозҳо дар даромади софи миллӣ (бо ифодаи %)	0,21	0,21	0,19	0,19	-

Сарчашма: Ҳисобҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 24. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023.- С. 434-446.

Аз маълумоти ҷадвали 1 мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар соли 2022 нисбат ба соли 2019 даромади софи миллӣ ба 1,46 маротиба афзиш ёфта, андозҳо бошанд, 1,32 маротиба зиёд гардидаанд. Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки тамоюли тағйирёбии андозҳо нисбат ба тамоюли афзоиши даромади софи миллӣ бо суръати пасттар ба миён омада, оид ба шароити муосири андозбандӣ дар кишвар шаҳодат медиҳад. Лекин чунин ҳолат ба таври амиқ таъсири андозҳоро ба ташаккули даромадҳои аҳоли ба пуррагӣ ифода карда наметавонад. Зеро таҳлили сохтори воридоти андозҳо ба бучети давлатӣ дар солҳои охир нишон медиҳад, ки дар сиёсати бучетӣ-андозии давлат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазни қиёсии баланди андозҳои ғайримустақим ба назар мерасад (расми 1).

Расми 1. Таносуби андозҳои мустақим, ғайримустақим ва пардохтҳои ғайриандозӣ ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тартиб дода шуд: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 438-452.

Таҳлили таносуби андозҳои мустақим, ғайримустақим ва пардохтҳои ғайриандозӣ ба буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2016-2022 нишон медиҳад, ки вазни қиёсии андозҳои ғайримустақим ба тағйироти нобаробар нигоҳ накарда, то ҳол дар сатҳи баланд қарор дорад. Вазни қиёсии андозҳои ғайримустақим дар сатҳи 60% дар даромади буҷети давлатӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ин намуди андозҳо таъминкунандагони асосии даромади буҷет ба ҳисоб мераванд.

Аз байни андозҳои ғайримустақим махсусан вазни қиёсии андоз аз арзиши иловашударо (ААИ) дар ташаккулёбии қисми даромади буҷети давлатӣ ва дар ҳаҷми умумии воридоти андозҳо қайд намудан зарур аст (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2.

Тағйирёбии вазни қиёсии ААИ дар ташаккулёбии даромадҳои буҷети давлатӣ ва ҳаҷми умумии даромадҳои андозӣ (бо ифодаи %)

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Вазни қиёсии ААИ дар ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ	42,9	53,6	41,1	47,8	48,8	49,0	48,5
Вазни қиёсии ААИ дар ҳаҷми умумии даромадҳои андозӣ	45,3	56,0	43,3	51,2	52,8	53,6	52,8

***Сарчашма:** Таносуби андозҳои мустақим, ғайримустақим ва пардохтҳои ғайриандозӣ ба буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тартиб дода шуд: Омори солонии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 438-452.*

Агар ин нишондиҳандаҳо бо нишондиҳандаҳои дигар кишварҳои ИДМ муқоиса намоем, маълум мегардад, ки онҳо яке аз ҳама баландтар мебошанд. Масалан, дар соли 2010 вазни қиёсии ААИ дар ҳаҷми умумии даромадҳои андозӣ дар Озарбойҷон 38%, дар Арманистон - 51%, дар Беларус - 36%, Қазоқистон - 23%, Қирғизистон - 38%, Молдова - 41%, Россия - 22%, Украина - 39% ташкил кардааст.⁴ Аз ҷадвали 2 мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар давраи таҳлилӣ тақрибан 50% ва зиёд аз ин даромадҳои андозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби ААИ ташаккул ёфтаанд.

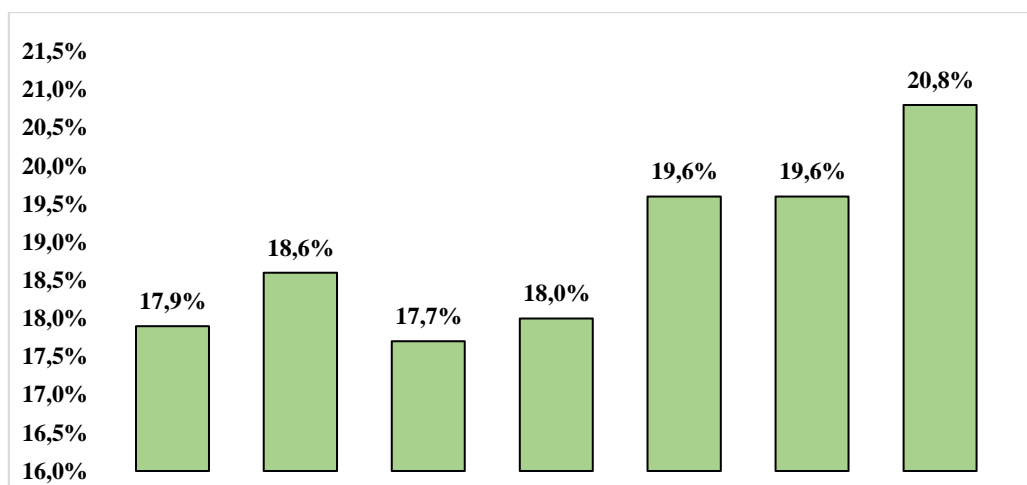
Чунин тарзи ташаккулёбии даромадҳои буҷети давлатӣ як қатор мушкилотро ба миён меорад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки қорӣ намудани ААИ хароҷот ва кӯшишҳои иловагиро талаб наменамояд, ба ғайр аз ин ғанӣ гардонидани қисми зиёди даромади давлатӣ аз ҳисоби як намуди андоз аз он шаҳодат медиҳад, ки сиёсати фискалӣ дар кишвар ғайрисамарнок амалӣ карда мешавад. Ташвишовар дар соҳаи андозбандии ААИ дар он зоҳир мегардад, ки бо ин намуди андоз муассисаҳои ғайридавлатии таҳсилотӣ низ андозбандӣ карда мешаванд. Маълум аст, ки

⁴ Демиденко М.В. Риски для государственных финансов государств - участников СНГ в свете текущей мировой нестабильности. // Интеграционные исследования. ЕЭИ - № 4 (17) ноябрь 2012. - С. 50-65.

пардохткунандаи ҳақиқии ин намуди андоз пеш аз ҳама хоҷагиҳои хонавода ба ҳисоб мераванд, ки пардохти ин намуди андозро дарк накарда, дар асл пардохткунандаи аслии андозҳои ғайримустақим баромад мекунад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки амалигардони сиёсати андоз аз тарафи давлат, ба ғайр аз андозандии мустақими даромадҳои аҳоли, дар намуди андоз аз даромади шахсони воқеӣ, андоз аз амволи ғайриманқули шахсони воқеӣ, ба хоҷагиҳои хонавода сарбории изофагиро барои пардохти андозҳои ғайримустақим, пеш аз ҳама ААИ, ки ба нархи мол зам карда шудааст, мусоидат менамояд. Дар натиҷа ҳамаи ин ба ташаккулёбии даромади аслии аҳоли таъсири бевосита мерасонад. Зеро андозҳои ғайримустақим ба нархи молу хизматҳо ҳам карда шуда, ба болоравии беасоси нархҳо мусоидат мекунад ва дар ин васила хароҷоти хоҷагиҳои хонаводаро боз ҳам зиёд мегардонад. Дар натиҷа қисми даромади барои пасандоз равона мешуда даромади умумии хоҷагиҳои хонавода барои истеъмолот сарф мешавад.

Дигар ҳолати муайянкунии самаранокии сиёсати андозию бучетӣ гаронии андози оптималӣ баромад мекунад. Одатан дар сатҳи иқтисодиёти миллии гаронии андоз ба воситаи муайян намудани андозгунҷоиши МУД, яъне нисбияти воридшавии андозҳо ба ҳаҷми умумии МУД ҳисоб шуданаш мумкин аст (расми 2).

Расми 2. Андозгунҷоиши МУД. Ҳисоб карда шуд аз рӯи Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 432-458.

Аз расми 2 мушоҳида намудан мумкин аст, ки андозгунҷоиши МУД дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи таҳлилшавандаи солҳои 2012-2018 тамоюли афзоишёбиро дорад.

Таҳлили муқоисавӣ бо дигар кишварҳо нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондиҳандаи нисбияти ҳаҷми андозҳо ба ҳаҷми МУД нисбат дигар мамлакатҳо дар сатҳи паст қарор дорад. Масалан, дар ИМА ин нишондиҳанда ба 33%, дар Чехия - 40,5%, Полша - 41%, Венгрия - 41,2%, Шветсия - 55,3%, Дания - 52,1%, Фаронса - 44,4%, Олмон - 37,4%, Британияи Кабир - 37,3%, Италия - 37,1%, Канада - 34,0%, Ҷопон - 31,3%, Эстония - 37,1%-ро ташкил медиҳад. Ҳамин тавр, сарбории андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нишондиҳандаҳои миёнаи дигар мамлакатҳо зиёд нест.

Азбаски ҳаҷми иқтисодиёти пинҳонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи баҳодиҳии экспертӣ тақрибан 30% МУД-ро ташкил медиҳад, бинобар ҳамин ин ҳодиса гаронии аслии андозро то 40-45% баланд менамояд. Ин ҳолат коркарди самтҳои афзалиятноки муборизаи сиёсати фискалиро бо баҳши пинҳонии иқтисодиёт бо истифода аз санадҳои қонунгузорӣ ва муборизаи шадид бо субъектҳои хоҷагидорӣ аз андоз саркашӣ мекарда тақозо менамояд.

Ҳамин тавр бояд қайд намуд, ки нишондиҳандаи андозғунҷоиши МУД ба ғайр аз муайян намудани сарбории андозӣ, инчунин барои муайян намудани дараҷаи иштироки давлат дар азнавтасимкунии даромади миллии истеҳсолшуда иштирок менамояд. Муқоиса намудани нишондиҳандаи андозғунҷоиши МУД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар мамлакатҳо нишон медиҳад, ки дар ин кишварҳо давлат ба воситаи сиёсати бучетӣ-андозӣ қисми зиёди МУД-ро аз нав тасим менамояд. Инчунин сатҳи баланди андозғунҷоиши МУД оид ба васеъшавии пояи (базаи) андозбандӣ шаҳодат медиҳад, ки оид ба васеъшавии муттасили ҳаҷми истеҳсолот шаҳодат медиҳад. Бояд қайд намуд, ки коҳишёбии андозғунҷоиши МУД оид ба пояи маҳдуди андозбандӣ дар Тоҷикистон шаҳодат медиҳад.

Адабиёт:

1. Андозғунҷоиши МУД. Ҳисоб карда шуд аз рӯйи Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 432-458.
2. Гайдар Е. Тактика реформ и уровень государственной нагрузки на экономику. // Вопросы экономики. - 1998. - №4. - С. 4-13.
3. Демиденко М.В. Риски для государственных финансов государств - участников СНГ в свете текущей мировой нестабильности. // Интеграционные исследования. ЕЭИ - № 4 (17) ноябрь 2012. - С. 50-65.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.4. - С. 308.
5. Мау В. Политическая природа и уроки финансового кризиса. // Вопросы экономики. - 1998. - № 11. - С. 6.
6. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. - С. 434-446.
7. Таносуби андозҳои мустақим, ғакримустақим ва пардохтҳои ғайриандозӣ ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тартиб дода шуд: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 438-452.
8. Ҳисобҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. - С. 24.

СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Азимова М.Т.

Технологический университет Таджикистана

Вопросы кадрового обеспечения в условиях ускоренной индустриализации и научно-технологического развития для Республики Таджикистан на данном этапе являются одним из ключевых вопросов. Отдельно остро стоит вопрос, связанный с оценкой кадрового потенциала страны с качественной точки зрения. Правительством Республики Таджикистан разработана и внедрена в действие «Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года» [2].

Одним из стратегических и приоритетных направлений деятельности Правительства Республики Таджикистан на ближайшие годы является развитие человеческого капитала, повышение качества уровня жизни населения и формирование устойчивых предпосылок для развития инновационной экономики.

Эффективное функционирование любой социально-экономической системы зависит от имеющихся в её распоряжении человеческих ресурсов. Описывая человеческие ресурсы как трудовой потенциал человека, большинство учёных связывают эту категорию с понятием «трудовой потенциал» - возможное количество и качество труда, которым обладает общество (трудовой коллектив) на данном уровне науки и развития технологий [3; 324].

Экономическая категория «трудовой потенциал» сформировалась в 1970-е годы для выражения обобщающей оценки персонала с учётом не только его фактических характеристик, но также резерва и потенциала.

Наиболее развитая по трудовому потенциалу социально-экономическая система базируется на профессиональных знаниях, практических навыков, личностных и психофизиологических характеристик работников, способных внести необходимый вклад в реализацию целей предприятия, с надлежащим материально-техническим, информационным и организационным трудовым процессом.

С момента своего возникновения данная категория прошла эволюционный путь развития от её полного отождествления с трудовыми ресурсами до её представления как совокупности способностей работать.

Спивак В.А. даёт определение потенциалу как, с одной стороны, возможности, которые могут быть использованы для достижения определённых целей и решения конкретных задач, с другой стороны, «наложенные потенции, расположенность к эффективному выполнению тех или иных функций при наличии благоприятных условий, когда способности и задатки могут развиваться до уровня умений и навыков» [4; 113].

Часть учёных, классифицируя трудовой потенциал, включают совокупность различных качеств людей, определяющих их трудоспособность, такие как:

- а) качество, связанное с состоянием его здоровья, то есть со всем тем, что отражает его физический и психологический потенциал;
- б) объём общих и специальных знаний человека, его трудовых навыков, обуславливающих способность к труду определённого качества;
- в) уровень сознания и ответственности, социальной зрелости, идейной убеждённости и т.д. [5; 9].

Если рассматривать компоненты трудового потенциала по значимости их рангов, то с нашей точки зрения, на первое место всё же надо поставить не здоровье, а профессионализм.

Сегодня в нашей стране существуют проблемы отставания в развитии трудового потенциала как прогрессивного направления роста экономики:

- во-первых, низкая восприимчивость трудового потенциала к инновациям;
- во-вторых, несбалансированность рынка образовательных услуг и рынка труда;
- в-третьих, часто неэффективное использование трудового потенциала, как на уровне общества, так и отдельного предприятия, отдельного работника;
- в-четвёртых, высокая внешняя трудовая миграция «вымывает» из страны квалифицированных кадров и специалистов;
- в-пятых, большой объём занятости в неформальном секторе и низкий уровень заработной платы в формальном секторе.

В данный момент численность трудовых ресурсов в Республике Таджикистан увеличивается с каждым годом (рисунок 1), и важнейшей проблемой на рынке труда выступает уровень качества трудовых ресурсов, которые остаются не соответствующими возросшими требованиями работодателей основных сегментов рынка труда. Большинство безработных, зарегистрированных в службе занятости, не имеют профессиональной подготовки или в связи с длительным трудовым перерывом потеряли профессиональные навыки. По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в 2023 году из общего числа безработных, зарегистрированных в службе занятости, 61,1% составляют граждане, не имеющие полного среднего образования [1; 113].

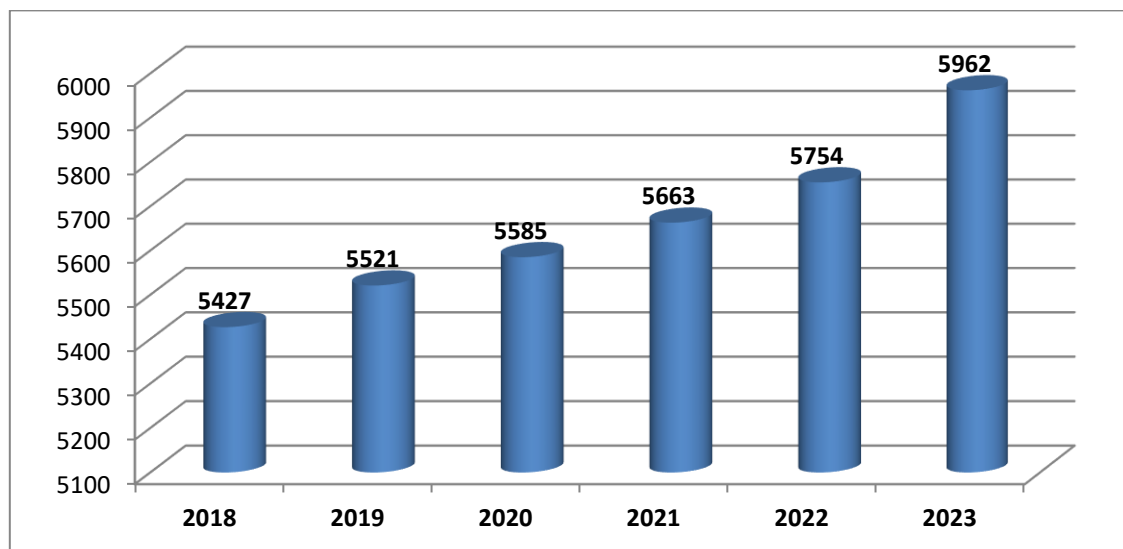

Рисунок 1. Численность трудовых ресурсов в Республике Таджикистан (тыс. человек)

В целях ускоренной индустриализации в Республике Таджикистан успешно реализуются: «Стратегия развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года», «Программа ускоренной индустриализации Республики Таджикистан на 2020-2025 годы», «Программа развития цветной и чёрной металлургии до 2025 года» и трудовые ресурсы, которые являются важнейшими категориями теории и практики управления персоналом.

Богатая ресурсная база и образованное население - это прочная основа конкурентоспособности Республики Таджикистан на мировом уровне. Поэтому улучшение профессионального и квалификационного потенциала трудовых ресурсов, в том числе трудовых мигрантов, выступает одним из ключевых факторов обеспечения их социальной защищённости и порождает настоятельную необходимость в дальнейшем развитии системы профессионального обучения, в том числе взрослого населения, которое связано с тем, что каждый собственник способностей к труду как индивидуальная рабочая сила развивается в рамках развития личности, совершенствования своих способностей применительно к новым условиям деятельности.

Литература:

1. Рынок труда Республики Таджикистан. Душанбе: АСПРТ. - 2023.
2. Постановление Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 01.12.2016. - № 636.
3. Соловьёв А.П. Экономическая и социальная эффективность использования трудовых ресурсов / А.П. Соловьёв, Г.М. Романенкова. Л.: Лениздат. - 1976.
4. Спивак В.А. Управление персоналом для менеджеров : учеб. пособие. М. 2007. - 624 с.
5. Управление трудовыми ресурсами: справочное пособие / О.П. Апостолов, Л.С. Бляхман, Г.Х. Гендлер и др.; под общ. ред. Л.А. Костина. М., 1987. - 343 с.

НАҚШИ БИЗНЕС-ИНКУБАТОРҶО ДАР РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ

Арбобов С.С.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Дар шароити муосири хоҷагидорӣ ҳам дар сатҳи иқтисодӣ ва ҳам дар сатҳи кишвари соҳибистиқлол соҳибкории инноватсионӣ яке аз омилҳои асосии на танҳо рушди баъзе соҳаҳои иқтисодӣ, балки тамоми иқтисодиёти миллӣ дар маҷмӯъ ба ҳисоб меравад.

Қайд намудан зарур аст, ки дар муносибатҳои муосири иқтисодӣ соҳибкории инноватсионӣ ба қатори фишангҳои асосии рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил шуда, рушди истеҳсоли мол ва хизматрасонии субъектҳои хоҷагидор бо роҳи рушди рӯзафзун, пуршиддат ва экстенсивӣ дохил мешавад. Бо вучуди ин, дар Тоҷикистон барои амаликунии ин рушд мушкилиҳои муайяни системавӣ, ба монанди сатҳи пасти пардохтпазирии аҳоли; афзоиши хароҷот барои захираҳои истеҳсолот (хизматрасонӣ); набудани дастрасии алтернативӣ ба манбаъҳои ашёи хом; набудани технологияҳои нав; норасоии сармояи арзони қарз ва ғайра мавҷуд аст. Ҳалли ин проблемаҳо на танҳо асоси фаъолияти муваффақонаи соҳибкории инноватсионӣ, балки воситаи наҷотёбӣ, мустақилияти молиявӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии ҳамаи шаклҳои соҳибкорӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ мебошад.

Бо дарназардошти ин, бояд қайд кард, ки ҳавасмандии созанда ба фаъолияти инноватсионӣ, мустақилият, озодӣ ва серамалӣ дар қабули қарорҳои субъектҳои хурди

хоҷагидор ташаккули муҳити инноватсиониро муайян мекунад ва тавассути амаликунии иқтисодии инноватсионии онҳо ошкор мегардад. Ба ин раванд инчунин муҳити инноватсионӣ дар самти фаъолгардонии омилҳои рушди инноватсионӣ, мавҷудият ва дастрасии унсурҳои инфрасохтори инноватсионӣ, таҳкими ҳамкориҳои субъектҳои хурди хоҷагидорӣ бо тичорати калон ва миёна мусоидат мекунад.

Бизнес-инкубатор - ташкилоте мебошад, ки вазифааш дастгирии корхонаҳои хурд ва соҳибкорони нава ба ҳисоб меравад, ки бинобар сабаби мавҷуд набудани захираҳои молиявӣ, норасоии таҷриба ва ё таҳассус имконияти берун аз бизнес-инкубатор амалӣ намудани лоиҳаҳои хурд надоранд.

Бизнес-инкубатор чунин асосии рушди инфрасохтори соҳибкории хурди инноватсионӣ мебошад, ки ҳадафи асосии он фароҳам овардани шароити мусоиди ташкилию иқтисодӣ барои корхонаҳои хурди наваҷис мебошад. Айни замон бизнес-инкубатор яке аз воситаҳои самараноки дастгирӣ ва рушди соҳибкории хурд дар саросари ҷаҳон ҳисобида мешавад.

Фаъолияти асосии бизнес-инкубаторҳои классикӣ на он қадар пешниҳоди хидматрасонии тичоратӣ, балки пешниҳоди утолҳои корӣ ва истеҳсоли ба корхонаҳо бо нархҳои хеле пасттар аз нархи бозор мебошад. Дар баробари ин, дар доираи бизнес-инкубатори классикӣ корхонаҳои гуногун фаъолият мекунанд. Баръакси инкубаторҳои классикӣ, дигар бизнес-инкубаторҳо ба соҳибкории хурд танҳо бо ҳадамоти машваратӣ пешниҳод мекунанд. Норасоии ин намуди бизнес-инкубатор дар набудани табодули таҷриба байни корхонаҳои мебошад, ки аз хидматрасонии он истифода мебаранд.

Камбудии асосии бизнес-инкубаторҳо, ки ба соҳибкории хурд тавассути алоқаи электронӣ хизмат мерасонанд, ин шумораи ками робитаҳои мустақим бо корхонаҳо мебошад [4].

Хусусиятҳои асосии фаъолияти бизнес-инкубаторҳои виртуалӣ аз он иборат аст, ки оғоз намудани фаъолияти соҳибкориро дар фосилаи дур роҳандозӣ кардан мешаванд. Ниҳоят, мақсади бизнес-инкубаторҳо дорои хусусиятҳои муайяни соҳавӣ мебошанд, яъне онҳо ба рушди соҳаҳои мушаххаси соҳибкорӣ мусоидат мекунанд, масалан, корхонаҳои хурди инноватсионӣ, ки ба таҳияи барномаҳои компютери махсусгардонидашударо дар бар мегирад [4].

Бартариии асосии бизнес-инкубаторҳо дар муқоиса бо дигар воситаҳои рушди соҳибкории хурд, пеш аз ҳама, меъёри имтиёзноки иҷораи амволи ғайриманкули давлатӣ (мунисипалӣ) дар соли аввал 40% -ро ташкил медиҳад, дар соли дуюм бошад 60% ва дар соли сеюм 100% ташкил медиҳад. Бо дарназардошти он, ки нархҳои иҷораи идораи коммуналӣ ва амволи ғайриманкули саноатӣ нисбат ба меъёрҳои миёнаи иҷораи амволи ғайриманкули тичоратӣ 1,5-2 маротиба камтар аст, ин бо мақсади ташкил намудани корхонаҳои хурд ва ё корхонаҳои хурди наваҷис дар заминаи бизнес-инкубаторҳо мебошанд.

Бизнес-инкубаторҳо барои таҳким ва рушди корхонаҳои инноватсионии наваҷис заруранд. Махсусан дар кишварҳо, ки динамикаи рушди соҳибкории инноватсионӣ паст аст, нақши бизнес-инкубаторҳо барои таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии маҳаллӣ хеле муҳим аст [2].

Муаммоҳои рушди соҳибкории хурди инноватсионӣ, бешубҳа, метавонад яке аз масъалаҳои асосии рушди иқтисодӣ дар маҷмуъ ҳисобида шавад. Агар нақши

муҳимеро ба назар гирем, соҳибкории хурди инноватсионӣ дар рушди иқтисодии ҳамаи кишварҳое, ки бидуни истисно, ки дар роҳи дигаргунсозии бозор қарор доранд, мебозанд.

Бизнес-инкубаторҳо соҳибкории хурд, аз ҷумла соҳибкорони инноватсиониро инкишоф дода, дар ташаккули иқтисоди устувори бозорӣ, ки дар он захираҳои асосии эҳтимолии соҳибкорӣ мутамарказ шудаанд, нақши муҳим мебозанд.

Қисмати муайяни соҳибкории хурд як навъ «майдончаи оғозёбӣ» мебошад, ки имкон медиҳад, ки ғояҳо ва лоиҳаҳои инноватсиониро аввал дар доираи корхонаҳои хурд амалӣ намуда, баъдан бо истифода аз равишҳои гуногун ба истеҳсоли оммавии баъзе хизматрасониҳо ва истеҳсоли маҳсулот тақон бахшанда, ки ба онҳо талаботи зиёд дар бозор ба вуҷуд омадааст [1].

Бизнес-инкубаторҳо ба ташаккули ибтидоии соҳибкории хурди инноватсионӣ, ки хизматҳои сершумори инноватсионӣ пешниҳод мекунанд, стратегияҳои афзалиятноки фаъолияти корхонаи навтаъсисро ташаккул медиҳанд ва амалӣ мекунанд.

Вазифаҳои функционалии бизнес-инкубатор дар соҳаи хизматрасонӣ ба соҳибкории хурди инноватсионӣ иборатанд аз:

- хизматрасониҳои машваратӣ;
- таъмини утоқи корӣ;
- мусоидат дар таҳияи нақшаҳои бизнес;
- мусоидат дар дарёфти манбаъҳои маблағгузорӣ;
- дастгирии лоиҳа дар марҳилаҳои аввал;
- таҳлили муҳити бозор ва рақибон;
- кироияи таҷҳизоти илмию технологӣ ба муҳлати муайян;
- хизматрасониҳои техникӣ ва маъмурий (почта, интернет, телефон, факс, нусхабардорӣ, котиби офис ва ғ.);
- дастгирии иттилоотӣ ва таблиғотӣ;
- хизматрасониҳои ҳуқуқӣ ва ҳисобдорӣ;
- хизматрасонӣ дар соҳаи арзёбии тижорат, хавфи тижоратӣ ва ғайра.
- илмию техникӣ (ҷорикунии технологияҳои нав, ноу-хау, маҳсулоти нав).

Самаранокии бизнес-инкубаторҳо ҳам ба омилҳои ташкилӣ ва ҳам иқтисодӣ алоқаманд аст. Рушди онҳо на ҳама вақт маблағгузорию бучетиро талаб мекунанд ва метавонанд тавассути сарпарастӣ ё худмаблағгузорӣ амалӣ карда шаванд. Қобилияти худтаъминкунии онҳо 10-60% аст.

Бизнес-инкубаторҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан маблағгузорию аз ҳисоби донорҳо вобастагӣ доранд, ки биноҳои онҳо аз ҷониби худӣ донорҳо таъмин карда мешаванд. Сарчашмаҳои маблағгузорию онҳо аксар вақт аз фондҳои байналмилалӣ ва барномаҳои грантӣ ва танҳо ба андозаи андак аз ҳисоби маъмурияти маҳаллӣ ва сарпарастон сарчашма мегиранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бизнес – инкубаторҳо мақсади асосиро дар ташаккули муҳити мукамал барои соҳибкорон мебинанд ва ҳамчунин дар кумаки касбӣ расонидан ба нафароне, ки идея (ғояҳо) - и тижоратӣ худро дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ доранд.

Ҳамин тариқ, саҳми сохторҳои ташкилии соҳибкории хурд дар рушди равандҳои инноватсионӣ аҳамияти худро дорад. Аммо, аксар вақт маҳсулоти инноватсионӣ дараҷаи баланди навоарӣ надорад, ин аз набудани базаи моддии мувофиқ барои эҷоди он

вобаста аст. Лоихаҳои бузурги инноватсионӣ аз ҷониби соҳибкорони хурд амалӣ карда намешаванд. Сохтори ташкилии бизнес-инкубаторҳо ба хизматрасонии босифат ба сохторҳои хурди инноватсионӣ нигаронида шудааст, зеро муваффақияти онҳо бевосита аз муваффақ шудани сохторҳои хурди инноватсионии вобаста аст.

Адабиёт:

1. Александрин Ю.Н. Индикаторы качества институциональной среды малого предпринимательства / Ю.Н. Александрин // Общество: политика, экономика, право. - 2015. - № 2. - С. 53-58.
2. Елисеев И.М. Инкубация бизнеса как формирование спроса на технологические, управленческие и социальные инновации / И. М. Елисеев // Инициативы XXI века. - 2016. - № 4-5. - С. 7-10.
3. Минеева Т.В. Бизнес-инкубатор как один из наиболее эффективных инструментов поддержки и развития предпринимательства / Т. В. Минеева // Вестник Астрахан. гос. техн. ун-та. - 2015. - № 2 (37). - С. 230-236.
4. Прилепа Н.В. Бизнес-инкубатор как одна из современных организационных форм поддержки инновационной деятельности / Н.В. Прилепа // Вестник Хмельницкого национального университета. Экономические науки. 2012. - № 5. - Т. 2. - С. 56-61.

**ИНФРАСОХТОРИ НАҚЛИЁТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ
РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА**

Бегмуродов С.Ш.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Инфрасохтори нақлиётӣ заминаест, ки кори бисёр системаҳо: иқтисодӣ, ҳарбӣ, иҷтимоӣ ва ғайраро таъмин намуда, дараҷаи рушди онро барои таъмини рақобат муҳим мегардонад. Аз ин рӯ, ҳангоми зикри имкони рушди иқтисодӣ мо дар назар дорем, ки яке аз самтҳои асосии ин рушд такмили инфрасохтори нақлиётӣ мебошад, ки метавонад рақобатпазирӣ ва афзоиши иқтисодиро таъмин намояд.

Дар тадқиқоте, ки ба вобастагии рушди иқтисодӣ ва инфрасохтор бахшида шудаанд, таърифҳои гуногуни худӣ мафҳуми «инфрасохтор» вучуд дорад. Тафовут асосан дар дараҷаи ба назар гирифтани омилҳои ба суръати тараққиёти иқтисодӣ таъсиркунанда дида мешавад.

Инфрасохтор (аз латинии *infra* - зер, сохтор) - маҷмуи соҳаҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳои ба ин соҳаҳо дохилбуда, намудҳои фаъолияти онҳо, ки барои фаъолияти муътадили истеҳсолот ва муомилоти мол, инчунин ҳаёти одамон шароит таъмин ва фароҳам мекунад, мебошад. Инфрасохтори истеҳсолӣ ва иҷтимоиро ҷудо мекунад. Инфрасохтор роҳҳо, коммуникатсия, нақлиёт, анбор, таъминоти энергияи беруна, обтаъминкунӣ, иншооти варзишӣ, кабудизоркунӣ ва корхонаҳои хизмати маиширо дар бар мегирад. Баъзан инфрасохтор илм, маориф ва тандурустиро низ дар бар мегирад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии бозорҳои байналмилалӣ фурӯш, афзоиши ҳаракати ҷуғрофӣ аҳоли ва рушди “истеъмоли ҷамъиятӣ” нақши инфрасохтори нақлиётӣ

ҳамчун ҷузъи муҳимми рушди иқтисодии ҳамаҷониба ва ҳам минтақаҳои алоҳида ва ҳам тамоми кишварҳо меафзояд.

Воқеан ҳам, нақлиёт дар рушди иқтисодӣ мавқеи махсусро ишғол намуда, омили асосии ташаккули фазои иқтисодӣ ва иқтимоӣ махсуб мешавад. Нақлиёт ҳамчун соҳаи махсуси истеҳсолоти моддӣ ҳаракати молу маҳсулот ва одамонро дар маҳал таъмин намуда, бо ҳамин ба қонеъ гардондани талаботи аҳоли ва соҳаи соҳибкорӣ таъсир мерасонад. Нақлиёти роҳи оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ системаи ягонаи нақлиёти ҳудудро ташкил медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои асосии онҳо гардиши бор ва мусофирон мебошад.

Е.Г. Ефимова чунин мешуморад, ки инфрасохтори нақлиётӣ фаъолияти тичоратиро дастгирӣ ва сода намуда, дастрасии ҷуғрофӣ минтақаро таъмин мекунад. Шабакаҳои нақлиёт, ки унсури маркази дар таҷдиди саноат ва сохтори дохили ширкат ба ҳисоб рафта, дар ҳамгироии бозори минтақавӣ нақши муҳим мебозанд ва дастрасиро ба тамоми ҷузъҳои низоми иқтисодӣ таъмин мекунанд. Инчунин, соҳаи нақлиёт худ ба худ аз ҷиҳати иқтисодӣ аҳамияти калон дорад. Корхонаҳое, ки ба хизматрасониҳои нақлиётӣ махсус гардонида шудаанд, аз соҳаи хизматрасонӣ дар минтақа маблағи зиёди арзиши иловагиро ба вуҷуд меоранд ва бо ҳамин афзоиши шумораи кормандони ин соҳаро таъмин менамоянд [1; 77].

Ю.А. Шербанин хусусиятҳои ҳосилтаъсири инфрасохтори нақлиётиро ба пешрафти иқтисодӣ нишон медиҳад. Инфрасохтори пешрафтаи нақлиётӣ минтақа ба афзоиши дараҷаҳои асосии сармояи инфрасохторӣ, паст шудани нархи ниҳоии молҳо, афзоиши ҳаҷми ҳамаҷониба, истифодаи самараноки қувваи корӣ ва таҷдиди сохтори воридшавии ширкатҳо ба бозорҳои аз ҷиҳати ҳаҷм калон мусоидат мекунад. Дар навбати худ, самаранок истифода бурдани қувваи кори боиси тезондани афзоиши даромади ҳар сари аҳоли ва афзоиши шуғл мегардад. Дар шароити дастрасӣ ба бозорҳои нав шабакаҳои нақлиётӣ интиқоли инноватсия ва технология, вусъати савдо ва аз ин рӯ афзоиши умумии ҳосилнокии меҳнатро таъмин мекунанд. Ҳамаи ин якҷоя афзоиши ММД-и воқеиро ба ҳар сари аҳоли таъмин менамояд [2; 65-78].

Ҳамин тариқ, барои Тоҷикистон рушди инфрасохтори нақлиётӣ муҳаррики рушди иқтисодӣ мебошад. Таъмини минтақа бо нақлиёт бартариқи ҷойгиркунии истеҳсолот буда, бояд шароити зарурӣ барои фаъолият ва рушди соҳаҳои асосии истеҳсолот кафолат диҳад, инчунин истифодаи самараноки нерӯи иқтисодиву истеҳсолиро таъмин намояд [3].

Ҳангоми арзёбии таъсири инфрасохтори нақлиётӣ ба рушди иқтисодии минтақаҳои алоҳида, аз ҷумла саҳми он ба андозаи арзиши иловагии минтақа бояд нишондиҳандаҳои ҳаҷми боркашонӣ ва мусофиркашонӣ бо намудҳои гуногуни нақлиёт, дарозии роҳҳо ва нишондиҳандаҳои бо қор таъмин будани одамон дар соҳаи нақлиёт истифода бурда шаванд.

Ҳамкориҳои ҳамаи намудҳои нақлиёт дар бозори боркашонӣ ва мусофиркашонӣ барои рушди иқтисодӣ аҳамияти калон дорад.

Инфрасохтори нақлиётӣ метавонад ҳам ба рушди иқтисодӣ таъсири мусбат расонад ва ҳам рушдро "суст" кунад. Ҳамин тариқ, инфрасохтори нақлиётӣ ба баланд шудани сатҳи маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ (МММ) тавассути дарозии шабакаҳои нақлиётӣ, самаранок истифода бурдани намудҳои алоҳидаи нақлиёт мувофиқи махсусгардонии минтақа, суръати баланди гардиши бор ва мусофирон, шумораи одамон, ки дар соҳаи нақлиёт қор мекунанд бевосита таъсир мерасонад. Инчунин, инфрасохтори рушдкардаи нақлиётӣ ба сохтори арзиши аслии қариб ҳамаи молҳои дар бозор ғуруҳташаванда таъсир мерасонад.

Хусусияти нақлиёт ҳамчун соҳаи иқтисодиёт дар он аст, ки худи вай маҳсулот истеҳсол намекунад, балки танҳо дар истеҳсоли он иштирок мекунад (бинобар ин маҳсулоти нақлиётӣ чамъ намешаванд, барои ба вучуд омаданашон вақт надоранд, ҳатто агар ин маҳсулот ба вучуд оварда шавад ҳам, онҳо дар як лаҳза истеъмол карда мешаванд. Охир, «маҳсули» нақлиёт кашонидан аст... Одамон ва бор ҳамроҳи воситаи муайяни нақлиёт ва ҳаракати он кашонида мешаванд, ҳаракати он раванди истеҳсолиест, ки вай ба вучуд меоварад [4]), ки таъмини ашёи хом, масолех, таҷҳизот барои истеҳсол ва ба истеъмолкунанда расонидани маҳсулоти тайёрро таъмин менамояд. Ҳамин тариқ, хароҷоти нақлиётӣ бавучудомада ба арзиши аслии маҳсулот дохил карда мешавад.

Омилҳои асосие, ки рушди иқтисодиро маҳдуд мекунанд, инҳоянд: номутобикати ҳолати инфрасохтори нақлиётӣ ба талаботи меъёрӣ оид ба шароити нақлиёт ва истифодабарӣ, ҷойгиршавии нобаробари шабакаи нақлиётӣ, хароҷоти баланди нақлиётӣ дар нархи ниҳоии мол аз сабаби масофаи дуру дарози боркашонӣ, кам будани талаботи аҳоли ба кашондани борҳо бо навҳои муайяни нақлиёт.

Рушди инфрасохтори нақлиётӣ, ки дар баробари ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ бунёди робитаҳои иқтисодии байни минтақаҳои кишварро таъмин менамояд, низ яке аз омилҳои нобаробарии байни минтақаҳо мебошад.

Инфрасохтори нақлиётӣ иқтисодиёти минтақаро ҳавасманд намуда, ҳамкориҳои байниминтақавӣ ва байналмилалиро фаъол мегардонад, ба воридшавии маъмултарин технологияҳо, молҳо ва соҳаҳои рақобатпазир аз як минтақа ба дигар минтақа мусоидат менамояд ва иқтидори сармоягузори минтақаро муайян мекунад [5]. Мавҷуд будан ё набудани алоқаҳои нақлиётӣ ва фаъолияти самараноки он омилҳои муайянкунандаи рушд мебошад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки дар бораи таъсири инфрасохтори нақлиётӣ ба нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақа андешаи ягона вучуд надорад. Мушкилии муайян кардани чунин таъсир дар он аст, ки мафҳумҳои бисёрҷанба, омилҳои гуногун мавҷуданд, ки ҳангоми таҳлил бояд ба назар гирифта шаванд. Тафовути баҳодиҳии натиҷаҳо аз он вобаста аст, ки кадом нишондиҳанда ҳамчун нишондиҳандаи некуаҳволии минтақа гирифта шудааст - ММД-и номиналӣ ё воқеӣ. Ҳисобҳо инчунин аз он сабаб фарқ мекунанд, ки барои аз нав ҳисоб кардани МММ аз арзишҳои номиналӣ ба воқеӣ методологияи гуногунро истифода мебаранд. Бо вучуди ин, бояд омилҳои умумие, ки ба рушди иқтисодиёти минтақа таъсир мерасонанд, бояд ба назар гирифт: маблағгузори минтақавӣ, сафарбарии ашёи хом, маълумоти ибтидоии рақобатпазирӣ, динамикаи иқтисодиёти минтақаҳои ҳамсоя ва ғайра.

Адабиёт:

1. Ефимова Е.Г. Роль транспорта в экономическом развитии региона: международный аспект // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: Экономика, 2009. № 1. - С. 77-85.
2. Щербанин Ю. А. Транспорт и экономический рост: взаимосвязь и влияние / Ю. А. Щербанин // Евразийская экономическая интеграция. - 2011. № 3 (12). - С. 65-78.
3. Усманова С.Б. Логистическая координация развития // Мир транспорта, 2008. Т. 22. № 2. - С. 92-99.
4. Видяпин В.И., Степанова М.В. «Территориальная организация и размещение

отраслей транспорта»/ «Экономическая география России». - 2006.

5. Савченко Е.Е. Транспортная инфраструктура как инструмент регионализации экономики, её суть и влияние на регион // Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальский госуд. универ. экономики и права), 2012. № 5. - С. 6.

ЭВОЛЮЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ДЕНЕГ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ

Газиев М.Н.

Технологический университет Таджикистана

Деньги как важнейший атрибут экономики жизненно необходимы каждому субъекту экономики и являются начальным и конечным этапом хозяйственной деятельности. Денежные средства являются единственным видом средств, обладающим абсолютной ликвидностью и важнейшим компонентом любой цивилизованной функционирующей экономической системы. Именно деньги во многом определяют качество человеческой жизни, так как посредством их реализуются все стоимостные показатели. По данным известного австрийского экономиста К. Менгера, по проблемам денег, начиная от Ксенофонта, Платона и Аристотеля и вплоть до начала XX в., в мире опубликовано 5-6 тыс. специальных работ [2; 3].

Однако по-прежнему остаётся загадкой известный феномен денег: почему увеличение количества денежных знаков у отдельного лица приумножает его индивидуальное богатство, а рост денежной массы в обществе в целом не способствует возрастанию богатства общественного? Как и прежде, вызывает улыбку шутка английского политика У.Ю. Гладстона⁵: *даже любовь не свела сума столькох людей, сколько мудрствования по поводу сущности денег*. Способствуя формированию и совершенствованию экономических процессов в обществе и, в конечном счёте, его историческому прогрессу, сами деньги не остаются неизменными. Они прошли длительный эволюционный путь.

Самой ранней формой торговли, как известно, был бартер. Эта схема тормозила процессы разделения труда и специализации между различными товаропроизводителями.

Поэтому естественным шагом в развитии человечества стало выделение одного товара, который бы мог соотноситься с другими товарами и был бы приемлем для подавляющей части участников рынка. Именно данный факт появления всеобщего эквивалента принято рассматривать в качестве характеристики первого этапа эволюции денег, на котором деньги ещё были представлены товарами.

В различных странах в качестве такого основного товара выступали самые разнообразные вещи: от коровьих черепов на острове Борнео до человеческих - на Соломоновых островах, от брусков соли в Африке до металлических копий в Конго. Функцию

⁵ Гладстон Уильям Юарт (1809–1898) – лидер Либеральной партии Великобритании, 4 раза избирался на пост премьер-министра.

денег исполняли: слоновья кость, меха, опиум, раковины «каури» (*cowry*) и «змеиная головка» (*suprala moneta*)⁶.

У некоторых народов в обращении находились продукты: в Древней Мексике, Гондурасе, Никарагуа - какао-бобы; в Перу и Боливии - перец; в ряде областей Америки - листья табака; в Монголии - кирпичный чай⁷. Одной из самых распространённых форм денег в древности был скот. Корова, бык, овца - вот всеобщий эквивалент, который использовали многие народы. Гомер оценивал некоторые виды оружия в быках; в первом тысячелетии до н.э. на территории современной Германии имели хождение «коровьи деньги»; северные народы рассчитывались оленями. В Древнем Риме деньги назывались «пекунии» (*pecunia*) - от слова «пекус» (*pecus*) - скот.

Однако когда товарообменные операции расширились и приняли регулярный характер, подобная форма расчётов стала тормозом экономического прогресса. Проблемы были связаны с реализацией функций денег как средства обращения и средства накопления, и сохранения стоимости. В этой ситуации в полной мере они развиваться не могли. Во-первых, сложно было реализовать потребность в мелких и средних расчётах (не выполнялось свойство делимости и соединяемости без потери ценности). Во-вторых, меха, скот, продовольственные товары и т.п. - не очень удобные объекты для хранения и с течением времени теряют свои свойства. Требовалось придать статус всеобщего эквивалента какому-то другому товару, лишённому этих недостатков. Таким товаром оказались металлы: сначала медь, бронза, серебро, а несколько позднее - золото.

Основными факторами, определившими переход ко второму этапу эволюции денег, - к металлическому обращению - стали следующие свойства драгоценных металлов: однородность по качеству, делимость и соединяемость без потери свойств, портативность, износостойкость, узнаваемость, большая концентрация меновой способности, сложность добычи и переработки металлов.

Первоначально серебро и золото, игравшие роль денег, применялись в виде литых брусков. Это создавало определённые сложности для товарообмена: при каждой новой сделке приходилось проверять качество и вес бруска. Постепенно в торговой среде стали выделяться крупные торговцы, занимающиеся торговлей профессионально. Для облегчения своей деятельности они начали клеймить бруски, подтверждая тем самым вес и качество металла в бруске. В дальнейшем право клеймения перешло исключительно к царствующим особам. Первое документальное подтверждение использования металлических денег содержится в клинописных записях на глиняных дощечках, выполненных в начале III тысячелетия до н.э. В них сказано, что жители Месопотамии использовали золотые и серебряные слитки, стандартизированные по весу и размеру: *talents, minas, shekels*.

В настоящее время принято считать, что первые монеты появились в Китае в XII в. до н.э., а затем в Древнем Лидийском государстве. Примерно в 550 г. до н.э. лидийский царь Крез начал массовую чеканку золотых монет. Почти в то же время персидский царь Дарий произвёл

⁶ Эти раковины, длиной всего 2-3 см, добывались в Индийском океане, однако были распространены не только в Индии, Африке, на Цейлоне, но и далеко за их пределами - на территории современных Германии, Англии, Швеции, России. Американские индейцы накапливали *suprala moneta*, нанизывая их на нитку в виде бус, а множество нитей, собранных в жанровые панно, составляли сокровища.

⁷ Так, во время своего знаменитого путешествия Пржевальский покупал у местных жителей барана за 14 кирпичей чая, а верблюда - за 140.

революционные изменения в своём государстве, введя в обращение монеты и заменив ими бартерный обмен. Это событие было настолько значительным, что современники отразили его в наскальных надписях. Вслед за персами в IV в. до н. э. чеканку золотых монет начала греческая колония Тарент [1; 24].

Следует сказать, что именно греческие города первыми начали формировать монетные системы. В их основу легли общие для всех греков весовые единицы: талант, мина, статер, драхма, обол. При этом греки разработали два типа монетных систем: золотую и серебряную. Золотая система (основной металл - золото или электр 12) применялась в городах Милет, Фокея, а также в Персии (до вытеснения греческих монет деньгами Александра Македонского). К серебряной, основанной на серебряной драхме, относились эгинская, эвбейская (Аттика и Афины), коринфская монетные системы. Кроме того, в рассматриваемый период уже существовали и иные монетные системы: финикийская, абдерская, хиосская, родосская. Греки чеканили и медную монету: халк и лепту.

Вскоре монеты из благородных металлов начали активно вытеснять бартер из хозяйственного оборота цивилизованных государств.

Монеты из драгоценных металлов, находящиеся в обращении и содержащие этот металл в количестве, соответствующем их номинальной стоимости, называют полноценными. Неполноценные или разменные монеты - это те, номинальная стоимость которых превышает реальную стоимость содержащегося в них металла. Постепенно роль неполноценных денег стали выполнять бумажные деньги (или кредитные деньги). Они были представлены векселями, банкнотами, чеками и другими инструментами расчётов.

Переход к третьему этапу эволюции денег - к неполноценным деньгам - связан с возникновением и усилением проблем в денежном обращении, основанном на использовании драгоценных металлов. Они состояли в следующем: во-первых, в результате развития торговли, как розничной, так и оптовой, происходит укрупнение платежа. Соответственно возникают технические проблемы, такие как значительный вес средств в расчётах, т. е. рассчитываться металлическими деньгами становится неудобно.

Во-вторых, золото и серебро - это мягкие металлы, следовательно, им свойственна стираемость, т.е. в процессе естественного использования монет происходит потеря веса, вследствие чего монеты становятся всё более неполноценными. Это обстоятельство говорит о том, что если государство стремится качественно осуществлять процесс организации денежного обращения, оно должно изымать данные монеты и переплавлять, а это, соответственно, приведёт к росту расходов. При этом необходимо отметить, что в давние времена и в современной экономике государство (сегодня в лице Центрального банка) стремится сократить издержки обращения. Если же в обращении используются драгоценные монеты, у которых вес меньше номинала, возникает мысль о том, что реальный вес монеты, как и в целом природа денег, вторичен. Главное, чтобы в обществе договорились об использовании их по номинальной стоимости. Это и является дополнительным обоснованием необходимости и возможности использования неполноценных денег.

В-третьих, ограниченность драгоценных металлов как природного ресурса в национальном или мировом масштабе приводит к пониманию того, что металлическое обращение становится дорогостоящим для общества. По мере роста объёмов производства возникает потребность в соответствующем обеспечении экономики денежными средствами.

Но вышеописанная проблема приводит к тому, что недостаточность денежной массы тормозит развитие экономических процессов.

Данные факторы свидетельствуют о начале процесса демонетизации. Демонетизация - это процесс постепенной утраты металлами денежных функций [1; 26].

Считается, что бумажные деньги изобрели китайцы и стали печатать их ориентировочно с 812 г. н.э. К 970 г. н.э. они получили распространение уже на значительной территории Китая. Наиболее распространённым представителем денежных знаков на бумажном носителе являются - банкноты.

Классическая банкнота представляла собой расписку банка о принятии золотой или серебряной монеты. В данном качестве банкнота рассматривается как разновидность финансового векселя. В свою очередь, вексель считается более древней ценной бумагой в сравнении с банкнотами. Традиционно суть векселя состоит в том, что это обязательство векселедателя перед векселедержателем об уплате определённой суммы по истечении указанного в документе периода времени. Сходство данных бумаг состоит в том, что они рассматриваются как долговые обязательства, а также выступают в качестве инструментов расчётов. Отличительные особенности состоят в эмитентах, а также в том, что вексель - это срочное долговое обязательство, а банкнота - бессрочное.

Тенденции мировой и отечественной системы расчётов последних 50-70 лет состоят в отказе от бумажных технологий и в переходе к новому этапу организации денежного обращения - к электронным деньгам.

Электронные денежные средства - денежные средства, которые предварительно предоставлены одним лицом (лицом, предоставившим денежные средства) другому лицу, учитывающему информацию о размере предоставленных денежных средств без открытия банковского счёта (обязанному лицу), для исполнения денежных обязательств лица, предоставившего денежные средства, перед третьими лицами и в отношении которых лицо, предоставившее денежные средства, имеет право передавать распоряжения исключительно с использованием электронных средств платежа.

Электронное средство платежа - средство и (или) способ, позволяющие клиенту оператора по переводу денежных средств составлять, удостоверить и передавать распоряжения в целях осуществления перевода денежных средств в рамках применяемых форм безналичных расчётов с использованием информационно-коммуникационных технологий, электронных носителей информации, в том числе платёжных карт, а также иных технических устройств. По виду носителя в основном выделяют электронные деньги на базе смарт-карт и на базе сетей и программных продуктов. Смарт-карты представляют собой предоплаченный продукт, так как на них записывается денежная стоимость, заранее переведённая эмитенту, в отличие от обычной карты, которая не имеет информации о балансе счёта, а является лишь инструментом электронного банкинга.

Сетевые деньги выпускаются в виде денежного файла эмитентом (организатором расчётов) при получении обычных денег и хранятся в памяти на жёстких дисках или других носителях. Перенос сетевых денег осуществляется по каналам связи или сети Интернет. Электронные деньги полностью моделируют реальные деньги, обладают практически теми же свойствами и могут быть классифицированы по определённым признакам (рисунок 1).

Рисунок 1. Классификация электронных денег [1; 26]

В зависимости от степени влияния государства электронные деньги делятся на центробанковские (по эмиссионному институту) или чаще встречается понятие фиатных денег, т.е. номинированные в национальной валюте, и частные (нефиатные), номинированные в других счётных единицах. Их сходства и различия структурированы в таблице 1.

Таблица 1.

Сравнение характеристик фиатных и нефиатных денег

Характеристики	Безналичные деньги, эмитированные Центральным банком (фиатные деньги)	Виртуальные деньги, эмитированные частными игроками (нефиатные деньги)
Сходство		
Форма	Электронная	Электронная
Наличие реального обеспечения	Отсутствует	Отсутствует
Вид денег	Неполноценные	Неполноценные
Характер использования	Безналичный оборот	Безналичный оборот
Различие		
Масштабы использования	Всеобщее	Ограниченное
Эмитенты	Государственные институты	Частные
Объёмы эмиссии	Определяются ЦБ в соответствии с развитием реального сектора экономики	Не имеют достойного экономического обоснования*
Риски	Минимизируются государством	Максимальные
Сроки существования в денежном обращении	Бессрочные	Пока есть растущий (ажиотажный) спрос

* В частности, объём эмиссии криптовалюты Bitcoin определён объёмом 21 млн монет. К началу 2019 г. эмитировано более 13 млн монет. чётко объём эмиссии установлен и у ряда других криптовалют, например, Litecoin - 84 млн монет; MintCoin - 70 млрд.

К основным достоинствам электронных денег можно отнести:

- высокую портативность (электронные деньги не связаны с физическими качествами, такими как вес, размер);
- низкую стоимость эмиссии электронных денег (производство электронных денег практически ничего не стоит, нет необходимости изымать из обращения ветхие деньги и печатать новые);
- простую организацию безопасности (в сравнении с необходимостью охраны наличных денег, например, при инкассировании средств);
- время платёжных операций с точностью до секунд может фиксироваться электронными системами, что существенно упрощает идентификацию и локализацию каких-либо спорных событий, в том числе позволяет точно определить и время сомнительных сделок;
- отсутствие необходимости пересчитывать и инкассировать электронные деньги, а также организовывать для них специальные хранилища, которые в случае традиционных наличных средств могут очень дорого стоить;
- высокую долговременность (сохранность) электронных денег - они не теряют своих количественных и качественных свойств с течением времени.

В современной экономике складываются условия для появления нового поколения инструментов расчёта - виртуальных денег (криптовалют)⁸. Консервативный подход к виртуальным деньгам, выпущенным частными эмитентами, предполагает отнесение их к категории денежного суррогата. Данное понятие и примеры инструментов известны экономике с давних времён, но оценка их влияния однозначна. Они способствуют усилению проблем как в денежном обращении, так и в социально-экономической жизни государства.

Главная проблема денежного суррогата в том, что это инструмент ничем не обеспеченный, и в случае возникновения проблем в использовании (хозяйствующие субъекты будут отказываться принимать инструмент в расчётах) его стоимость минимизируется и вероятность возмещения хотя бы какого-то эквивалента тоже. Можно предположить, что близкие проблемы возможны и при использовании законных средств расчётов, эмитированных государством. Неэффективная политика государства может привести к снижению покупательной способности национальной денежной единицы, вплоть до восстановления бартера или полного отказа от её использования и замены иностранной валютой, что в мировой экономике известно под названием «валютное замещение». Но государство обязано функционировать с целью обеспечения благополучия и развития хозяйствующих субъектов и граждан, проживающих на его территории, что делает его банкротство маловероятным событием (государство максимально стремится его не допустить) и является главной защитой его обязательств, в том числе денег.

⁸ *Криптовалюта (от англ. Cryptocurrency) – это цифровые монеты (валюты), эмиссия и учёт которой основаны на криптографических методах (например, методе защиты Proof-of-work и асимметричном шифровании), а функционирование системы происходит децентрализованно в распределённой компьютерной сети. Как правило, криптовалюты защищены от подделки, могут храниться в электронных кошельках и переводиться между кошельками.

Анализируя длительный путь развития денег, можно отметить то, что каждый этап своеобразен и имеет собственные, уникальные отличительные черты. Однако можно выделить общие тренды, предопределяющие весь процесс эволюционного развития денег. К числу основных трендов следует отнести:

- быструю реакцию на достижения научно-технического прогресса. Все достижения в технике и технологиях в кратчайшие сроки внедрялись в процесс производства денежных носителей. Данный тренд позволяет сказать, что эволюция денег - процесс бесконечный, как бесконечен сам процесс развития общества;
- увеличение скорости обращения денег и, как следствие, скорости проведения платежей. Торговцы во все времена стремились к оптимальному сокращению времени, необходимого для проведения расчётов. Следует заметить, что данные ускорения платежа (величина комиссий и прочих издержек на проведение выбранного способа расчётов) и безопасностью платежа (стремление к минимизации риска потери средств во время расчётной сделки);
- повышение доступности инструментов платежа и контролируемости процесса перевода средств. Бизнес стремится к наиболее простым и доступным инструментам расчётов, стремясь контролировать (с позиции безопасности и непотери прибыли) процесс проведения расчётов.

Литература:

1. М.С. Марамыгина, Е.Н. Прокофьева «Деньги, кредит, банки» - Учебник. Серия «Современные финансы и банковское дело», Екатеринбург. Издательство Уральского университета, 2019. - С. 24.
2. Пашкус Ю.В. Деньги: прошлое и современность. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. - С. 3.

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РУШДИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ БОСУРЪАТИ САНОАТ

Досиев М.Н., Шохзода Н.И.

**Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи технологии Тоҷикистон**

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ тамоми кишварҳои ҷаҳони муосир бояд дар раванди ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва пайдо гардидани рақобат дар муносибатҳои иқтисодию истеҳсолӣ ба соҳаҳои таркибӣ ва калидии иқтисодиёт аҳамияти ҷиддӣ дода, баҳри рушди бемайлони ин соҳаҳо чораҳои дахлнопазир андешанд. Мусаллам аст, ки яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёти кишвар соҳаи соҳибкорӣ ба шумор рафта, ҳамчун субъекти фаъоли иқтисодиёт арзёбӣ мегардад.

Табиати иҷтимоии соҳибкории экологӣ маънои мавҷуд будани заминаҳои муайяни иқтисодӣ ва ниёзҳои иҷтимоиро дорад. Маҳз ҳузури тавачҷуҳи мардум ба хидматҳо ва

маҳсулоти экологӣ асоси маънавию ахлоқӣ ва омили пешбарандаи рушди соҳибкории экологӣ мебошад.

Бозори соҳибкории экологӣ тадричан ба вучуд омад, ки ба он чунин корхонаҳо, ба монанди истеҳсоли таҷҳизоти назоратӣ ва ченкунӣ, технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза ва молҳои экологӣ (таҷҳизоти тозакунӣ, таҷҳизоти назоратӣ ва ченкунӣ) коркард, нобудсозӣ ва интиқоли партовҳои истеҳсолот ва истеъмолот, сӯзонидан ва коркарди партовҳо, ободонии муҳити зист ва ғайра дохил мешаванд.

Ба намудҳои соҳибкории экологӣ, инчунин истеҳсоли молҳо бо миқдори ками хлорфторокарбонҳо, металлҳо аз ашёи такрорӣ, асбобҳо ва таҷҳизоти таҳлилӣ барои мониторинги равандҳои истеҳсолӣ, таҷҳизот барои тавлиди энергия аз манбаҳои ғайримуқаррарӣ, биотехнология дар соҳаи саноати хӯрокворӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Ба андешаи мо, ташкили низоми соҳибкорӣ дар баҳши муҳити зист имконият медиҳад, ки ба навъҷудокунии шакли маҳсулоти ба ҳифзи табиат нигарондашуда, мутобиқати он ба талаботи меъёр ва стандартҳо, ба даст овардани иҷозатномаҳо барои фаъолияти корхонаҳои саноатӣ бо ҷорӣ намудани техника ва технологияҳои муосири инноватсионии илман асоснокшуда ва пешқадами ҳозиразамони истеҳсолот таъмин гарданд. Таҳия ва ҷорӣ намудани чунин механизмҳои низомҳои зикршуда барои рушди устувори экологӣ фавқулода муҳим мебошад.

Мавриди зикр аст, ки бо назардошти таҷрибаи пешқадами мамолики хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бояд бонкҳои тижоратӣ ва давлатӣ тавассути истифодаи самараноки техника ва технологияҳои муосири иттилоотӣ ҳисоббаробаркунӣ бо соҳибкдороне, ки дар баҳши экология фаъолият менамоянд, ҳамкориро мустақкам намуда, дар пиёда намудани сиёсати давлатӣ оид ба ҳифзи муҳити зист саҳми арзандаи ҳешро гузоранд [6].

Зимни Паёмҳои ироагардидаи Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии кишвар таъкид гардид, ки: ***“Бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иқтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ пешниҳод менамоям, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон карда шавад. Вобаста ба ин, то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 21 дарсад расонида шавад”. “Мо саноатикунонии босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегияи кишвар қабул кардем, зеро рушди саноат барои таъмин намудани устувори иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатнокии он замина мегузорад” [1, 2].***

Барои расидан ба ин мақсад, нақш ва ҷойгоҳи фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан соҳибкории экологӣ, инчунин амалишавии стратегияҳо ва барномаҳои соҳавии солҳои охир қабулгардида, аз ҷумла «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи рушди саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2022», «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016 - 2020» ва ғайраҳо ниҳоят муҳим арзёбӣ ва таъмин гардида истодааст [5].

Аз ин рӯ, масъалаҳои таъмини рушди бемайлони фаъолияти соҳибкории экологӣ, истеҳсол намудани маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва бехтар намудани фазои сармоягузорӣ барои ташкил намудани ҷойҳои кории нав ба таври ҳамешагӣ зери диққати давлат ва ҳукумати кишвар қарор дошта, дар ин самт пайваста тадбирҳои зарурӣ

андешида мешавад. Бо назардошти амалӣ гардидани ҳадафҳои мазкур мо чунин мешуморем, ки саҳми техника ва технологияҳои муосири инноватсионӣ ниҳоят муҳим ҳисобида мешавад.

Бо вучуди он ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин самти рушди соҳибкории истехсолӣ корҳои зиёде анҷом дода бошад ҳам, вале то ҳол як қатор мушкилот ҷой доранд, ки таҷдиди назар намудани онҳо аз манфиат ҳолӣ набуда, ба рушди минбаъдаи фаъолияти соҳибкории экологӣ метавонад таъсири мусбат расонида, дар самти беҳтарнамоеи вазъи муҳити зист саҳми муносиб гузорад.

Аз ҷумла, раванди фаъолияти муназзами соҳибкорӣ дар баҳши муҳити зист вобаста ба вазъ ва рушди муносибатҳои бозорӣ дар кишвар, инчунин вобаста ба мушкилоти глобалии экологӣ талаб мекунад, ки ислохот дар самти истифодаи самараноки техника ва технологияи инноватсионии муосир минбаъд ҷоннок карда шавад.

Дар доираи татбиқи ҳадафҳои стратегии кишвар як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки дар рушди соҳибкории истехсолӣ, аз ҷумла соҳибкории экологӣ таъсири мусбат мерасонанд ва барои расидан ба ҳадафҳои ҳаётан муҳим баъзе чораҷӯӣҳо ва ченакҳои афзалиятнок муайян шудаанд, ки онҳо дар марҳилаҳои гуногун татбиқ мегарданд, аз ҷумла [5].

- афзоиши истифодаи техника ва технологияи инноватсионии муосир дар фаъолияти соҳибкорӣ, бахусус, соҳибкории экологӣ;
- ба роҳ мондани истехсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаи ватанӣ, инчунин, истехсоли техника ва технологияи муосир;
- афзоиш додани ҳаҷми содиротии молу маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаи ватанӣ тавассути техника ва технологияи инноватсионӣ;
- беҳтар намудани истифодаи технологияи инноватсионӣ дар самти хизматрасонии бонкӣ ба соҳибкорони экологӣ [3].

Чунин шуморидан лозим аст, ки соҳибкории экологӣ ҳамчун фаъолияти истехсолию инноватсионӣ дар рушди иқтисодию экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва саноатикунонии мамлакат саҳми назаррас гузошта метавонад ва барои ташкилу рушди ин намуди фаъолияти соҳибкорӣ дар мамлакат бояд заминаи мусоид фароҳам овард. Инчунин, фаъолияти соҳибкории экологӣ дар ҷумҳурӣ ба танзим ва дастгирии давлатӣ ниёз дошта, барои ривож додани он бояд тадриҷан ташкили зерсохторҳои ёрирасон ба роҳ монда шаванд.

Илова бар ин, мавриди зикр аст, ки фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаҳо ва рушди инноватсионии соҳибкорӣ ба фарҳанги экологии аҳоли алоқамандӣ дошта, барои баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли, сатҳи касбияти мутахассисон, бартараф кардани камбудии илмию техникӣ ва баланд бардоштани манфиати фаъолияти инноватсионӣ бояд дар тамоми сохторҳои давлатӣ ва хусусӣ чораҳои зарурӣ андешида шавад [4].

Бояд қайд кард, ки барои амиқгардонии тасаввуроти илмию таҳқиқотӣ дар соҳаи соҳибкории экологӣ нишондиҳандаи муҳимтарини фаъолияти босамар истехсоли «маҳсулот ва хизматрасониҳои экологӣ» буда метавонад, ки на танҳо маҳаки иқтисодӣ, балки иҷтимоӣ ва ахлоқӣ ба ҳисоб меравад. Суръатнокӣ барои рушди минбаъдаи он бошад, дар аксар ҳолат вазъи ояндаро дар доираи ҷаҳонӣ муайян мекунад.

Самтҳои имконпазирӣ рушд ва ташаккули соҳибкории экологӣ метавонад таҳияи равандҳои экологӣ бошад. Он истифодаи технологияҳои сарфакундаи неру ва захираҳо, таҷҳизот ва маводи аз ҷиҳати экологӣ беҳатар, истифодаи асбобҳои назоратӣ ченкунанда, ҳамчунин, дар истеҳсолот қорӣ намудани онҳо, аз нав қоркард намудани ашёи дувумбора, истифодаи партовҳои саҳти маишӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки усулҳои ҳавасмандгардонии рушди соҳибкории экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи ташкили босамари санадҳои меъерӣ ҳуқуқӣ, заминаи ташаккули низоми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, дастгирии давлатии соҳибкорӣ истеҳсолӣ ва таъмини босуръати фаъолияти илмию техникӣ ба рушди босуботи фазои соҳибқорӣ мусоидат намуда, дар амали гаштани ҳадафи қоруми стратегӣ мамлакат саҳми арзанда гузошта метавонад.

Ташаккулёбии механизми самаранокии танзим ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ саноатӣ бо дарназардошти хусусиятҳо ва имкониятҳои рушди минтақаҳои ҷумҳурӣ дар асоси баландбардорӣ истифодабарӣ захираҳои табиӣ-иқтисодӣ, боиси расидан ба ҳадафҳои иҷтимоӣ сиёсати иқтисодии ҷумҳурӣ мегардад.

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки дар ҳар даври замон вазъи экологӣ ба ҳаёти инсон таъсирҳои гуногун расонида, соҳибкорӣ экологӣ бошад, барои ташкил намудани ҳаёти осоишта ва гуворои насли башар талош меварзад. Соҳибкорӣ экологӣ яке аз соҳаҳои асосӣ дар бахши муҳити зист ва иқтисодиёт ба шумор рафта, ба рушди дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ таъсири қалон мерасонад ва дар самти иҷроӣ фаъолияти қурсамари он саҳми технологияҳои инноватсионӣ ва иттилоотӣ коммуникатсионӣ назаррас шуморида мешавад [4].

Дар хотима бояд қайд қард, ки соҳибкорӣ экологӣ ҳамчун фаъолияти инноватсионӣ дар рушди иқтисодию экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми назаррас гузошта метавонад ва барои ташкилу рушди ин намуди фаъолияти соҳибқорӣ нақши технологияи инноватсионӣ муҳим арзёбӣ мегардад ва оид ба ин масъала дар мамлакат бояд заминаи мусоид фароҳам оварда шавад.

Илова бар ин, мавриди зикр аст, ки фаъолияти соҳибкорӣ экологӣ метавонад тавассути истеҳсол ва ё ворид намудани техникаю технологияи муосири инноватсионӣ дар рушди инноватсионии қорхонаҳо саҳми арзанда гузошта, ба фарҳанги экологӣ ва инноватсионии субъектони хоҷагидор ва дар маҷмуъ, ба фарҳанги экологии аҳоли таъсири мусбат расонад.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 26 декабри соли 2019, [маводи электронӣ] www.president.tj; (санаи муқоҷат 17.03.2024.)

2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 21 декабри соли 2021, [маводи электронӣ] www.president.tj; (санаи муқоҷат 17.03.2024.)

3. Барномаи дастгирии давлатии соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2012, №201.

4. Досиев М.Н., Қаландарова И.М. Нақши соҳибкорӣ экологӣ дар рушди босуботи иқтисодиёти инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] /М.Н. Досиев, И.М.

Каландарова // Материалы международной научно-практической конференции (29-30 ноября 2019 года) // ТУТ. - Душанбе, 2019. - С. 48-52.

5. Қаюмова Ш. Т. Рушди соҳибқори саноатӣ омили асосии пешрафти иқтисодиёти кишвар ва таъмини сатҳи некӯаҳволии мардум [Текст] / Ш.Т. Қаюмова - МТС, Душанбе, 2020. - 55 с.

6. Развитие экологического предпринимательства за рубежом [Электронный ресурс]. URL: <http://lektsii.org/8-20026.html>(санаи муроҷиат 17.03.2024.)

ШАРТҲОИ АСОСИИ ИДОРАКУНИИ ФАЪОЛИЯТИ МАРКЕТИНГӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ТОҶИКИСТОН

Мачидов Ф. А.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Бо дарназардошти аҳамияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи кишвар, ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва таъмини татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла саноатикунонии босуръати кишвар солҳои 2022-2026 ҳамчун «Солҳои тараққиёти саноат» эълон гардидааст.

Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 26.12.2020.

Таъмини тараққиёт ва фаъолияти пурсамари ҳам корхонаҳои калон ва ҳам фирмаҳои ҷавон дар системаи иқтисодии бозорӣ дар айни замон проблемаи мураккаб ба ҳисоб меравад.

Чи тавре ки таҷриба нишон медиҳад, дар шароити иқтисоди бозорӣ маркетинг аксар вақт монеаи калонтарин аст. Бо системаи бесамари маркетинг, чандирӣ ва имкониятҳои захиравии зерсистемаҳои истеҳсолӣ, молиявӣ ва дигар ширкатҳо бетаъсир боқӣ мемонанд.

Муносибати маркетинг як самти эътирофшудаи истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ва хидматҳои намудҳои гуногун аз ҷониби фирмаҳо мебошад.

Дар кишварҳои дорой иқтисоди бозоргонии пешрафта ба соҳаи маркетинг таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад, зеро системаи бесамари маркетинги корхона метавонад на танҳо ғайриқонуна аз даст рафта, балки ба зиёни бевосита ҳам оварда расонад.

Таҳлили муҳити маркетинг ва баҳодиҳии имкониятҳои бозори корхонаҳо дар ҷараёни тадқиқоти ҳамҷонибаи маркетингии бозор гузаронида мешавад, ки ҳадафи он ҷамъоварии маълумот дар бораи бозор ва омӯзиши он барои тақвину таҳлили рақибон ва таҳияи роҳҳои таҳия ва фурӯши мол мебошад.

Бисёрро медонанд, ки соҳаи саноат яке аз бахшҳои афзалиятнок ва ояндадори иқтисодиёти Тоҷикистон мебошад. Аввалан, корхонаҳои саноатии ватанӣ молҳои сермасраф истеҳсол мекунанд; дуюм, аҳолии маҳаллӣ, дар навбати аввал заҳмат ба кор таъмин мекунанд; сеюм, бучети давлатиро аз ҳисоби пулӣ реалӣ пурра мекунанд.

Азбаски яке аз ҳадафҳои асосии ҳар як корхонаи саноатӣ ба даст овардани ғайриқонуна мебошад, он бояд рақибони маркетингро ба нақша гирифта идора кунад.

Маркетинг як унсури мушаххаси системаи идоракунии корхонаи саноатӣ мебошад.

Вазифаҳои асосии он:

- гирифтани маълумоти зарурӣ дар бораи бозор ва иштирокчиёни он;
- банақшагирии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот;
- таҳияи системаи нархгузорӣ;
- ташкили таъминот ва тақсмоти маҳсулоти тайёр;
- пешгӯии фурӯш ва афзоиши фарогирии бозор.

Ташкили идоракунии фаъолияти маркетинг дар корхонаҳои саноатӣ.

Дар асоси методологияи фундаменталии маркетинг ҳамчун концепсияи бозорӣ идоракунӣ ва фурӯш, мо кӯшиш мекунем, ки равиши универсалиро барои муайян ва тавсифи вазифаҳои маркетингӣ ва ба як системаи мувофиқи мантиқӣ ворид намудани онҳо пайдо кунем.

Ин равиш аз муайян кардани чор блоки функсияҳои мураккаб ва як қатор зерфунксияҳои ҳар яки онҳо иборат аст.

Аз ҷиҳати сохтор онҳо чунин ба назар мерасанд (расми 1).

Функсияи таҳлилӣ	Функсияи истеҳсолӣ
1. Омӯзиши бозор. 2. Тадқиқоти истеъмолкунандагон. 3. Омӯзиши сохтори корпоративӣ. 4. Омӯзиши маҳсулот (сохтори маҳсулот). 5. Таҳлили муҳити дохилии корхона.	1. Ташкили истеҳсоли маҳсулоти нав, қор қарда баромадани технологияи нав. 2. Ташкили таъминоти моддӣ - техникӣ. 3. Идоракунии сифат ва рақобатпазирии маҳсулоти тайёр.

Функсияи фурӯш	Функсияи идоракунӣ ва назорат
1. Ташкили низоми тақсмоти маҳсулот. 2. Ташкили хизматрасонӣ. 2. Ташкили низоми ҳавасмандкунӣ ва пешбурди фурӯш. 4. Гузаронидани сиёсати мақсадноки маҳсулот. 5. Гузаронидани сиёсати мақсадноки нархгузорӣ.	1. Ташкили банақшагирии стратегӣ дар корхона. 2. Дастгирии иттилоотии идоракунии маркетинг. 3. Ташкили системаи алоқа дар корхона. 4. Ташкили назорати фаъолияти маркетинг.

Раванди идоракунии фаъолияти маркетинг дар корхонаҳои саноатӣ.

Ин раванди идоракунӣ аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

- 1) таҳлили имкониятҳои бозор;
 - 2) интихоби бозорҳои мақсаднок;
 - 3) таҳияи омехтаи маркетинг (барномаҳои маркетингӣ);
 - 4) амалигардонии фаъолияти маркетингӣ (амалӣ ва назорати татбиқ).
- Ҳамаи ин марҳилаҳо ва мундариҷаи онҳо дар расми 2 оварда шудаанд.

Таҳлили имкониятҳои бозор

Системаи ахбори маркетинг ва тадқиқоти маркетинг:

- муҳити беруна.

Аз он ҷумла:

- бозори истеъмолкунандагони инфиродӣ;

- бозори корхонаҳо.

Интиҳоби бозорҳои мақсаднок

Андозагирии ҳаҷми талабот.

Сегментатсияи бозор, интиҳоби сегменти бозор.

Ҷойгиркунии маҳсулот дар бозор.

Таҳияи комплекси маркетинг

Таҳияи маҳсулот.

Муқаррар намудани нарх ба молҳо.

Усули паҳнкунии молҳо.

Ҳавасмандкунии фурӯши молҳо.

Татбиқи фаъолияти маркетинг

Стратегия, банақшагири ва назорат.

Ҳамин тариқ, бо назардошти гуфтаҳои боло, барои бомуваффақият амалӣ намудани идоракунии фаъолияти маркетинг дар корхонаҳои саноатии Тоҷикистон, ба назари мо, зарур аст:

- мархилаи чиддии тайёрӣ, аз ҷумла кори якҷояи ҳаматарафаи маркетинг, расом-моделер, конструкторҳо ва технологҳо барои истеҳсоли маҳсулот ташкил карда шавад;
- пешгӯии рушди бозор ва самаранокии иқтисодии истеҳсоли молро бо дарназардошти идоракунии фурӯш таҳия намояд;
- гузаронидани тадқиқоти маркетинг дар бозор ва интиҳоби ассортименти мол барои истеҳсол;
- воқуниш ба тағйирот дар вазъи бозор, пешниҳоди имконоти ҳалли маркетинг;
- истифода бурдани усулҳои идоракунии маркетинг барои пешгӯии бозори маҳсулот;
- буҷети маркетингро ҳисоб карда, самаранокии иқтисодии фаъолияти маркетингро муайян карда шавад;
- маводи зарурии методиро барои идоракунии фаъолияти маркетингии корхонаҳои саноатии Тоҷикистон муайян гардад.

Адабиёт:

1. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2020.

2. Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2020, - № 293.
3. Бо тамғаи “Истеҳсоли Тоҷикистон”. АМИТ “Ховар”, 11 декабри соли 2020.
4. Оид ба фаъолияти Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нимсолаи якуми соли 2020. Пресс-Релиз. - Душанбе, 2020.
5. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони соҳаи саноати кишвар. 14 октябри соли 2019. Сомонаи president.tj.
6. Бозоров Ш.Ш. Маркетинг. - Душанбе: Эр - граф, 2017. - 402 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПРОБЛЕМЫ С УЧЁТОМ ЗАНЯТОСТИ

Муродова М. Дж.

Технологический университет Таджикистана

В современной реальности исследования женской проблематики в любой сфере науки невозможны вне контекста гендерного (тендерного) научного анализа и сопутствующих ему практик. По этой тематике имеется обширнейшая литература. «Накопленный багаж знаний, - пишет известный учёный И. Кон, - свидетельствует о плодотворности междисциплинарных поисков».¹ Поэтому, развивая гендерную тематику, для раскрытия её в полной мере и в современной позиции необходим комплексный междисциплинарный подход. Ввиду того, что данное направление исследований является молодым, развивающимся и содержит целый ряд дискуссионных моментов, его понятийный аппарат до конца не сформирован, и прежде всего, необходимо определить свои позиции в вопросе о гендерном (тендерном) понятийном аппарате.

Знакомство с работами этого списка позволило их сгруппировать следующим образом. В первую группу можно включить исследования, в которых термины «гендер» и «тендер» употребляются без всякого объяснения в одном и том же тексте, и это можно расценить как однозначность их восприятия авторами (Н.А. Хорошильцевой, Л.Т.² Тюття, М.Б. Будаевой и др.). В работах других авторов содержание понятие «гендер» и «тендер» идентично.

Считаем более подходящее объяснение в трудах отечественных авторов, где доминирует позиция отказов от перевода данного термина на русский язык, использование его кальки: «тендер». И нам кажется в этом значении кальки с родового понятия «гендер», что мы намерены в своём исследовании употреблять гендерную терминологию.

Гендерная терминология формировалась в процессе развития исследований, которые уходят корнями в феминистскую критику традиционной науки и усиливаются под влиянием женских движений 1960-1970-х годов, пройдя при этом ряд стадий. Понятие пола постепенно обрело дополнительные смыслы, отличные от чисто биологического. Поэтому по мере развития исследований в обиход науки было введено новое понятие - гендера (gender). В профессиональной научной терминологии он закрепился с середины 1970-х годов³.

В современной науке понятие «гендер» имеет как минимум три разных значения, используемых в разных контекстах:

➤ *гендер как стратификационная категория* - рассматривается со стороны структуры предписанных социальных отношений или как процесс, выстраивающий иерархию этих отношений и ролей между мужчиной и женщиной (помимо гендера, такими иерархическими категориями являются класс, раса, возраст);

➤ *гендер как культурная метафора, культурный символ* означает, что пол человека имеет не только социальную, но и культурно-символическую интерпретацию, закреплённую в культуре через символику мужского (маскулинного) и женского (фемининного) начал;

➤ *гендер рассматривается как социокультурный конструкт*: в обществе наблюдается процесс социального конструирования различий между мужчинами и женщинами. Тем самым создаются социальные модели женственности и мужественности, которые определяют положение и роли мужчин и женщин в обществе и его институтах.

Цель понятие «гендер» трактуется в настоящее время как социальный пол. Сегодня правомерно говорить о теории социального конструирования гендера. Это означает, что гендерное отождествление личностью происходит не по врождённо-биологическим признакам, а связано с процессом осознания ею определённых социальных ролей или даже их конструирования применительно к принятой на себя половой идентичности.

И если ранее, до создания и распространения в общественном сознании теории гендера, это отождествление происходило субъективно-бессознательно, путём принятия личностью гендерных стереотипов, сложившихся в данном обществе и на данном этапе развития, то в настоящее время всё более распространённым, особенно на Западе, становится путь осознанного гендерного отождествления. В качестве базы для диссертационного исследования считаем целесообразным предложить систематизацию сложившихся понятий гендерной системы с нашими уточняющими трактовками и интерпретацией применительно к экономической проблематике занятости (таблица 1). Предлагаемые нами трактовки сложились в результате их критического анализа и в ходе диссертационного исследования уточняются.

Анализ существующих подходов к пониманию пола и гендера говорит, во-первых, об определённой иерархии этих понятий, а во-вторых, о наличии непреодоленных противоречий в толковании их содержания на различных уровнях жизнедеятельности людей - на уровне поведенческом, общественного сознания, социальных и культурных норм, различных институций, регулирующей роли государства (в области законотворчества, образования, других направлений), деятельности религиозных, общественных организаций по признаку пола и т.д. Особенно велики расхождения по гендерным вопросам между научными и «бытовыми» подходами.

Попытку выстроить иерархию сложившихся к настоящему времени гендерных отношений представляет собой категориальная матрица взаимосвязи рассматриваемых понятий в интерпретации М.Б. Будаевой⁴. Разработанная ею схема интересна по идее, но вызывает ряд вопросов, поскольку, на наш взгляд, красноречиво характеризует сложившиеся в научном сообществе типичные представления о гендерных отношениях - со всеми их противоречиями, пережитками и нерешёнными проблемами.

Систематизация понятийного аппарата гендерных отношений

Понятие	Содержание в нашей трактовке	Основные используемые источники	Основные проявления в сфере занятости
Гендерная идентичность	Внутреннее самоощущение человека как представителя определённого гендера, не всегда совпадающее с приписанным при рождении полом.	Бутовская М. Л.	
Гендерная асимметрия	Непропорциональная представленность социальных, экономических и культурных ролей мужчин и женщин, а также представлений о них в различных сферах жизни, неравенство их прав и обязанностей, коренящиеся в пережитках общественного сознания.	Ажгихина Н.И. Словарь гендерных терминов	В сфере занятости проявляется через асимметрию: - разделения труда; - оценки результатов и эффективности труда по признаку пола.
Гендерное разделение труд	Отраслевое, профессиональное и социальное разделение труда в зависимости от гендерной принадлежности и сложившихся гендерных стереотипов.	Национальная социологическая энциклопедия	Характерно для всех видов разделения труда, кроме территориального.
Гендерные противоречия	Проблемы, несогласуемые противоположности различного характера, как объективного, так и субъективного, в отношениях между представителями разных гендеров.	М.Б. Будаева	
Гендерные различия	Объективно-обусловленные различия между мужчинами и женщинами, изучаемые в разных сферах социума Нет общенаучного понимания, кроме общепризнанных репродуктивных различий.		Сложившиеся дискриминационные понятия «мужских» и «женских» профессий, видов занятости, рынков труда, рабочих мест, основанные на смешении гендерных различий и стереотипов.
Гендерные стереотипы	Один из социальных стереотипов, сформировавшихся в данной культуре и присущих общественному сознанию в виде обобщённых представлений об образе и поведении мужчины и женщины - эмоционально окрашенных, независимых от личных особенностей представителей конкретной гендерной общности. Рецидив несвободного сознания.	Л.Г. Титаренко, Национальная социологическая энциклопедия	
Гендерная сегрегация	Тенденция устойчиво-неравномерного распределения мужчин и женщин между секторами, отраслями экономики, профессиями и видами деятельности.	Скиндер Н.В.	Непропорциональность текущей гендерной структуры занятости, проявляющаяся несоответствием доли мужчин и женщин в структуре занятости их

			доли в общей численности лиц данной совокупности.
Гендерная дискриминация	Незаконные ограничения по признаку пола прав и свобод человека и гражданина.	Словарь гендерных терминов	Нарушения прав женщин в приёме на работу, увольнениях, оплате труда.
Гендерное равенство (неравенство)	Корректируемые современным социумом и наукой в направлении обеспечения равенства, фактически неравные правовой статус и возможности выбора жизненных стратегий женщинами и мужчинами.	Словарь гендерных терминов	Фактически неравный правовой статус женщин в сравнении с мужчинами в выборе, получении, сохранении занятости, оплате её результатов и др.
Гендерная система	Социально - сконструированная системная совокупность общественных институтов, социальных взаимодействий и поведения людей, отражающая асимметричные культурные оценки и ожидания, адресуемые людям в зависимости от их словаря гендерных терминов. Охватывает все подсистемы обеспечения занятости населения, т.е. система неравенства по полу, включающая: гендерные роли; гендерные стереотипы, идеологию, образы в СМИ; гендерную организацию сферы труда; демографическую и репродуктивную политику; социальную, жилищную политику; организацию образования, здравоохранения; регулирование семьи, поддержку материнства и т.п.	Словарь гендерных терминов	Охватывает все подсистемы обеспечения занятости населения.
Гендерный порядок	Институализация гендерных отношений.	Будаева М.Б., Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А.	Сложившаяся система институализации гендерных отношений в сфере занятости.
Гендерная политика	Государственная и общественная деятельность, направленная на установление равенства мужчин и женщин в различных сферах жизнедеятельности.	Международный подход	В сфере занятости России недостаточно проработанная и непоследовательно реализуемая.

* *Источник: Национальная социологическая энциклопедия.*

В матрице М.Б. Будаевой формой выражения системной совокупности рассматриваемых понятий выступают проблемы отношений между представителями различных гендеров или гендерные противоречия. В современной литературе понятие гендерных противоречий пока не закрепилось, но распространён термин «гендерные различия», как мы увидим при последующих цитированиях. Однако эти понятия не идентичны, противоречия шире, чем различия.

Исходя из анализа литературных источников и нашего понимания, в настоящее время общественные отношения, включая отношения в области занятости, находятся во власти

субъективных гендерных стереотипов. При этом возникает вопрос, на который литература о гендере не даёт определённого ответа: в какой мере гендерные отношения находятся под влиянием непреодоленных стереотипов и неразрешённых противоречий, относящихся к человеческому сознанию, т.е. субъективных по своей природе? Или в системе гендерных отношений существуют (могут, должны быть выработаны) некие ориентиры - нормы, базирующиеся на объективных критериях сходства - различий мужского и женского, обеспечить выполнение которых следует стремиться?

Назревшая в науке о гендере постановка этих вопросов, поиск ответа на них позволяет утверждать, что в современном обществе существуют гендерные противоречия, имеющие как субъективный, так и объективный характер, принимающие конфликтные и неконфликтные формы, закреплённые в виде консервативных стереотипов общественного сознания, нуждающихся в преодолении или выливающиеся в современные нормы регулирования этих противоречий. В этой связи мы предлагаем следующую классификацию гендерных противоречий (рисунок 1).

Согласно этому подходу, гендерные противоречия не следует подменять ни субъективными стереотипами общественного сознания, ни сводить к объективным гендерным различиям. Важно развивать исследования объективной природы этих противоречий, а также разрабатывать экономические методы разграничения роли тех и других в результатах трудовой деятельности.

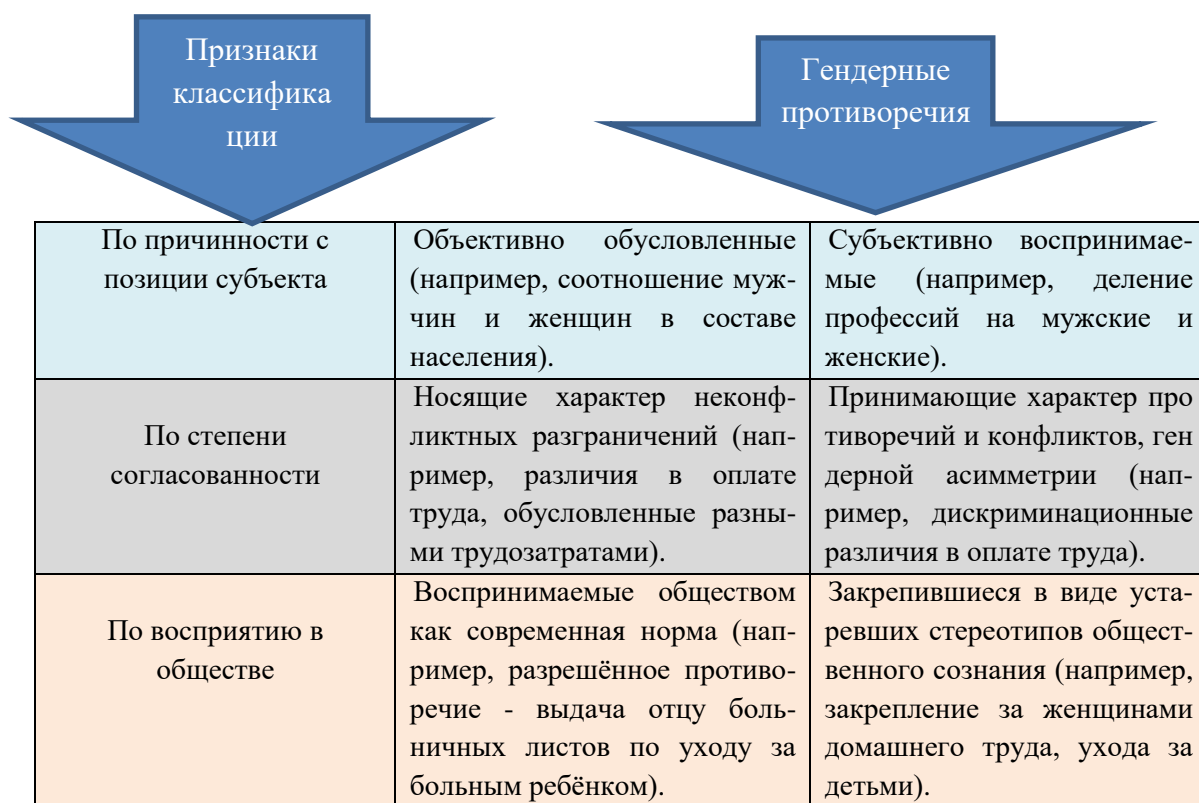

Рисунок 1. Предлагаемая классификация гендерных противоречий

Такой подход предполагает также аналитическое отношение к причинам гендерной асимметрии. Пример такого рода анализа приводится в статье Е.В. Базуевой, когда из среднероссийской разницы в заработной плате женщин и мужчин в 36% только 17,4%

оказались объективно обусловлены, а вторая половина гендерного разрыва оплаты труда сформировалась за счёт дискриминационного фактора⁵.

В настоящее время гендерная экономика ещё не сложилась как общепризнанное научное направление или самостоятельная наука. Кратко в содержательном плане её определяют как «экономику, изучаемую с точки зрения социально - половой структуры общества и её влияния на социально -экономические процессы»⁶, но из такого определения неясно место данного явления в системе научных понятий.

Существует более развёрнутый подход к гендерной экономике как к новому направлению экономических исследований, в котором упор делается на изучение гендерной асимметрии с позиции её влияния через совокупность определённых показателей на экономическое развитие. В том же ключе определение данного понятия раскрывается М. А. Махотиным. Не относя гендерную экономику к вполне сложившимся научным направлениям, автор, тем не менее, очерчивает круг изучаемых ею вопросов.

С точки зрения анализа состояния гендерной экономики как формирующегося научного направления, мы разделяем подход Е.В. Базуевой. Отмечая гендерную некомпетентность многих ведущих экономистов страны, отсутствие единомыслия в научном сообществе по вопросу выделения гендерной экономики в самостоятельное направление науки, автор обосновывает вывод о тормозящем воздействии таких взглядов на дальнейшее прогрессивное развитие науки. Е.В. Базуева уделяет основное внимание методологическому аспекту гендерной экономики и с этих позиций анализирует предложения по поводу формирования её предметной области, высказанные рядом известных зарубежных и отечественных авторов: Дж. Джакобсеном, И.Е. Калабихиной, М.М. Малышевой и др.

В результате проделанного анализа Е.В. Базуева предложила сложное определение, в котором структурировано место гендерной экономики в экономической науке как её направления. Её предмет автор связывает с теоретическим анализом издержек и потерь, обусловленных наличием гендерной асимметрии, а также с задачей получения экономического эффекта от движения к гендерному равенству. Очень важными представляются поставленные автором вопросы о действии в данной предметной области системы формальных и неформальных правил, о динамизме происходящих процессов, об экономических агентах влияния на эти процессы, об институциональном механизме их регулирования.

Серьёзным вкладом в теоретическое обоснование предмета гендерной экономики является предложенная Е.В. Базуевой⁸ классификация теоретических концепций гендерной экономики и широко цитируемый обзор концептуальных подходов применительно к данной предметной области. Их обобщающий вывод состоит в том, что в настоящее время гендерные экономические различия исследуются, главным образом, в рамках неоклассической и марксистской методологических парадигм экономической теории, а также новой институциональной экономики, возможности которой пока ещё далеко не освоены экономистами. Мы солидарны с Е.В. Базуевой и Е.Б. Мезенцевой, относящими гендерную экономику по инструментарию и богатому арсеналу разработанных теоретических концепций к экономико-теоретическим дисциплинам.

Судя по состоянию бурно развивающихся гендерных исследований и их результатам, а также исходя из огромного и разнообразного перечня вопросов, относимых специалистами к гендерной экономике, можно сделать вывод, что среди экономических наук вырисовывается

самостоятельное и достаточно широкое гендерное направление, которое несводимо только к одной дисциплине - гендерной экономике. Вырисовывается целесообразность выделения из данной предметной области ряда специализированных гендерных научных подразделений, в большей степени ориентированных на решение конкретных задач. В качестве одного из таких подразделений определяется комплекс гендерных проблем, связанных с трудом и занятостью населения. Предлагаем назвать его гендерной экономикой труда и занятости.

Возможности обособления такого научного комплекса обусловлены, с одной стороны, накоплением данных о больших резервах повышения эффективности труда, связанных с преодолением гендерных противоречий. С другой стороны, именно трудовая проблематика, вопросы обеспечения занятости населения с учётом гендерных различий наиболее развиты и востребованы практикой из большой совокупности экономических вопросов гендерной тематики.

Считаем, что в сферу гендерной экономики труда и занятости (ЭТиЗ) следует включить следующие основные вопросы (рисунок 2).

Рисунок 2. Проблематика гендерной ЭТиЗ

Предмет гендерной экономики труда и занятости мы определяем следующим образом: это специализированная разновидность гендерных экономических наук, изучающая вопросы проявления гендерных противоречий в сфере рынка труда, занятости и трудовых отношений, механизмы преодоления гендерной асимметрии и повышения эффективности труда на основе обеспечения гендерного равенства.

Литература:

1. Кон И.С. Мужская роль и гендерный порядок / И.С. Кон // Вестник общественного мнения, 2008. - №2(94). - С. 37.
2. Хорошильцева Н.А. Психологические и тендерные исследования / Н.А. Хорошильцева, Л.Т. Тютя. URL:http://uchebnikirus.com/soziologia/sotsialna_robota_tyuptya_ltpsihologichni_tenderni_doslidzhennya.htm (дата обращения 15.06.2019). Хорошильцева Н.А. Биологический пол и социальный тендер: от различия к оппозиции. - URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3929 (дата обращения 17.06.2019).

3. Будаева М.Б. Особенности гендерных отношений в альтернативных экономических системах: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.01 / - Санкт-Петербург, 2007. -22 с.
4. Хасанова В.Н. Политико-экономический аспект проблемы гендера: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Х. В.Н. - Москва, 2004. - 28 с.
5. Современная западная философия: энциклопед. словарь / под. ред. О. Хеффе.
6. Бутовская М.Л. Антропология пола / М.Л. Бутовская // Антропология пола. - 2013. - Изд-во «БЕК 2». - URL: http://elementy.ru/lib/432080?page_design=print (дата 04.07.2019.)
7. Темкина А.А. Социальное конструирование гендера / А.А. Темкина, Е.А. Здравомыслова // Социологический журнал. - 2003. - № 3(4). - С. 171-182.
8. Юкина И.И., Дзулик Янус гендерной политики в России / И.И. Юкина // Женщина в российском обществе, 2011. №3. - С. 30–38. - URL: <https://vocabulary.ru/slovari/glossarii-gendernyh-terminov-yunifem.html>. (дата обращения 14.07.2019).
9. Базуева Е.В. Гендерная экономика - новое направление фундаментальной экономической теории / Е.В. Базуева // Экономическая наука современной России: электронный журнал. - 2010. - № 3(50). - С. 58. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernaya-ekonomika-novoe-napravleniefundamentalnoy-ekonomicheskoy-teorii> (дата обращения 25.07.2019).

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Пулотова Ш. Б., Шаропова Н. Х.

**Филиали Донишгоҳи технологии
Тоҷикистон дар шаҳри Исфара**

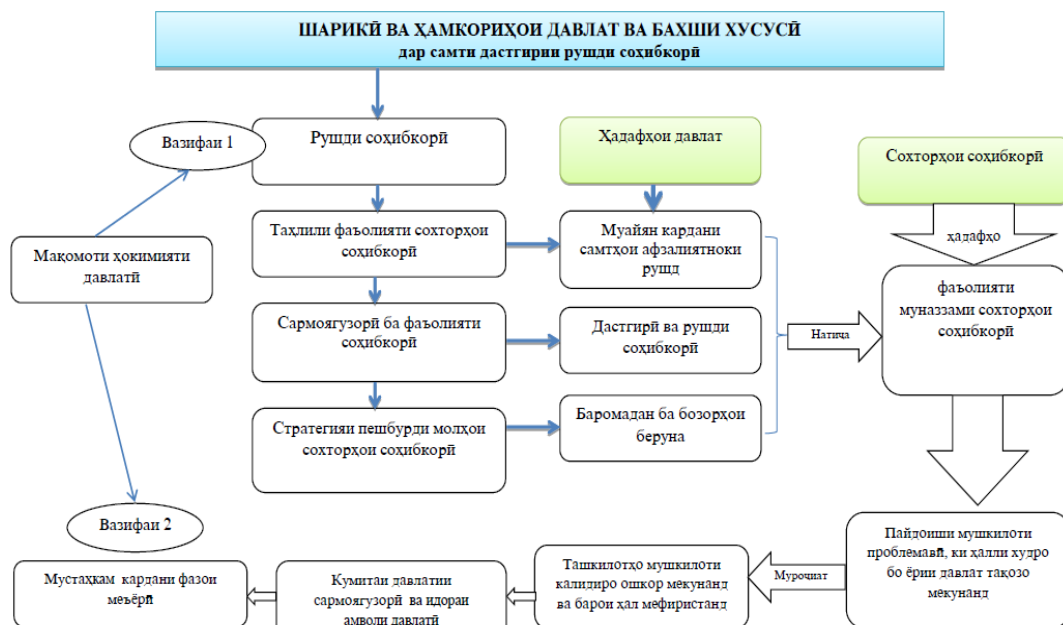
Дар шароити муосир ҳамкори мутақобилаи ниҳодҳои давлатии иқтисодӣ ва субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ дар заминаи тавсеаи механизми инфрасохтор ҳамчун унсурҳои муҳимтарини низоми муносибатҳои иқтисодӣ баромад мекунад, ки самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ дар бисёр мавридҳо аз он вобаста аст. Аини ҳол, инфрасохтор ба сифати омилҳои муҳимме баромад мекунад, ки ба раванди рушди баҳши соҳибкорӣ дар мамлакат таъсир мерасонад.

Мавриди зикр аст, ки ҳамкори мутақобилаи сохторҳои ҳокимият ва сохторҳои соҳибкорӣ аз ду тараф мавриди баррасӣ қарор мегирад: таъсири ҳокимият ба бизнес ва таъсири бизнес ба ҳокимият. Ба таври аёнӣ метавон ин равандро тавассути нақшаи ҳамкори мутақобилаи сохторҳои ҳокимият ва соҳибкорӣ тавсир намуд (расми 1), ки дар он вазифаҳо ва ҳадафҳои сохторҳои ҳокимият, раванди дастбӣ ба онҳо, инчунин, таъсири бизнес ба ҳокимият муайян карда шудаанд [3].

Таҳлилу арзёбии раванди ҳамкори пешниҳодшуда собит менамояд, ки дар назди сохторҳои ҳокимият ду вазифаи асосӣ гузошта шудааст. Аввалан, таракқи додани соҳибкории истеҳсолӣ буда, дар ин самт зарур аст, ки самаранокии фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ ҳамчунин ба таҳлил карда шавад, то ки самтҳои ояндадори рушди

онҳо ошкор карда шаванд. Дар натиҷа сармоягузори инфрасохтори вусъатёфта татбиқи лоиҳаҳои инвестиционӣ дар бахшҳои воқеии иқтисодиёт имкон медиҳанд, ки соҳибкорон аз имкониятҳои бозорҳои ҷаҳонӣ васеъ баҳраманд гарданд ва давлат бошад, нуфузи мамлакат ва ҳавасмандии сармоягузoronро ба иқтисоди миллӣ афзун намоянд.

Раванди ҳамкориҳои мазкурро баррасӣ намуда, мебинем, ки дар назди сохторҳои ҳокимият ду вазифаи асосӣ пайдо шудааст. Аввалан, тараққӣ додани соҳибкории истеҳсолӣ. Барои ин кор зарур аст, ки фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ таҳлил карда шавад, то ки самтҳои ояндадори рушди онҳо ошкор карда шаванд; сармоягузори сохторҳои соҳибкорӣ ташкил карда шавад, ки зимни татбиқи лоиҳаҳои инвестиционии бахши воқеии иқтисодиёт имконпазир мебошад ва инчунин, стратегияи пешбурди молҳо таҳия карда шавад, ки имкон медиҳад соҳибкорон ба бозорҳои ҷаҳонӣ бароянд ва давлат бошад, эътибори мамлакат ва ҷаззобии онро ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳо баланд бардорад.

Расми 1. Нақшаи ҳамкориҳои мутақобилаи сохторҳои ҳокимият ва сохторҳои соҳибкорӣ

Дар аснои ҳамкориҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва сохторҳои соҳибкорӣ мушкилоте пайдо мешаванд, ки онҳоро бартараф намудан лозим меояд. Аз ин рӯ, вазифаи асосии мақомоти ҳокимияти давлатӣ фароҳам овардани чунон фазои меъерие мегардад, ки имкон медиҳад манфиатҳои ҳамаи ҷонибҳо ба инобат гирифта шаванд.

Таъсири мақомоти ҳокимият ба сохторҳои соҳибкориро метавон тавассути инҳо баррасӣ намуд:

- ✚ фаъолияти меъерӣю қонунгузориҳои ҳокимият;
- ✚ иштирок дар намоишгоҳо, форумҳо ва вохӯриҳои хориҷӣ ва байниҷумҳуриявӣ дар якҷоягӣ бо ҳукумат;

✚ истифодабарии захираҳои маъмури барои ба роҳ мондани тамосҳои бизнес бо ширкатҳои хориҷӣ ва берунӣ;

✚ таъсир ба рушди тичорати хурду миёна тавассути ҷалб намудани сармоягузориҳои беруна;

✚ дар асоси озмунҳо ҷойгиркунии фармоишоти ҳокимият дар сатҳи ноҳия ва шаҳрҳо, ки ба шартҳои риоя намудани поквичдонӣ ва рӯҳияи рақобатӣ фаъолнокии бизнесро бармеангезад;

✚ таъсир ба тичорати хурду миёна тавассути дигар усулҳои таъсиррасонии иқтисодӣ, ба мисли роҳандозии сиёсати андозӣ, бунёди минтақаҳои иқтисодӣ [1].

Муайянкунии унсурҳои асосии ҳамкории мутақобилаи сохторҳои ҳокимият ва сохторҳои соҳибкорӣ шартҳои зарурии ташаккулёбии механизми иртиботи байниҳамдигарии онҳо маҳсуб меёбад, ки кори самараноки он аз дараҷаи рағбати сохторҳои соҳибкорӣ ва давлатӣ ҷиҳати бунёди муҳити боварӣ дар асоси иртибот ва эҳтироми байниҳамдигарӣ вобаста мебошад. Пояи татбиқи механизми иқтисодии ҳамкории мутақобилаи сохторҳои ҳокимият ва сохторҳои соҳибкориро ғояи наздик намудани мақомоти давлатӣ ба шароити воқеии фаъолияти соҳмонҳо ва ташаккули дарки зарурати ҳалли мушкилоти ҷамъиятӣ дар зехни роҳбарони сохторҳои соҳибкорӣ ташкил медиҳад [2].

Зимни робитаи дутарафаи байниҳамдигарии субъектҳои хоҷагидор барои фаъолияти соҳибкории ҳар кадоми онҳо шароити аз ҳама мусоидтарин фароҳам оварда мешаванд.

Ба ақидаи мо, самти асосии ҳамкории мутақобилаи ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ ва субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ ин рушди фаъолияти соҳибкорӣ, ташаккули инфрасохтори қулай ва муҳити институтсионалӣ ҷиҳати рушди соҳибкорӣ дар асоси рафтори масъулиятноки субъектҳо мебошад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки дар шароити муносибатҳои озоди бозорӣ дараҷаи даҳолати давлат ба фаъолияти иқтисодии корхонаҳо ва соҳибкорон хеле маҳдуд буда, ҳислати ғайримустақими таъсиррасониро дорад. Дар чунин ҳолат, танзими давлатӣ таъсиррасониро ба воситаи санадҳои қонунгузори маҳдудкунанда, тавассути низоми андозбандӣ, пардохтҳо ва интиқолҳои ҳатмӣ, сармоягузори давлатӣ, субсидияҳо, имтиёзҳо, қарздиҳӣ, татбиқи барномаҳои давлатии иҷтимоӣ иқтисодӣ дар назар дорад.

Барои фаъолияти самараноки соҳибкории истеҳсолӣ танҳо рушди худӣ он кофӣ набуда, балки инкишофи тамоми институтҳои бо он алоқаманде лозим аст, ки соҳибкорӣ дар раванди фаъолияти худ бо онҳо дучор мегардад. Ҳамбастагии онҳо ба воситаи субъектҳои калидӣ ва унсурҳои инфрасохтори бозорӣ таъмин карда мешавад. Бинобар ин, дигаргунсозии сифатӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба муносибгардонии муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ нигаронида шудаанд, аз рушди инфрасохтори бозорӣ вобастагии хеле қалон дошта, ин ҳолат зарурати ошкорнамоии шартҳои асосии рушд ва омилҳои ташаккулёбии ҳамаи комплекси инфрасохтор ва ҷузъҳои таркибии онро тақозо мекунад.

Тавзеҳу ошкорнамоии муҳтавои механизми ҳамкории мутақобилаи ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ ва субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ ба мо имкон дод, ки унсурҳои таркибии онро муайян намуда, пурра созем ва сохторбандӣ кунем (расми 2).

Расми 2. Механизми ҳамкории мутақобилаи ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ ва субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ

Дар намуди чамбастгардида вазифаҳои танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ инҳо маҳсуб меёбанд:

- ✚ таҳия ва қабули санадҳои қонунгузорию, ки асосҳои ҳуқуқӣ ва ҳифзи манфиатҳои соҳибкоронро таъмин менамоянд;
- ✚ фароҳам овардани шароити мусоид барои бавучудоии муҳити маъмулии рақобатӣ, ҳаракати озоди қувваи корӣ ва молҳо дар бозорҳои дохилӣ ва берунӣ, назорат аз болои риояи қоидаҳои рақобат;
- ✚ риояи меъёрҳои қонунгузорию меҳнат, батанзимдарории кироии хусусӣ ва тартиби пардохти меҳнат аз тарафи соҳторҳои соҳибкорӣ.

Таҳлили манобеи адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки соҳибкорӣ дар мо имрӯзҳо ягон механизми ҳамабоби худтанзимкунӣ надорад, ки дар тамоми соҳаҳо самаранок таъсир расонад. Механизме, ки танҳо барои як соҳаи иқтисод пешбинӣ гардидааст, наметавонад, ки фаъолияти иқтисодиро дар умум таъмин намояд.

Ҳамин тавр, маҷмуи унсурҳои бунёдии дар боло номбаршуда, ба шартӣ ҳамоҳангсозии онҳо бо таҳия ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи соҳибкории истеҳсолӣ, метавонад, ки ташаккули инфрасохтори бисёрзинаи комили дастгирӣ ва рушди соҳибкориро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин намояд.

Адабиёт:

1. Бекарев А.М. Структура и механизмы взаимодействия бизнеса и власти на примере Нижегородской области [Электронный ресурс] / Бекарев А.М., Бычков С. Ю. // Современные исследования социальных проблем. ” Электрон. текстовые данные.” 2012. - № 2 (10). - Режим доступа: <http://www.sisp.nkras.ru>. - Загл. с экрана.
2. Курбатова М. Деформализация правил взаимодействия власти и бизнеса // Вопросы экономики. 2005. - № 10. - С. 119-125.
3. Рославцева Е.А. Организация взаимодействия властных и предпринимательских структур: дис. канд. экон. наук: 08.00.05. - ДонНУЭТ имени Туган-Барановского, - Донецк, 2016 - 271 с.

4. Проворова А.А., Губина О.В., Смиренникова Е.В., Кармакулова А.В., Воронина Л.В. Методический инструментарий оценки эффективности реализации государственной социально-экономической политики развития регионов России // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2015. - №3 (39) - С. 49.
5. Абдугаффоров А. К вопросу оценки роли финансового рынка в развитие производственного сектора экономики Таджикистана /А. Абдугаффоров // Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе: ТНУ, 2013. - № 2/3(111). - С. 280-283.
6. Абдукодилов Х.А. Механизм совершенствования рыночной инфраструктуры: / Х.А. Абдукодилов. - Худжанд: Р. Джалил, 2012. - 96 с.
7. Абдусаматов Г., Юсупов А. Развитие предпринимательства за рубежом. - Худжанд, 1999. - 140 с.
8. Абдусаматов Г.С. Закономерности становления и развития рыночных отношений в Республике Таджикистан. - Душанбе: Ирфон, 1995. - 184 с.
9. Абдусаматов Г.С. Переход к рынку: социально-экономические аспекты. - Душанбе: Ирфон, 1999. - 126с.
10. www.innovation.tj

**ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ РУШД ВА НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ
СОҶИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ИМКОНИЯТҶОИ
ИСТИФОДАИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**Пулотова Ш. Б., Шаропова Н. Ҷ.
Филиали Донишгоҳи технологии
Тоҷикистон дар шаҳри Исфара**

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои ҳамаҷониба ва самаранок истифода намудани имкониятҳои истеҳсолӣ, ҳар чӣ бештар қорӣ намудани технологияҳои нави истеҳсолӣ, тақвият бахшидан ба сифати молу хизматрасонӣ, кам намудани хароҷоти барзиёд ва истифодаи дурусту самараноки захираҳо, сода ва шаффоф гардонидани тартиби танзими фаъолияти соҳибқорӣ ва аз байн бурдани монеаҳои маъмурий аҳамияти махсус зоҳир намуда истодааст. Зеро фаъолияти соҳибқорӣ, аз ҷумла соҳибқории истеҳсолӣ яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ ва фароҳамсозандаи ҳаёти босаодати мардум, инчунин заминаи бозғайимии таъмини рушди босуботи иқтисодии миллӣ, афзун намудани табақҳои миёнаҳол ва ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ мебошад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди соҳибқории истеҳсолӣ шартҳои зарурӣ ин муваффақ гаштан дар рушди устувори иқтисодии миллӣ мебошад.

Бинобар ин, ба эътибор гирифтани таҷрибаи андозбандии кишварҳои мутараққӣ ва дуру наздик хело муҳим мебошад. Омӯзиши таҷрибаи мавҷудаи иқтисодии кишварҳои мутараққӣ нишон медиҳад, ки баъзе аз онҳо дар доираи сиёсати иқтисодии худ заминаро интихоб менамуданд, ки дар он моликият асоси пешрафти рушди истеҳсолот ва хизматрасонӣ бошад. Дар ин асос моликият ва шаклҳои гуногуни ихтиёрдорӣ он барои ташаккули истеҳсолот, тақсимот ва муомилот имкониятҳои зиёдро медиҳад.

Соҳибкории истехсолӣ дар қиёс бо корхонаҳои калон тезмутобикшаванда мебошад. Бинобар ин, дастгирии соҳибкории истехсоли имкон медиҳад, ки заминаҳои рушди иқтисодӣ аз ҳисоби тавсеаи шугли аҳоли, беҳтарсозии фазои иҷтимоӣ, паст гардидани сатҳи бекорӣ суръати нав мегирад. Яъне, таҷдиди заминаҳои истехсолӣ устувор гардида, истехсолот дараҷаи рушд пайдо мекунад. Тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ, аз қабилҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ, хизматрасонии маишӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, савдо, хӯроки умумӣ ва дигар намуди фаъолият рушд карда, самаранокии кори бахшҳои мазкурро баланд мебардорад.

Давлатҳои рӯбатараққӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгирии соҳибкории истехсолӣ метавонад бо ташаккули мафкураи сиёсӣ фазои ҷомеаро беҳтар созад. Истифодаи усулҳои идоракунии ҳокимияти халқӣ ва алоқамандии онҳо бо дигар сохторҳои хусусӣ аз рӯи шаклҳои нави хоҷагидорӣ, аз қабилҳои соҳибкории истехсолӣ ба рушди давлат мусоидат мекунад. Дар ин раванд истифодаи фишангҳои молиявӣ ва андозӣ омили таъсиррасон маҳсуб меёбад. Бо истифода аз низоми маҳсули андозбандӣ шароити хуби васеъшавии ҳаҷми истехсолот ба амал меояд. Лекин баъзе аз давлатҳо аз чунин низомҳои маҳсус истифода намебаранд. Бинобар ин, равияҳои гуногуни низомҳо ба амал меояд, ки аз чунин таҷриба бояд Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври васеъ истифода барад. Масалан, кишварҳои тараққикарда ба монанди Туркия, Фаронса, Испания ва дигар давлатҳо аз низоми маҳсули андозбандӣ истифода мебаранд. Баръакс, давлатҳои ИМА, Шветсия, Канада, Ҳолланд ва дигар кишварҳо низоми маҳсули андозбандиро истифода намебаранд.

Ҳамзамон, равияе ҷой дорад, ки дар робита ба низоми маҳсули андозбандӣ сатҳи сохтори давлатӣ ва ҳолати иҷтимоӣ ва иқтисодиро ба эътибор мегиранд. Масалан, тибқи ақидаи Т.Н. Макаренко «Муносибати кишварҳои гуногун ба андозбандии корхонаҳои хурд, ҳадафҳои он, принципҳои ҷудо кардани корхонаҳои хурд ва ба категорияҳо тақсим кардани онҳо, муайян кардани манбаи андоз ва сохтори меъёрҳои андоз аз бисёр ҷиҳат аз сатҳи идоракунии давлатҳо, сатҳи иҷтимоӣ иқтисодии онҳо вобаста аст» [6].

Аз ин ҷо бармеояд, ки барои рушди соҳибкории истехсолӣ истифодаи низоми маҳсули андозбандӣ ва сохти давлатдорӣ кишварҳо аҳамият дорад. Дар ҳолати мазкур барои Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи низоми маҳсули андозбандӣ манфиатнок мебошад.

Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳияи нав низоми маҳсули андозбандӣ дар моддаи 25 оварда шудааст, дар он се низоми асосӣ муқаррар гардидааст, ки дар таркиби онҳо низоми содакардашудаи андозбандӣ мақоми хоса дорад. Дар ин низом барои субъектҳои соҳибкорӣ хурд, истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, фаъолияти парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва истехсоли хӯроки парандаю чорво тавачҷуҳи маҳсус дода шудааст, ки дар ин самтҳо таҷрибаи низоми маҳсули андозбандӣ мақоми калон дорад [2].

Ҳамзамон, вобаста ба масъалаи мазкур мавқеи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон хело таъсирбахш баромад мекунад. Президенти кишвар дар яке аз баромадҳои худ, аз ҷумла қайд намуданд, ки «Бо дарназардошти сатҳи баланди ҳамгироии иқтисодии кишварамон ба савдои байналмилалӣ ҷиҳати рақобатпазирӣ дар ҷалби сармоя ва бозорҳои молии ҷаҳон, баробар кардани сатҳи андозбандӣ бо шарикони асосии иқтисодиву тиҷоратӣ ва давлатҳои ҳамсоя аҳамияти муҳим пайдо намудааст» [1]. Аз ин

чо чунин бармеояд, ки барои тақвияти шаклҳои нави хочагидорӣ истифода аз имкониятҳои андозӣ омили асосӣ мебошад.

Бо дида баромадани низоми андозбандии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ маълум мегардад, ки истифодаи низоми мазкур бартариятҳои зиёд дорад. Яъне, таҷрибаи чунин мамлакатҳо барои соҳибкории истеҳсолӣ истифода бурда мешавад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи андозбандии содакардашуда барои рушди соҳибкории истеҳсолӣ ба мақсад мувофиқ аст. Ба ақидаи С.А. Пушкин, «... аксари давлатҳои унитарӣ, аз ҷумла Фаронса, Италия, Испания андозбандии содакардашудаи тичорати хурдро қорӣ кардаанд. Он кишварҳое, ки андозбандии имтиёзноро истифода мебаранд, асосан ба ҳайати давлатҳои федералӣ, ба монанди ИМА, Канада, Олмон, Швейтсария дохил мешаванд» [7].

Ҳамин тавр, соҳибкории истеҳсолӣ дар кишварҳои мутараққӣ бахши муҳимтарини иқтисодии милли дар шароити бозорӣ маҳсуб меёбанд.

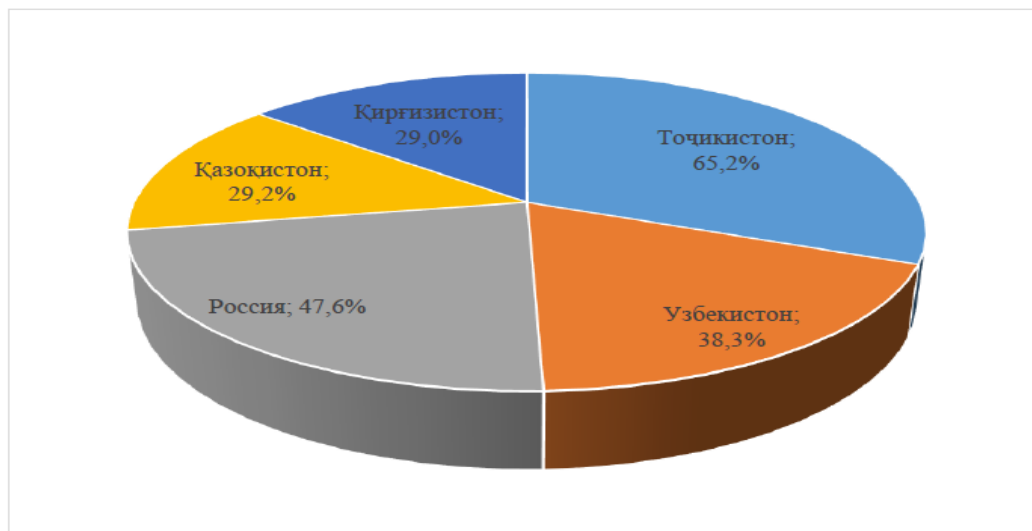
Боиси тазакур аст, ки дастгирии давлатии соҳибкории истеҳсолӣ сабаби кам шудани шиддати бекорӣ дар ҷаҳон гардид. Ба андешаи мо, истифодаи хусусиятҳои милли дар мавриди ташкил ва мавқеъгирии корхонаҳои хурди истеҳсолӣ дар даромади умумии кишварҳо таъсири қалон дорад. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мунтазам ҳиссаи фаъолияти субъектҳои хурди соҳибкорӣ афзуда истодааст ва онҳо дар баробари ба истеҳсолот машғул шудан, ҳамзамон, ба ободкорӣ, ҳиссачудокунӣ дар васеъ кардани ҷойҳои қорӣ ва дар ин замина, устуворгардонии вазъи молиявӣ машғул мебошанд.

Таҷрибаи давлатҳои ИДМ нишон медиҳад, ки идораи муносибатҳои андозӣ федералӣ буда, раванди рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар кишварҳои мазкур аз ҳамдигар фарқ мекунад. Низоми идоракунии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ба усулҳо ва шаклҳои фармондиҳӣ ва тобеияти амудии онҳо вобаста аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки барои амалсозии мақсадҳои рушди истеҳсолот низоми самараноки идоракунӣ, ба роҳ мондани рақамикунони назорати андозӣ дар заминаи таҷрибаи байни давлатҳо, аз он ҷумла ИДМ лозим аст.

Дар ҷанд соли охир дар соҳаи пешбурди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоя як қатор ислоҳоти ба ҳамаи давлатҳои ИДМ дахлдошта қабул гардиданд, ки онҳо барои беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ, кам кардани монеаҳои маъмурӣ ва даҳолати давлат ба фаъолияти хочагидорӣ субъектҳои соҳибкорӣ истеҳсолӣ равона гардидаанд. Айни ҳол натиҷаи онҳо барои беҳтарсозии сатҳу сифати зиндагии аҳолии кишварҳои номбурда тавассути таъмини рушди устувори иқтисоди миллии онҳо, беҳтарсозии дараҷаи шуғл ва дар ин замина афзун гардонидани истеҳсолоти ватанӣ нигаронида шудааст.

Бояд қайд кард, ки барои ба талаботи меъёрҳои байналмилалӣ мутобикгардонии фазои сармоягузорӣ, рушди бахши хусусиву соҳибкорӣ барои рушди истеҳсолот ва ҳамгирӣ бо иқтисоди ҷаҳонӣ барои ҳар як кишвар, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мадди аввал меистад. Дар чунин ҳолат дар кишвар шароити озоди рақобат бо дарназардошти талаботи ташкилию ҳуқуқӣ фароҳам оварда мешавад. Дар ин асос, Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди соҳибкорӣ ва сармоягузорию барои тақвияти соҳаҳои истеҳсолӣ яке аз самтҳои афзалиятнок қабул кардааст. Бояд қайд намуд, ки дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ таркиби андоз тафовут дорад. Масалан, соли 2023 дар Тоҷикистон - 10 намуд, дар Қирғизистон - 8 намуд, дар Узбекистон 9 намуд, Россия – 10 намуд ва дар Қазоқистон 13 намуди андозҳо истифода бурда мешуданд. Ҳамин тариқ, дар

мавриди арзёбии меъёрҳои андоз дар давлатҳои номбурда маълум мегардад, ки дар робита ба корхонаи истеҳсоли гаронии андоз нисбат ба фоидаи субъектҳои истеҳсоли тафовути калон дорад (диаграммаи 1).

Сарчашма: Таҳияи муаллиф аз рӯи ҳисоботи «Пешбурди соҳибкорӣ»-и Бонки Ҷаҳонӣ, 2023.

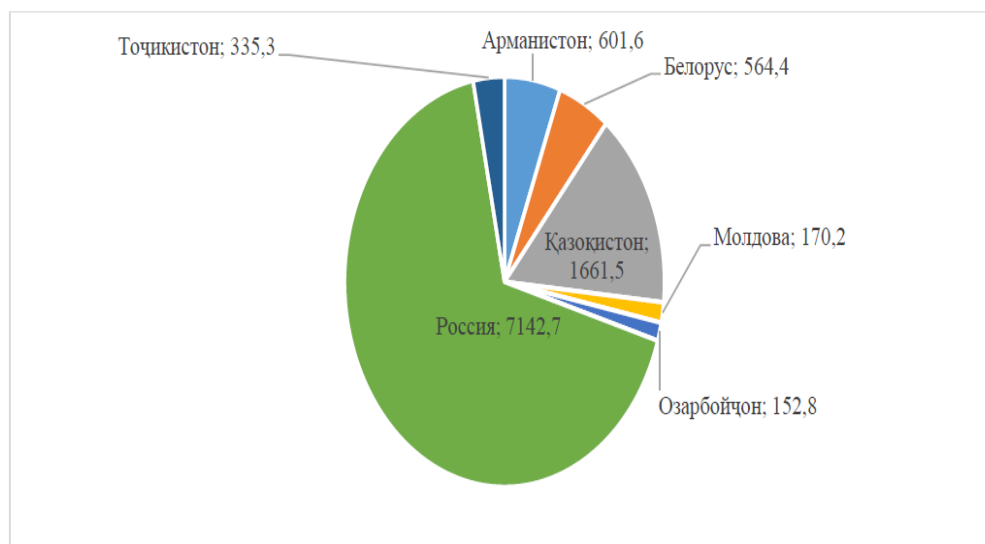
Диаграммаи 1. Гаронии андоз дар таркиби фоидаи корхонаҳои истеҳсоли

Чи тавре аз диаграммаи 1 бармеояд, дар соли 2023 меъёрҳои андоз дар давлатҳои мазкур барои корхонаи истеҳсоли тафовути зиёд доштааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи нишондиҳандаи мазкур дар сатҳи баланд аст, ки ин барои рушди истеҳсолот монеа эҷод мекунад. Зарурати фаъолгардонии рушди соҳибкории истеҳсоли муҳим ба шумор рафта, тибқи таҳияи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар ин самт корҳои муҳим анҷом дода шудаанд. Аз ҷумла дар Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои андоз аз 10 адад ба 7 адад расонда шуда, ҳамзамон барои тақвияти рушди соҳибкории истеҳсоли имтиёз ва сабукиҳо муқаррар гардидааст, ки татбиқи онҳо барои камгардонии сарбории андоз дар таркиби фоидаи субъектҳои соҳибкории истеҳсоли оварда мерасонанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пешбурди фаъолияти иқтисодӣ аз таҷрибаи кишварҳои ИДМ истифода бурда мешавад. Дар доираи ин гуна муносибатҳо маълум гашт, ки масалан, дар Ҷумҳурии Белорус мақомоти андоз яке аз қисми мустақили идоракунии давлатӣ ба ҳисоб рафта, сиёсати давлатии низоми андозбандӣ ва маъмурикунонии он барои тақвияти соҳаҳои гуногуни истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли сафарбар мегардад. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон бошад, дар самти рушди истеҳсолот назорат ва санҷишҳои андоз салоҳияти зиёд доранд.

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон фарқи асосӣ дар самти маъмурикунонии андозҳо нисбат ба Тоҷикистон дар он мебошад, ки меъёрҳои андоз метавонанд ҳар сол тағйир дода шаванд, ки ин барои рушд додани истеҳсолот таъсири манфӣ мерасонад. Дастовардҳои асосӣ дар кишвари мазкур аз он иборат аст, ки имкониятҳои рақамикунонӣ бештар истифода бурда мешаванд. Ҳамзамон, дар муқоиса бо дигар кишварҳои ИДМ андозҳои мустақим дар робита ба бучет бештар мебошад.

Ҳамин тавр, дар ташаккули муносибатҳои истеҳсоли сазмаи субъектҳои соҳибкорӣ нақши муҳим мебозанд. Бинобар ин, дар натиҷаи омӯзиш маълум гардид, ки дар доираи ҳамкориҳои ИДМ сазмаи Федератсияи Россия ва Қазоқистон назаррас мебошанд ва ҳамин гуна таҷриба бояд дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода бурда шавад (диаграммаи 2).

Сарчашма: Таҳияи муаллиф аз рӯи маълумоти омории Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо ва Осӣ. - 2023. - 128с.

Диаграмма 2. Шумораи соҳибкорон дар давлатҳои ИДМ дар соли 2023, ҳаз. нафар

Аз диаграммаи 2 бармеояд, ки айни замон истифодаи таҷрибаи давлатҳои ИДМ, аз ҷумла Федератсияи Россия ва Қазоқистон барои рушди соҳибкории истеҳсолии ватанӣ судманд аст. Ба назари мо, ки дар заминаи танзими андоз диверсификатсияи истеҳсоли мол, дастгирии соҳибкорони истеҳсоли хело зарур мебошад. Дар ин замина, имкониятҳои васеи истеҳсолот, даромад ва заминаи молиявӣ аз ҳисоби пардохтҳои андозӣ хеле муҳим мебошанд. Маълум аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи аввали ташаккули бахши хусусӣ ва рушди соҳибкорӣ дар соҳаҳои гуногун қарор дорад.

Омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ андозбандии соҳибкории истеҳсоли нишон дод, ки барои рушди соҳибкории истеҳсоли аз имкониятҳои дохилӣ истифода бурда, бо дарназардошти шароитҳои табиӣ-иқлимӣ ва аломатҳои хоси фаъолияти онҳо коркарди ашёи хоми ватанӣ ба роҳ монда, аз ҳисоби маҳорати мустақилонаи ташаббускории субъектҳои истеҳсоли дар қаламрави ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он заминаҳои муфиди истеҳсол ва хизматрасониро бояд роҳандозӣ намуд. Дар ниҳояти қор, аз ин ҳисоб даромади инфиродии субъектҳои иқтисодӣ ҳамчун омили рушди иқтисоди миллӣ баромад мекунад.

Ҳамин тавр, ба ақидаи мо, омӯзиши таҷрибаи давлатҳои пешқадами бозорӣ маълум гардид, ки дастгирии давлатӣ дар ин самт аз ҳисоби фаъолгардонии дастрасӣ ба маълумоти шаффоф, сифати хизматрасонӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии кормандон, пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок, имтиёзу сабуқиҳои андозӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон хело зарур буда, аз ин ҳисоб имкониятҳои зиёди рушди фаъолияти субъектҳои

соҳибкории истехсолиро дар бахшҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ, хизматрасонии маишӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, савдо, хӯроки умумӣ ва дигар намуди фаъолият афзун гардонида, дар асоси ташаббускорӣ субъектҳои хурди истехсолӣ заминаҳои молиявиро сафарбар кардан имкон дорад. Яъне, бо истифода аз таҷрибаи байналхалқӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки бе дастгирии давлатӣ рушди соҳибкорӣ истехсолӣ ғайримумкин аст. Маҳз дар ҳамин асос, бо дарназардошти шароитҳои табиӣ-иқлимӣ ва аломатҳои хоси фаъолияти онҳо коркарди ашёи хоми ватанӣ имкониятҳоеро ба вучуд меорад, ки даромади инфиродӣ субъектҳои хурди истехсолӣ ба омили рушди иқтисоди миллӣ табдил ёбанд.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28.12.2023. [манбаи электронӣ]. - URL: <http://prezident.tj/node/32191> (санаи дастрасӣ: 28.12.2023).
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. - С. 46.
3. Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025 аз 30 апрели соли 2015 таҳти №201. - Душанбе, 2015. - С. 1.
4. Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025 аз 30 апрели соли 2015 таҳти №201. - Душанбе, 2015. - С. 4.
5. Комилов С.Дж. Азбука бизнеси / С.Дж.Комилов. - Душанбе: Диловар. - ДДМТ, 1999. - С. 5.
6. Макаренко Т.Н. Установление и введение налогов и сборов на территории Российской Федерации / Т.Н. Макаренко // Финансовое право. - 2003. - №4. - С. 44-48.
7. Пушин С.А. Совершенствование системы налогообложения предприятий малого бизнеса на основе применения специальных налоговых режимов: дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / С.А. Пушин. - Краснодар, 2006. - С. 50.

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ ИНФРАСОҲТОРИИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Пулотова Ш. Б., Шаропова Н. Ҳ.
Филиали Донишгоҳи технологии
Тоҷикистон дар шаҳри Исфара

Самаранокии амалисозии сиёсати саноатикунони босуръати иқтисоди миллӣ асосан ба рушди соҳибкорӣ истехсолӣ вобаста мебошад. Аҳамияти ташаккул ва рушди соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкорӣ истехсолӣ дар таъмини нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиву иҷтимоӣ мамлакат, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва беҳтарсозии сатҳи зиндагии аҳоли зарурати фароҳамсозии фазои мусоиди фаъолиятро тақозо менамояд. Дар робита ба ин, яке аз монеаҳои рушди бахши хусусӣ, хусусан соҳибкорӣ истехсолӣ мавҷуд набудани муносибати ягона доир ба ташаккулёбии инфрасохтори таъминкунандаи фазои мусоид барои амалисозии соҳибкорӣ истехсолӣ мебошад.

Аз ин нуқтаи назар ташаккул ва рушди инфрасохтори соҳибкории истеҳсолӣ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳими илмию амалии рушди соҳибкорӣ мебошад. Инфрасохтаре, ки барои дастгирӣ ва пешрафти соҳибкории истеҳсолӣ хизмат мекунад, ҷузъи ҷудонопазири механизми идоракунии иқтисодӣ миллӣ мебошад.

Аз ҷониби дигар таҳияи муқаррароти назариявии илман асоснокдаршуда ва тавсияҳои амалӣ оид ба ташаккул ва рушди инфрасохтори дахлдор, аз ҷумла робитаҳои имконпазири ҳамоҳангшудаи илм ва баҳши воқеӣ ва мутобиқшавии бештари инфрасохтор ба тағйироти талабот ба хизматрасониҳо ба афзоиши самаранокии ҷараёни ташаккули инфрасохтори дастгирии соҳибкории истеҳсолӣ мусоидат менамояд.

Мусаллам аст, ки дар шароити муносибатҳои бозорӣ ва зарурати ноилгардӣ ба рушди устувори иқтисодии мамлакат, густариши шаклҳои мухталифи фаъолияти соҳибкорӣ омили рушди соҳибкориву сармоягузорӣ гардида, ҳалли масоили иҷтимоию иқтисодии ҷамъиятро таъмин менамояд. Аз ҷумла, дар иқтисоди миллӣ баҳши хусусӣ саҳми назаррас дошта, аз 47,2 % дар соли 2011 то ба 70% дар соли 2022 зиёд гардидааст.

Аз ҷониби дигар, таҳлили таъсисёбиву барҳамхӯрии шумораи шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкории инфиродӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки тамоюли камшавии субъектҳои соҳибкории навтаъсис ба вучуд омада, дар давоми соли 2011 52572 ва дар соли 2022 36423 субъекти соҳибкории навтаъсис ба қайд гирифта шудааст ва дар ин давра таъсисёбии шахсони ҳуқуқӣ аз 3593 то 1158 кам гардидааст.

Ҳамзамон бо ин, агар дар соли 2011 21322 субъекти соҳибкорӣ барҳам хӯрда бошад, пас дар соли 2022 ин рақам ба 25822 баробар гардидааст. Аз ҷумла дар ин давра барҳамхӯрии шахсони ҳуқуқӣ аз 209 субъект дар соли 2011 то ба 1404 субъект дар соли 2022 расидааст.

Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, бо вучуди фароҳамсозии фазои мусоиди соҳибкориву сармоягузорӣ дар мамлакат ҳолати мазкур аз рушди нокифояи инфрасохтори соҳибкорӣ шаҳодат медиҳад.

Дар робита ба ин, ба таври фарогиру комил мавриди омӯзиш қарор нагирифтани принципҳои методологӣ ва муносибатҳои мухталифи рушди инфрасохтори соҳибкории истеҳсолӣ масъалаи мазкурро ба қатори масъалаҳои мубрам ва рӯзмарра шомил менамоянд.

Таҳқиқи ташаккул ва рушди соҳибкорӣ ҳамчун соҳаи муҳими иқтисодиёти миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қонуниятҳо ва хусусиятҳои хоси фаъолият ва идоракунии худро дорад, нишон медиҳад, ки соҳаи мазкур дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта рӯ ба рушд ниҳодааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дар мамлакат бо пайдоиши як қатор тамоилҳои ба таври кофӣ мусбӣ марбут будааст, ки дар ниҳояти қор ба афзудани шумораи соҳибкорон оварда расонидааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари фароҳамсозии сулҳу субот ва шароити орои қору фаъолият тавассути амалисозии ислоҳоти сохторию институтсионалӣ, қабули барномаҳои давлатӣ, кодексҳои андозу гумрук ва мукамалсозии қонунгузорию мамлакат, аз ҷумла қабули қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузориҳо” ба рушди соҳибкориро сармоягузорӣ шароитҳои ҳавасмандкунандаю мусоидаткунандаро фароҳам овард.

Вале бояд зикр кард, ки динамикаи пешрафти нишондиҳандаҳои соҳибкорӣ ва рушди иқтисодӣ бисёр вақт таҳти таъсири омилҳои муҳити беруна муайян гардида,

шароити сохтории соҳибкорӣ омили муҳимтарини дарки равандҳои ташаккул ва рушди тичорат ба ҳисоб мераванд.

Аз ин нуқтаи назар, нақши калидии соҳибкории истеҳсоли дар рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа, хусусан иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати тақмили сиёсати давлатии таъминоти инфрасохтории ҳавасмандкунандаи рушди устувори онро собит менамояд.

Таҳлили рақамҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки дар баҳши соҳибкории истеҳсоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соли 2022-ум 2802 корхонаи истеҳсолии аз қайди давлатӣ гузашта, ғайриҷаҳид доштанд ва ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо 43025 млн. сомониро ташкил додааст. Дар муқоиса бо соли 2015 шумораи корхонаҳои саноатӣ то ба 492 адад ва ё 21,3 % афзуда, ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ бошад - ба 30829 млн. сомонӣ ё 252,8% зиёд гардидааст. Дар ин давра шумораи миёнаи солони ҳайати коргарони саноатиро истеҳсоли ба 86,3 ҳазор нафар расида, танҳо шумораи коргарон 4,2 ҳазор зиёд гардидааст.

Вале бояд зикр намуд, ки раванди таъсисдиҳии ҷойҳои корӣ дар соҳаҳои истеҳсолии мамлакат то ҳол қаноаткунанда набуда, ба ҳадафҳои таъмини шуғли пурмаҳсул мутобикат намекунад. Зеро афзоиши табиӣ шумораи аҳоли дар мамлакатро метавон аз ҳисоби таъсиси коргоҳу корхонаҳои нави саноатӣ ба ҷойҳои нави корӣ таъмин намуд.

Аз ин ҳисоб мувофиқи назарияи роҳандозии истеҳсолоти меҳнатталаб қувваҳои арзони корӣ дар бозори меҳнат омили мусоидаткунандаи рушди соҳибкорӣ дар истеҳсолоти меҳнатталаб мебошад.

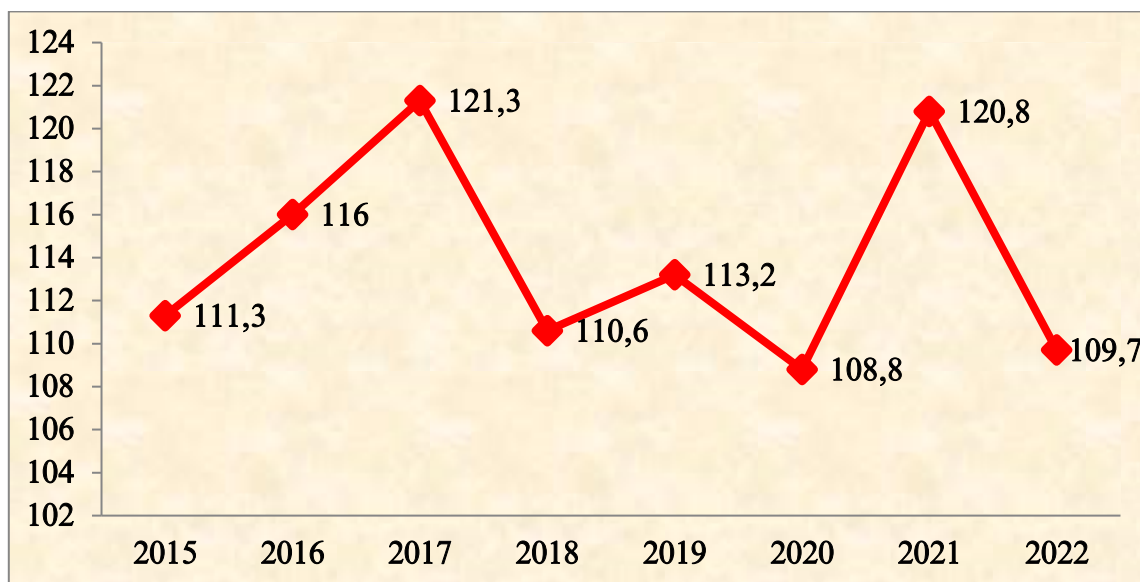
Ҷадвали 1.

Динамикаи нишондиҳандаҳои умумии иқтисодии рушди истеҳсолоти саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2015 афзоиш бо фоиз
Шумораи корхонаҳо	2310	2043	1999	2161	2164	2283	2397	2802	21,3
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ (бо нархҳои соли 2012), млн. сомонӣ	12196	1500	20029	23894	27613	30890	3889	43025	252,8
Шумораи миёнаи ҳайати саноатӣ-истеҳсоли, ҳазор нафар, ҳамагӣ	81,2	80,9	86,8	85,6	84,2	84,03	85,3	86,3	6,3
Аз ҷумла, коргарон	67,0	65,9	73,8	72,1	73,2	67,7	68,3	71,2	35,0

Сарчашма: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2023. - С. 249.

Аз ҷониби дигар, таҳлили нишондиҳандаҳои истеҳсолоти саноатӣ собит мекунад, ки дар натиҷаи амалисозии нақшаву барномаҳои давлатӣ саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои охир ба таври назаррас рушд карда истодааст. Агар дар соли 2015 ин нишондиҳанда дар сатҳи ҷумҳурӣ 11,3%-ро ташкил карда бошад, пас дар соли 2021 суръати рушди соҳаҳои иқтисодии миллий, аз ҷумла саноат, то ба 20,8 % таъмин карда шуд. Вале нишондиҳандаи мазкур дар соли 2022 ба андозаи 9,7 банди фоизӣ паст гардидааст.

Сарчашма: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашрияи расмӣ) // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2023. - С. 249.

Диаграммаи 1. Тамоюли тағйирёбии индекси ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар Тоҷикистон (бо % нисбат ба соли сипаришуда)

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои охир индекси баланди ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ бештар аз ҳисоби рушди саноати истихроҷ таъмин гардида, ин нишондиҳанда аз 117,9% дар соли 2015 то 155,2% дар соли 2021 афзоиш ёфтааст ва дар соли 2022 ин нишондиҳанда ба 97,3 % баробар гардидааст. Бояд зикр кард, ки рушди саноат ва тағйирот дар сохтори соҳавӣ бисёр вақт аз андозаи маблағгузориҳои асосӣ ба соҳаҳои алоҳида вобастагӣ доранд. Дар давраи солҳои 2015-2022 ба саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳаҷми наздик ба 25,5 млрд сомонӣ, ё 52,6% ҳамаи маблағгузориҳо ба иқтисодии мамлакат сармоягузорӣ шудааст.

Ба андешаи мо, маҳз фароҳамсозии шароити мусоиди соҳибкориву сармоягузорӣ боиси аз нав эҳёшавии саноати мамлакат ва таъмини ҳадафи чоруми рушди стратегияи кишвар, яъне саноатикунони босуръат хоҳад гардид. Аз ҷониби дигар, қисмати муҳимми таҳлили рушди саноат ин ташкил ва ҷойгиркунии соҳаҳо вобаста ба минтақаҳои кишвар маҳсуб меёбад. Аз ин нуқтаи назар дар ҷадвали 2 индекси ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ барои давраи солҳои 2015-2022 мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Индексҳои ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ дар
давраи солҳои 2015-2022 (ба ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта)

Минтақаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Тоҷикистон, ҳамагӣ	111,3	116,0	121,3	110,6	113,2	108,8	120,8	109,7
ВМКБ	116,9	113,8	145,9	120,0	102,5	89,3	132,4	57,8
Суғд	118,7	135,3	131,5	105,9	111,2	116,1	129,9	114,3
Хатлон	114,2	102,3	124,3	113,1	116,3	101,1	110,3	103,4
ш. Душанбе	106,3	101,6	104,9	110,4	103,3	98,9	114,6	104,8
НТМ	116,9	120,9	91,3	130,1	129,0	110,5	110,3	109,8

Сарчашма: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе: АОПҚТ, 2023. - С. 254.

Таҳлили чадвали 2 нишон медиҳад, дар давраи таҳлили индексӣ ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар ҷумҳурӣ зиёда аз 2,9 маротиба афзудааст. Вобаста ба минтақаҳои ҷумҳурӣ натиҷаҳои аз ҳама беҳтар дар вилояти Суғд ба мушоҳида мерасад. Дар соли 2022 48,1%-и истеҳсоли маҳсулоти саноатии ҷумҳурӣ ба вилояти Суғд рост омада, ин нишондиҳанда дар 9 соли охир 6,7 баробар зиёд гардидааст.

Баҳодиҳии ҳолати кунунӣ ва рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилоятҳои он нобаробар ба назар мерасад. Ба назари мо, сабаби асосии ин нобаробарӣ дар шароити ибтидоии иқтисодию иҷтимоии мавҷудаи давраҳои то ислохот дар иқтисоди мамлакат мебошад. Суръати баландтари рушди бахши соҳибкории хурд дар вилоятҳои таъмин гардид, ки онҳо дорои иқтисодии истеҳсолии зиёдтар буданд. Айнан дар ин вилоятҳо нақши соҳибкории хурд афзоиш меёбад. Коркарди роҳҳои ҳавасмандгардонии рушди соҳибкории хурд муваффақияти сиёсати давлатиро дар ташкили синфи миёнаи аҳоли таъмин менамояд, ки онҳо ба шароити рақобати бозорӣ тезтар мутобиқ мегарданд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ фаъолияти соҳибкорӣ дар таъмини рушди бонизоми иқтисодӣ нақши муҳимро мебозад. Ин далел исботи худро дар чунин мамлакатҳои пешрафта ба монанди ИМА, Олмон, Ҷопон, Фаронса ва дигар давлатҳо ёфтааст. Аз мамлакатҳои ИДМ Ҷумҳурии Қазоқистонро номбар кардан мумкин аст, ки ҳукумати ин давлат дар солҳои охир, дар самти тараққи додани фаъолияти соҳибкорӣ корҳои зиёдеро ба анҷом расонидааст. Натиҷаи ин корҳои ба анҷом расонидашуда беҳтар гардидани фазои сармогузорӣ дар ин мамлакат мебошад, ки ин ҳолат барои ҷалби самоягузориҳои хориҷӣ мусоидат намудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам мушкилиҳои монешавандаро паси сар намуда, барои таъмини рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар мамлакат кӯшишу ғайрат менамояд. Барои татбиқи ин ҳадаф Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазоратҳои он ва мақомотҳои, ки ба бахши хусусӣ сару кордоранд, чораҳои заруриро меандешанд. Дар ин самт маҳсусан, сиёсати пешгирифтаи Асосгузори сулҳу ваҳдат - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон шоистаи таъриф аст, ки ҳар сол як маротиба бо соҳибкорон вохӯрӣ гузаронида, оид ба масъалаҳои мубрами ин бахши муҳими иқтисодӣ фикрҳои ҷолиби худро баён менамояд.

Чи хеле ки аз таҳлилҳо бармеояд, шумораи корхонаҳои хурд дар давраи солҳои 2015-2022 дар мамлакат қариб 2 маротиба зиёд гардидаанд. Дар баробари ин афзоиши шумораи коргарони дар ин корхонаҳо коркунанда ба андозаи ҳамагӣ 7,6 % ба назар мерасад. Аз маълумоти бадастовардашуда истифода намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити мавҷудияти иқтисоди то дараҷае кушода дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкорӣ дар ҳамаи соҳаҳо бояд мавқеи пешсафро ишғол намояд. Дар баробари ин, мо чунин мешуморем, ки дар солҳои охир муътадилгардонии вазъи макроиқтисодии мамлакат ба даст омад, лекин сатҳи бадастомадаи рушди фаъолияти соҳибкорӣ ба талаботи марҳилаи ҳозираи рушди иқтисодиёт ҷавобгӯ нест.

Қайд кардан муҳим аст, ки дар шароити ҳозираи рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳолати фаъолияти соҳибкорӣ аз бисёр ҷиҳат манфӣ арзёбӣ мешавад. Чунки на ҳамаи корхонаҳои бахши соҳибкории иқтисодиёт корхонаҳои самаранок фаъолияткунанда ва дар шароити мавҷудияти рақобат тобоваранда ба ҳисоб мераванд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда имкон фароҳам сохтанд, ки доир ба масоили ташаккул ва рушди инфрасохтори соҳибкории истехсолӣ чунин хулосаву пешниҳодот манзур карда шаванд:

Ташаккулёбӣ ва фаъолияти ниҳодҳои дастгирии соҳибкории истехсолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва натиҷаи фаъолияти онҳо ҳамчун масъалаи меҳварии рушди иқтисоди миллӣ то ҳанӯз ба талаботи соҳибкорон ва дар маҷмӯъ, ба талаботи рушди иқтисодӣ қонеъкунанда намебошад ва дар ин ҷода ҷиҳати рушди инфрасохтори таъминкунандаи пешрафти соҳибкорӣ андешидани чораҳои мушаххас зарур мебошад.

Соҳибкории истехсолӣ зерсистемаи муҳими иҷтимоию иқтисодӣ буда, омилҳои манфии боздорандаи рушди соҳибкории истехсолӣ бояд ҳар ҷиҳат бартараф карда шаванд. Зеро мукамалсозии инфрасохтори рушди соҳибкорӣ дар баробари муҳайёсозии шароити фаъолият ҳамбастагии байни сохторҳои иқтисоди миллиро таъмин мекунад.

Соҳибкории истехсолӣ давраҳои ҳаётии худро доро буда, масир ва рушди он дар сатҳи татбиқи инноватсия ва ташаккулёбии зерсистемаҳои инфрасохторӣ муайян гардида, барои паст гардонидани хароҷоти трансаксионӣ ва ҷуброни таваккалҳои иқтисодии соҳибкорон мусоидат мекунад.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28.12.2023. [манбаи электронӣ]. - URL: <http://prezident.tj/node/32191> (санаи дастрасӣ: 28.12.2023).
2. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашрияи расмӣ) // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019. - С. 265.
3. Верников В.А. Назначение и сущность инфраструктурного обеспечения предпринимательской деятельности // Российское предпринимательство. - М., 2012. - №6. - С. 38.
4. Раджабов Р.К., Ашуров К.Р. Некоторые аспекты формирования устойчивого развития предприятия // Вестник Таджикского национального университета. - 2010. - №2(66). - С. 94-98.
5. Раджабов Р.К., Саидова М.Х. Развитие предпринимательской деятельности в сфере платных услуг регионов // Совершенствование стратегического управления

корпоративными образованиями и региональная промышленная политика перехода к новой инновационной экономике: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (10 ноября 2011 г.). - Пермь, 2011. - С. 135-138.

6. Раджабов Р.К., Хабибуллоев Х.Х., Ашуров К.Р. Формирование системы обеспечения устойчивого развития предпринимательской деятельности в сфере транспортных услуг: проблемы и региональные аспекты. Душанбе: Ирфон, 2011. - 204 с.

7. Султонов З.С. Организационно-экономические аспекты инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства в Республике Таджикистан: дис. канд. экон. наук. ТГУК, Душанбе, - 2018.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОКАЗАНИЯ УСЛУГ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ И НАСЫЩЕНИЯ ТОВАРАМИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА

Раджабова Ф.Х.

Технологический университет Таджикистана

Последние годы на рынке розничной торговли Таджикистана наблюдается повышение уровня конкуренции. Предложение товаров и услуг на потребительском рынке республики очень быстро насыщается. Таким образом, из года в год становится труднее добиваться устойчивого уровня роста продаж путём организации дополнительных магазинов. Отечественные покупатели становятся капризными и более разборчивыми при выборе товаров и услуг. В нынешних условиях конкуренции на рынке предоставления услуг по розничной торговле считать, что можно открыть магазин и покупатели сами придут - не совсем правильная политика.

Покупатели идут к тем продавцам, которые предлагают товары более высокого качества с приемлемыми или более низкими ценами, то есть основные факторы, влияющие на выбор покупателей, это цена и качество. Но есть и другие факторы, например, это широкий предлагаемый ассортимент товаров и качество предоставляемых торговых услуг.

Для насыщения потребительских рынков необходимо стимулирование потенциальных клиентов путём проведения разнообразных маркетинговых мероприятий. В Таджикистане в основном стимулирование потенциальных клиентов проводится компаниями производителей. На рисунке 1 представлены мероприятия по стимулированию спроса потенциальных клиентов.

При разработке мероприятий по стимулированию спроса самым важным является определение цели и задач. Важно сформулировать цель стимулирования спроса в реальных единицах. Например, численность покупателей, процент в национальной валюте и так далее. Цель стимулирования спроса потенциальных клиентов должна основываться на достижении экономической эффективности, в том числе определяются все имеющиеся издержки по стимулированию спроса, также изменение уровня прибыли при изменении цен на предлагаемые товары и услуги.

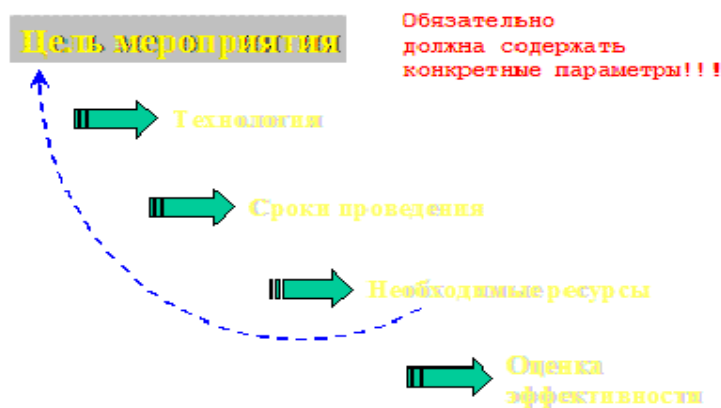

Рисунок 1. Мероприятия по стимулированию спроса потенциальных клиентов

Приоритетными целями по стимулированию спроса потенциальных клиентов, являются следующие:

1. Повышение общих объёмов продаж в целом по магазинам.
2. Увеличение предлагаемого ассортимента товаров и услуг.
3. Повышение объёмов запаса продукции в складах.
4. Привлечение дополнительных покупателей путём предложения различных скидок и акций.
5. Повышение уровня лояльности клиентов к предоставляемым услугам.

Стратегической целью стимулирования и развития розничной торговли является повышение объёмов продаж. При этом важное значение имеет различие главных целей производителей продукции, владельца бренда и ритейлера. Производителям продукции на первый план выходит повышение объёмов продаж выпускаемой продукции, поставляемых в различные розничные торговые точки. Исходя из этого, основное внимание производителей продукции направлено на привлечение внимания потенциальных покупателей на производимые товары. Например, производителями проводятся такие мероприятия как дегустации, акции, лотереи и т.д.

Следующее направление по улучшению роли розничной торговли и насыщению потребительских рынков - это оптимизация имеющихся запасов предлагаемой продукции. Например, предприятия розничной торговли, занимающиеся реализацией одежды и обуви, то есть это сезонные распродажи, здесь стратегической целью является освободить склад или торговую площадь для новых сезонных поставок товаров. А для торговых точек, занимающихся розничной торговлей продовольственными товарами, это проведение акций по реализации товара с истекающими сроками по сравнительно низкой цене.

В системе розничной торговли наблюдаются случаи, когда по причинам изменения уровня спроса и предложения на рынке или по причине повышения уровня конкуренции на рынке, определённые виды товара заказываются в большем количестве, нежели это было необходимо. В последствии этот товар будет лежать на складе или на полках магазина, и менеджмент вынужден сделать незначительную уценку для этих товаров с целью как-то их реализовать. Следовательно, такая ситуация несёт в себе определённые финансово-

экономические потери. Например, снижение объёмов товарооборота, сокращение уровня прибыли на основе неэффективного использования имеющихся торговых помещений и складов и т.д. На наш взгляд, при возникновении данной ситуации наиболее эффективное решение - это организация системы распродажи товаров со снижением цен на определённый уровень, т.е. с использованием стимулирования розничной торговли.

Розничные торговые центры сталкиваются с перегрузкой покупателей в определённые часы пик, то есть с неравномерностью притока покупательских потоков в продолжении одного дня. Мы считаем, что для оптимального перераспределения покупательского потока в продолжении одного дня можно использовать систему скидок или акций для покупателей в определённый промежуток времени в течении дня. Такие виды мероприятий, направленные на стимулирование розничных продаж, могут использоваться в качестве рекламных акций.

Повышение уровня конкуренции в системе розничной торговли подталкивает менеджеров торговых предприятий строить стратегические планы по привлечению максимального числа покупателей и обеспечению максимизации прибыли. Учёные-экономисты из США - М. Леви и А. Вайтц определили пять стратегических направлений по привлечению максимального числа клиентов и обеспечению устойчивого уровня конкурентоспособности предприятий, занимающихся розничной торговлей,⁹ в том числе:

- лояльность покупателей в определённом магазине розничной торговли;
- географическое место расположения магазина розничной торговли, т.е. центр города, бизнес-центр, периферия, спальный район города, за городом и т.д.;
- взаимоотношения менеджмента магазина с поставщиками товаров;
- уровень использования информационных систем менеджмента товарооборота;
- минимизация торгово-экономических издержек.

Рассматривая розничное торговое предприятие как торговую марку, объём продаж в основном зависит от следующих категорий клиентов или покупателей. Во-первых, это постоянные покупатели, которые лояльны к определённому магазину, эта категория клиентов с большей вероятностью будут приобретать товары в данном магазине при изменении обстоятельств. Во-вторых, непостоянные клиенты, которые чувствительны к изменению цен на товары.

С учётом имеющегося уровня конкуренции менеджерам магазинов розничной торговли очень сложно добиваться лояльности клиентов с использованием системы скидок и предлагаемого ассортимента. Причиной тому может быть использование конкурентами этих же методов. Потенциальные покупатели, ориентированные в первую очередь на цену товара, находятся в постоянном поиске товаров, где дешевле. Исходя из этого, на наш взгляд, наиболее перспективным направлением привлечения максимального уровня клиентов в данном случае является повышение уровня обслуживания покупателей и торгового сервиса. В том числе, предоставление консультационных услуг при определении и выборе товара, удобность расчёта за покупку и т.д. К совершенствованию предоставления ценовых услуг магазины могут предложить дисконтные скидки, акции, распродажи. С целью повышения уровня обслуживания покупателей можно использовать такие мероприятия, как упаковка, в

⁹Леви М., Вайтц А. «Основы розничной торговли». НЬЮ-ЙОРК. - 2007.

том числе подарочная упаковка, доставка товара, дегустация продукции, примерка, тестирование, если это бытовая техника и т.д.

Таким образом, использование методов повышения уровня сервиса обслуживания зависит от специализации определённого розничного торгового магазина. В нынешних условиях развития системы розничной торговли, как средними так и мелкими торговыми точками, широко используется система продажи товаров в кредит. Данная система продажи товаров способствует привлечению максимального числа клиентов, которая основывается на доверии к покупателю. Получается, что продажа в кредит является на самом деле быстрым кредитом, который не требует предоставления дополнительных справок от поручителей, о заработной плате или же какого-либо залога. С учётом развития инновационных технологий уровень обслуживания покупателей зависит от предоставленного удобства и скорости предлагаемых услуг.

Литература:

1. Анурин В., Муромкина И., Евтушенко Е. Маркетинговые исследования потребительского рынка. (уникальный отечеств. опыт). - СПб.: Питер-Принт. 2004. - С. 29.
2. Елисеев А.Е. Развитие услуг розничной торговли на рынке продовольственных товаров. Диссертация. Комсомольск-на-Амуре. - 2009. - 186 с.
3. Заяц Т. И. Розничная торговля мегаполиса. Диссертация. Новосибирск. 2011. - 226 с.
4. Карх Д.А. Формирование услуг розничной торговли. Диссертация. Екатеринбург. - 2003. - 175 с.
4. Расчёт автора по статистическому ежегоднику Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте РТ. Душанбе. - 2019.
5. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте РТ. – Душанбе. - 2019.
6. Эпова Н.Р. Развитие услуг розничной торговли в регионе. Диссертация. Иркутск. - 2004. - 211 с.
7. Факеров Х.Н. Формирование и развитие потребительского рынка Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2001. - № 4.
8. Факеров Х.Н. Потребительский рынок: проблемы регулирования. Монография. Душанбе: «Ирфон», - 2002.
9. Факеров Х.Н. Теория и практика становления инфраструктуры потребительского рынка. Душанбе: «Ирфон», - 2002.

ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Рахимзода М. И.
Технологический университет Таджикистана

Современный этап социально-экономического развития отличается от предыдущих, прежде всего, беспрецедентными темпами научно-технического прогресса, оказывающими существенное влияние на все сферы жизнедеятельности общества. При этом наибольшее воздействие имеет масштабное распространение цифровых технологий. По мнению Клауса

Шваба, цифровизация является результатом четвёртой промышленной революции, не имеющей аналогов в прошлом, которая в ближайшем будущем коренным образом изменит нашу жизнь, труд и общение [9; 45]

В современной науке изучению процесса цифровизации и его влияния на различные элементы социально-экономической системы посвящены многочисленные исследования. Большинство исследователей едины во мнении о том, что развитие цифровых технологий и вызванные этим процессом преобразования представляют собой важнейшие источники экономического роста. Так, по оценкам Глобального института McKinsey, в ряде стран мира (Китай, США, Россия) рост ВВП за счёт внедрения цифровых технологий может превысить 20% к 2025 году [6; 901].

Также мощным катализатором развития цифровых технологий и их повсеместного использования выступила пандемия COVID-19, которая ускорила процесс цифровизации, но привела к изменениям в мировой торговле. В результате пострадают те, кто меньше остальных внедрял цифровые технологии.

В настоящее время в зарубежной и отечественной научной литературе появляется всё больше работ, посвящённых изучению влияния цифровых технологий на сферу занятости: от возникновения новых форм и видов занятости до поиска путей решения проблемы неустойчивой занятости. Данные тенденции находят отражение в документах ООН, Международной организации труда, Всемирного экономического форума, национальных концепциях, стратегиях и программах социально-экономического развития стран мира.

Подавляющее большинство исследователей едины во мнении о том, что процесс цифровизации экономики несёт в себе революционные изменения сферы занятости, которые проявляются в увеличении разнообразия форм нестандартной занятости (в том числе базирующихся на цифровых технологиях (дистанционная и платформенная занятость), в изменении её профессиональной и отраслевой структуры, в трансформации систем мотивации и стимулирования труда, в сокращении доли наёмного труда, расширении самозанятости и других форм организации труда. Кроме того, процесс цифровизации ломает привычные формы занятости, повышает конкурентоспособность их участников и определяет перспективы, способствует отмиранию ряда профессий при одновременном возникновении новых.

Следует отметить, что основными направлениями цифровизации трудовой сферы являются: цифровая организация трудовых процессов (цифровые торговые площадки, цифровые офисы, трудовые цифровые платформы), замещение человеческого труда цифровыми технологиями (искусственный интеллект, роботизация производства), цифровая мобильность сотрудников (перемещение работника за пределы офиса, города, страны).

Названные процессы трансформируют структуру рынка труда, формируют спрос на дистанционную цифровую занятость и формируют цифровую форму взаимодействия между субъектами рынка труда.

Национальные регуляторы не всегда в состоянии оперативно реагировать на глобальные цифровые вызовы вследствие инерционности механизмов и бюрократических процедур, и правил по принятию и реализации соответствующих решений. Таким вызовом для национальных регуляторов в сфере труда стало распространение цифровой занятости, поскольку последняя находится не только вне зоны мониторинга, но и является недостижимой для регулирования.

Следует подчеркнуть, что отсутствует общепринятое определение цифровой занятости и не осуществляется её статистический учёт. Цифровая занятость может реализовываться в дистанционной форме и непосредственно на рабочем месте на предприятии. Критериями отнесения к цифровой занятости являются:

- процесс труда, который происходит исключительно с использованием цифровых технологий;
- диджитализация социально-трудовых отношений;
- взаимодействие участников проектной команды через цифровые платформы.

Результатами цифровой занятости могут быть: цифровой продукт; оплата за результат труда происходит через цифровые финансовые системы.

Опираясь на предложенные выше критерии, цифровая занятость реализуется не только в ИТ-секторе, сферами её применения являются виды экономической деятельности, в которых происходит создание цифрового продукта и управление цифровыми бизнес-процессами. Примерами таких видов деятельности, которая сегодня цифровизирована, являются онлайн-образование, цифровой маркетинг, финансовая деятельность в цифровом формате, торговля.

Обобщая исследования современных учёных, можно выделить следующие тенденции изменения сферы занятости населения, происходящие под воздействием цифровой трансформации экономики:

- развитие нестандартных форм занятости, их масштабное распространение при одновременном сокращении стандартной занятости населения;
- изменение профессиональной структуры занятости;
- рост численности занятого населения в сфере услуг и его сокращение в производственной сфере;
- снижение правовой и социальной защищённости занятого населения.

Особо нужно отметить существенное влияние на динамику развития сферы занятости населения пандемии COVID-19, которая, с одной стороны, сопровождается колоссальным сокращением основных показателей занятости, ростом безработицы, «экстренным» приспособлением к новым реалиям трудовой жизни. С другой стороны - она выступила катализатором масштабного распространения новых форм организации труда, развития дистанционной занятости населения и т.д.

Безусловно, любое технологическое развитие, цифровые технологии в этом смысле не отличаются особенностями, оно направлено на повышение производительности труда, что при имеющихся спросовых и ресурсных ограничениях приводит к замещению человеческого труда машинными (механизированными, автоматизированными, роботизированными иными) операциями.

С.Д. Бодрунов в своей монографии «Ноономика» утверждает, что это должно привести в отдалённом будущем к полному вытеснению человека из производства, замене труда сугубо техническими процессами, что будет означать исчезновение [2; 112]. Но это - вопрос отдалённого будущего.

В современных условиях появляются обоснованные опасения относительно возможного негативного влияния цифровизации на рынок труда, которое будет проявляться в форме сокращения занятости из-за «вытеснения людей роботами». Например, по оценкам Брукингского института, в ближайшие десятилетия в США в отношении около 36 млн. рабочих мест формируется риск их высокой степени автоматизации, а ещё 52 млн. - средней

степени, что может привести к массовому высвобождению работников [10]. Следует отметить, что аналогичные процессы начинают наблюдаться и в других странах. Например, по мнению руководителя российского Сбербанка, внедрение элементов искусственного интеллекта в его деятельность «привело к огромному сокращению на различных уровнях численности работников, которые занимались простыми решениями, на среднем уровне, сократили примерно 70% менеджеров» [1].

Внедрение робототехники, по имеющимся оценкам, обладает высокой экономической эффективностью: «Автономные промышленные роботы ... уже стали экономически выгодной альтернативой человеческому труду в расширяющемся спектре отраслей. По оценке международной компании McKinsey Global Institute (MGI), экономия операционных расходов ... может составлять от 15% до 90% в зависимости от отрасли» [5; 51].

Одновременно с этим уровень проникновения роботов, иных автоматизированных и автоматических производственных систем, функционирование которых построено на современных цифровых технологиях, в промышленности мировых лидеров быстро увеличивается. Так, количество роботов на 10 тыс. занятых в промышленности на конец 2021 года составляла у Республики Корея - 1710, Сингапура - 1658, Германии - 1322, Японии - 1308, Швеции - 1240 [11].

В связи с этим говорить о существенности влияния цифровых технологий на рынок труда и занятость в Республике Таджикистан можно в настоящее время лишь в ключе академических рассуждений. Но, с одной стороны, ситуация в рассматриваемой сфере развивается динамично и при условии целенаправленных усилий может быть изменена в среднесрочной перспективе. С другой стороны, имеющееся у Республики Таджикистан отставание позволяет лучше учесть зарубежный опыт и выстроить более эффективную систему регулирования, ориентированную на недопущение негативных последствий цифровизации экономики.

Кроме того, нельзя не учитывать, что, по оценкам Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД), от внедрения в производство новых технологий сильнее всего пострадают именно развивающиеся страны, в которых может быть сокращено до двух третьих занятых, выполняющих преимущественно низкоквалифицированные трудовые операции.

По данным исследования, выполненного McKinsey [7], 81% времени физического труда, 69% времени, затрачиваемого на обработку, 64% - на сбор данных могут быть автоматизированы. В частности, исследователи пишут о том, что «например, в США такая работа (сбор и обработка данных, а также физический труд) составляет 51% общего рабочего времени и обходится работодателям в 2,7 триллиона долларов. Она преобладает в производстве, гостиничной сфере, общепите, розничной торговле и ряде прочих сфер, требующих средне-специального образования» [10].

Необходимо учитывать, что цифровизация требует существенных трудозатрат. Новые технологии, а также реализующие их устройства и системы нуждаются в разработке, производстве, внедрении, развитии и поддержке в ходе эксплуатации. Для этого требуется значительное число высококвалифицированных специалистов.

Так, развитие Интернет-технологий во Франции в течение 15 лет наблюдений привело к ликвидации 0,5 млн. рабочих мест, при этом создано около 1,2 млн. новых рабочих мест, т.е. коэффициент трансформации «старой» занятости в «новую» составил 2,4 [11].

Как указывает Р.И. Капелюшников, «связь между динамикой производительности труда и динамикой спроса на рабочую силу предстаёт как чрезвычайно сложная и не однонаправленная. Благодаря косвенным макроэкономическим эффектам она вполне может оказываться не отрицательной, а положительной. Иными словами, и в теории, и на практике вполне представима ситуация, когда внедрение новых технологий будет не уменьшать, а увеличивать число рабочих мест» [4; 122]. При этом, очевидно, количественное увеличение числа рабочих мест будет сопровождаться изменением их структуры.

С учётом инерционности, присущей системе образования (в части подготовки кадров с высшим образованием, что занимает несколько лет), сегодня в Республике Таджикистан следует при разработке и обновлении образовательных стандартов учитывать перспективные требования рынка труда к «специалистам будущего». На наш взгляд, креативность, гуманистическая направленность мышления и действий, лидерские качества, психологическая устойчивость, когнитивная гибкость, разносторонняя образованность и эрудированность, «эмоциональный интеллект» и тому подобные качества должны быть ориентиром эффективной системы образования. Следует больше внимания уделять развитию системы непрерывного образования, в том числе её государственной поддержке, функционирование которой позволяет осуществлять гибкую подстройку качественных характеристик работников под рыночные запросы.

Нельзя не учитывать тот факт, что в новых условиях изменяется и природа занятости. Цифровизация экономики приводит к радикальному снижению трансакционных издержек и формирует тенденцию уменьшения оптимального размера фирмы, что способствует автоматизации субъектного состава экономики. С одной стороны, цифровизация производства будет способствовать и в дальнейшем дифференциации доходов занятого населения. Так, К.Е. Болат, Н.А. Новокшанова пишут: «Риск состоит в том, что автоматизация может усугубить поляризацию заработной платы, неравенство доходов и отсутствие прогресса в доходах, которое характеризовало прошлое десятилетие в развитых странах, вызывая социальную и политическую напряжённость» [3; 45].

С другой стороны, эта дифференциация способна породить (и уже формирует) новую форму неравенства - «цифровое неравенство», которое носит комплексный характер и затрагивает не только материальную, но также культурную, образовательную, социальную, иные составляющие. Возможно и появление новых эффектов в области трансформации социальной структуры, обусловленных цифровизацией. Так, например, эксперты Международного валютного фонда обращают внимание на гендерный аспект внедрения цифровых технологий в экономике. Согласно их расчётам, «в среднем вероятность замены на работа среди женщин составила 40%, среди мужчин - 38%, и эта разница статистически значима... Риск от 70% и выше - у 11% женщин и 9% мужчин» [8].

Распространение цифровой занятости сопровождается снижением социальной защиты работающих. Это требует адаптации государственной политики регулирования национального рынка труда. Главной целью государственной политики занятости в условиях цифровой экономики должно стать развитие цифрового трудового потенциала страны и поддержка занятых в цифровой форме. Реализация названной политики требует адаптации имеющихся механизмов регулирования рынка труда, разработки внедрения активных мероприятий с использованием цифровых инструментов.

Цифровизация рассматривается как потенциально важная движущая сила инноваций и экономического роста, она приводит к росту производительности труда и позволяет разрабатывать новые продукты и услуги. Однако, она может приводить как к созданию, так и сокращению рабочих мест, при этом однозначно будет происходить изменение структуры рынка труда и его поляризация.

Переход от рутинных к не рутинным задачам, вероятно, останется долгосрочной характеристикой спроса на рабочую силу в цифровой экономике. По мере того, как всё более широкое использование цифровых технологий меняет бизнес-модели, дополнительные навыки, такие как обработка информации, самоуправление, решение проблем, становятся более важными. Цифровизация способствует распространению новых форм занятости, например, онлайн или удалённая работа, которые серьёзно влияют на то, как организована работа и как работодатели и работники взаимодействуют друг с другом.

Необходимо отметить, что специалисты в разных областях практически не рассматривают цифровые технологии и искусственный интеллект как инструмент, способный заменить человека при решении сложных интеллектуальных задач. Исследователи в области менеджмента подчёркивают потребность в технологиях искусственного интеллекта.

Но при этом речь идёт о дополнительной интеллектуальной поддержке в принятии решений, а не о замене лиц, принимающих решения, на программные алгоритмы. Примеры внедрения искусственного интеллекта и технологий обработки больших данных в производство демонстрируют достижение с их помощью новых эффектов, повышающих точность расчётов, но не вытеснение специалиста.

Значительные успехи достигнуты в решении задач постановки диагноза на ранних стадиях онкологических заболеваний, создания экспертных систем для поддержки врачебных решений, программных приложений для пациентов, находящихся на пути выздоровления. Большой эффект за счёт применения искусственного интеллекта достигается в областях, где принятие решений является результатом сбора и обработки данных.

Усложнение деловой среды, её интеграция с цифровым пространством приводит к расширению перечня необходимых данных для эффективного функционирования организации или проекта. Эффективность принимаемых решений зависит от скорости получения и обработки данных. При этом сами данные становятся сложнее, появляются «Большие данные», характеризующиеся высокой скоростью поступления, отсутствием структуры и разнородностью источников. Внедрение автоматизированных или автоматических интеллектуальных систем по работе с данными необходимо для достижения нового уровня качества в принимаемых решениях, например, при взаимодействии с клиентами или поставщиками.

Работа с большими данными с использованием цифровых технологий направлена также на решение задач по снижению рисков, повышению точности диагностики, прогнозов и т.д. В условиях повышения сложности систем экономики и управления возникает ряд задач по автоматизации рутинных интеллектуальных операций, и актуальность этих задач будет возрастать с увеличением интенсивности информационного потока.

Возможные негативные последствия цифровизации для занятости говорят о необходимости разработки определенных мер по её поддержке. Во-первых, существование эффекта поляризации говорит о взаимосвязи между уровнем квалификации и неравенством,

необходимо инвестировать в образование, эти инвестиции должны охватывать все уровни системы образования. Новые виды самозанятости, такие как платформенная занятость, требуют изменений в законодательстве.

Необходимо пересмотреть статус этих видов занятости и при необходимости расширить социальное законодательство о безопасности для работы платформы. Что касается традиционных форм занятости, трудовые отношения должны адаптироваться к растущей гибкости, которая возникает в связи с развитием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и переходом на удалённую занятость. Необходимо стимулировать отрасли, где ИКТ обеспечивают положительную занятость. Например, путём стимулирования внедрения ИКТ фирмами в этих отраслях, а также возможна разработка мер по сопровождению работников на всех этапах перехода на новую работу, включая повышение квалификации и временную поддержку дохода. В целом, цифровизация требует изменений в механизмах регулирования рынка труда.

На наш взгляд, приоритетными мерами регулирования занятости населения в Республике Таджикистан в условиях цифровой трансформации являются:

- совершенствование трудового законодательства в части регламентации цифровой занятости, механизмов её социальной защиты;
- внедрение цифровых технологий в деятельность государственных институтов, которые реализуют политику занятости;
- организация обучения рабочей силы по освоению цифровых навыков и востребованных навыков в цифровой экономике;
- разработка программ поддержки самозанятых лиц, которые используют цифровую форму трудовой деятельности;
- разработка программ стимулирования создания цифровых рабочих мест.

Литература:

1. Аналитический обзор мирового рынка робототехники 2022 // Лаборатория робототехники Сбербанка. URL: <http://www.sberbank.ru>
2. Бодрунов С.Д. Ноономика. - М.: Культурная революция. - 2022. - 432 с.
3. Болат К.Е., Новокшанова Н.А. Влияние автоматизации на будущее рабочей силы // Наука и образование сегодня. - 2022. - №7(30). - С. 42-48.
4. Капелюшников Р.И. Технологический прогресс - пожиратель рабочих мест. // Вопросы экономики. - 2022. - №11. - С. 111-140.
5. Ломская Т. Роботизация грозит потерей работы в первую очередь женщинам // Ведомости. - 2023. - №3. - С. 47-56.
6. Нехода Е.В., Пань Ли Трансформация рынка труда и занятости в цифровую эпоху // Экономика труда. - 2018. - № . - С. 897-916.
7. Роботизация и автоматизация: влияние на рынок труда // Awara. - 2023. 21 апр. URL: [https:// www.awaragroup.com](https://www.awaragroup.com)
8. Тадтаев Г. Греф рассказал о сокращениях в Сбербанке из-за искусственного интеллекта // РБК. - 2021. 10 ноября. URL: <https://www.rbc.ru>
9. Шваб К. Четвёртая промышленная революция. - М.: Эксмо. - 2016. - 138 с.

10. Carson E. Robots Could Replace Humans in a Quarter of US Jobs by 2030 // CNET. 2018. 24 January. URL: <https://www.cnet.com>

11. Robots and Industrialization in Developing Countries // UNCTAD. PRESS.PR. - 2022. №50. URL: <https://unctad.org>

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ СРЕДНЕГО ЗВЕНА - ОСНОВА РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ

Рахмонов Б.А.

**Институт экономики и демографии национальной
Академии наук Таджикистана**

В конце XX века в Таджикистане произошли значительные политические и экономические изменения. После распада Советского Союза страна получила независимость и столкнулась с рядом серьёзных проблем.

Во-первых, разрыв экономических связей с бывшими советскими республиками привёл к серьёзным проблемам в экономике страны. Это привело к экономическому кризису, который выразился в высокой инфляции, безработице и снижении уровня жизни населения.

Во-вторых, политическая ситуация в стране была нестабильной. В 1992 году в Таджикистане началась гражданская война, которая продолжалась до 1997 года. Война привела к большому количеству жертв и разрушений, а также к массовой миграции населения. Однако, несмотря на все трудности, Таджикистан сумел преодолеть эти проблемы и начать процесс восстановления экономики и стабилизации политической ситуации.

Разрыв экономических связей со многими республиками поставил перед Республикой Таджикистан трудные задачи, одной из которых было реформирование системы образования, так как история человечества свидетельствует, что образование и общество неотделимы. Все глобальные проблемы (экономические, социальные, политические, культурологические, демографические и др.), с которыми сталкивается общество, так или иначе, сказываются на сфере образования.

Например, в связи с экономическими трудностями, переживаемыми многими странами, в том числе и Республикой Таджикистан, уменьшается государственное финансирование системы образования, что ведёт к ослаблению материально-технического оснащения учебно-воспитательных учреждений, к снижению качества подготовки специалистов со средним профессиональным образованием [9; 72].

Среднее профессиональное образование играет важную роль в подготовке кадров для различных отраслей экономики. Оно предоставляет возможность получить специализированные знания и навыки, необходимые для работы на производстве или в сфере услуг. Кроме того, среднее профессиональное образование может стать хорошей основой для дальнейшего обучения в высших учебных заведениях.

Среднее профессиональное образование в Республике Таджикистан ныне осуществляется в колледжах, техникумах, а также училищах. Подготовка кадров в них ведётся почти для всех отраслей экономики республики более, чем по 96 специальностям. Они распределены в 21 группу по видам будущей деятельности специалиста среднего звена: образование, искусство, здравоохранение, физическая культура, экономика, сельское хозяйство, геология, разведка и разработка месторождений полезных ископаемых, машиностроение, энергетика, металлургия, технология продовольственных продуктов, строительство, транспорт и т.п.

В настоящее время численность учащихся средних профессиональных учебных заведений превысила 29 тысяч человек, а средний годовой приём молодёжи в средние профессиональные учебные заведения составляет 9600 человек. Средние профессиональные учебные заведения играют ключевую роль в подготовке квалифицированных кадров для различных отраслей экономики. Они предоставляют студентам возможность получить практические навыки и знания, необходимые для успешной карьеры. Ежегодный выпуск специалистов среднего звена позволяет обеспечить стабильное развитие экономики и повышение её эффективности.

К началу 90-х годов XX века в Таджикистане наблюдался высокий уровень грамотности среди взрослого населения (99% по переписи населения 1989 года) и хорошо образованного трудового резерва - 77% имели среднее и высшее образование. Учебные заведения на всех уровнях были доступны для большинства населения. 9 сентября 1991 года Таджикистан стал независимым государством, но приобрёл при этом нищету, которая возникла вследствие прекращения дотаций из центра. Бедность в Таджикистане усугубилась ещё и гражданской войной 1991-1997 гг., общий ущерб от которой оценивается в 7 миллиардов долларов США [13].

Сложившиеся условия требовали совершенствования структуры системы образования республики, в которую входят: детские дошкольные и внешкольные учреждения, начальные, основные и средние школы, лицеи, гимназии, профессионально-технические училища, колледжи и техникумы, а также институты и другие центры последиplomного образования (повышение квалификации), аспирантура и докторантура.

В связи с этим Президент Республики Таджикистан Э. Ш. Рахмонов в своей статье «Республика Таджикистан на пороге XXI века» отмечает: - «XXI век - век информатики, новых технологий. Таджикистан не должен стать краем, куда можно будет «сбрасывать» устаревшие технологии. Чтобы этого не случилось, следует своевременно позаботиться о молодёжи, которая могла бы освоить новейшие достижения современной цивилизации на её ведущих языках и на основе самых передовых знаний у нас в стране и за рубежом» [12; 5].

В годы независимости в системе образования в стране появились новые государственные типы образовательных учреждений.

За годы независимости Республики Таджикистан в государственной политике сформировался качественно новый подход к управлению системой образования. В связи с этим Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отметил, что «...В своей политике я ставлю образование в первую очередь» (12; 8). Такая постановка проблемы имеет большое политическое, социальное, просветительское и культурное значение, предоставляя широкие возможности развитию образования по всем аспектам. В образовательных учреждениях всех ступеней увеличится уровень образованности, отвечая требованиям государственных

стандартов образования и международным нормам. Качество подготовки специалистов для образовательных учреждений, подготовки и переподготовки педагогических кадров войдет в определённую систему [19; 38].

Однако проблема развития среднего профессионального образования в республике является сегодня одной из самых острых. Требуется осуществить значительные экономические, политические, научные, организационные меры, чтобы добиться в решении этой насущной проблемы эффективных результатов. Решение многих из этих проблем требует знания реальных условий постановки и развития Республики Таджикистан, как в советский период, так и в настоящее время. Анализ, обобщение этих проблем затрудняется сложными и своеобразными условиями социально-экономического развития разных районов Республики, не разработанностью методологических, организационных принципов и подходов к системе среднего профессионального образования в условиях демократического светского государства.

После объявления независимости в 1991 году в Республике был опубликован ряд статей и исследований по проблемам истории становления и развития образования. Из них особо следует отметить работы Лутфуллоева М.Л., Кодирова К.Б., Афзалова Х.А., Шарипова Х., Нурова А., Иноятовой М.И. и др., в которых нашли отражение отдельные вопросы организации учебно-воспитательного процесса в образовательных учреждениях и реорганизации таджикской школы на современном этапе.

Вопросы обеспечения и развития кадрового потенциала учреждений ПО изучали учёные Республики Таджикистан: У. Абдурахмонов, А.К. Бобиева, С.Б. Ганиева, Т.Б. Ганиев, А.О. Джураева, З. Ибодова, З.Х. Кадырова, З.А. Катаева, Ш.Ш. Кодиров, С.Дж. Комилов, А.Б. Мирсаидов, Б.Ш. Ойматов, Р.К. Раджабов, Т.Р. Ризокулов, Л.Х. Саидмуродов, М.Х. Саидова, Н.С. Сангинов, О.С. Табаров, Х.Н. Факеров, С. Хабибов, Ф.Р. Шаропов и др.

Обширная информация о ходе реформирования среднего профессионального образования нами получена в результате анализа нормативно-правовых актов, годовых отчётов Министерства образования и науки Республики Таджикистан, управлений и отделов образования областей, городов и районов, а также материалов, публикуемых в основных периодических изданиях, прежде всего, в таких газетах и журналах, как «Омузгор» («Учительская газета»), «Маърифат», («Просвещение»), «Русский язык и литература в таджикской школе», «Адаб», «Джумхурият», «Садои мардум», («Голос народа»), «Народная газета», «Мактаб ва чомаа» («Школа и общество») и другие [13].

Использованы данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, материалы Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, Министерства образования и науки Республики Таджикистан, учреждений ВПО, научно-исследовательских организаций, занимающихся вопросами РОУ.

Из всего вышеизложенного следует, что изучение процесса реформирования и развития среднего профессионального образования за годы независимости, его состояния, ознакомление с его актуальными проблемами, выявление основных тенденций его совершенствования в переходном периоде представляет большой научный интерес, так как позволяет обобщить накопленный опыт с целью использования его в современных условиях Таджикистана.

Обеспечение квалифицированными кадрами играет ключевую роль в развитии сферы услуг, включая образовательную сферу. Это способствует повышению качества

предоставляемых услуг, улучшению эффективности работы предприятий и учреждений, а также стимулирует социально-экономический рост. Поэтому важно уделять должное внимание подготовке и переподготовке кадров, учитывая современные тенденции и требования рынка труда.

Система среднего профессионального образования в Таджикистане в меру возможности реагирует на стоящую перед ней задачу продвижения преподавательского состава и выпускников в рыночную экономику и их подготовку к успешной деятельности в быстро меняющемся международном сообществе.

Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года № 1004 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.12.2020) позволил средним профессиональным учебным заведениям получить возможность для пересмотра учебных планов и внедрения новых дисциплин. Было также принято решение о том, что основным языком обучения будет таджикский. Среднему профессиональному образованию в настоящее время мог бы помочь чётко сформулированный общий программный документ, который определил бы рамки развития системы, установил бы приоритеты и определил изменяющиеся взаимоотношения между государством и этими учреждениями [21; 65].

В связи с серьёзным долгосрочным дефицитом финансирования среднего профессионального образования остро ощущается необходимость в пересмотре объёма, характера и качества образования, ассигнований на каждого студента и единовременных выплат техникумам и колледжам, что является первым важным шагом в направлении более рационального распределения государственных средств и повышения уровня транспарентности в сфере управления в данном секторе. Как и в системах государственного финансирования в других странах, надлежит сделать трудный выбор и установить баланс между приемлемым качеством и количеством образования.

Разработка и принятие пакета учебных программ отвечает, с одной стороны, реальному многообразию образовательных запросов населения в получении новейших и совершенствовании имеющихся профессиональных знаний, в подготовке по новым дополнительным профессиям, а с другой - многообразию мировоззренческих, гуманитарно-культурных и религиозных образовательных запросов, а также потребностям страны в реализации её общенациональных интересов [14].

Создание на этой основе открытой, гибкой типологии образовательных учреждений среднего профессионального образования и их сетей, реализующих различные содержательно организационные модели, которые ориентированы как на реализацию профессиональных программ по поддержанию уровня современных знаний образованных специалистов в области техники и технологий, так и социально-одобряемых традиционно-культурных и духовных ценностей - гуманитарного авангарда современной культуры.

Финансовая стабильность функционирования учреждений среднего профессионального образования на основе введения финансовых нормативов, предусматривает:

- создание и доведение до автоматического применения системы персонального кредитования обучающегося;
- создание государственных и налоговых льгот структурам, аккумулирующим средства для финансирования образовательной деятельности учреждениям среднего профессионального образования.

Поэтапный переход к инновационно-инвестиционной модели управления системой среднего профессионального образования, ориентирован на:

- непрерывный процесс обновления содержания и парка педагогических технологий;
- максимально возможное разнообразие программ, отвечающих образовательным запросам различных групп населения;
- обеспечение возможности реализации индивидуальных потребностей и интересов личности, заложенных в ней природой талантов и наклонностей;
- равенство возможностей получения и использования среднего профессионального образования независимо от социального положения.

- отслеживание и постепенное сглаживание существующих и вновь возникающих форм образовательного неравенства. Развитие такой системы образования, которая обеспечивала бы возможность построения индивидуальной образовательной профессиональной траектории, равенство в отношении возможностей социальной, академической, профессиональной и территориальной мобильности [17; 130-133].

В Послании Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 21 декабря 2021 года, говорится, что Правительство страны обязано до 2026 года привлечь граждан старше 18 лет, не имеющих профессий, к освоению профессий и ремёсел, и принять дополнительные меры для повсеместного обеспечения профессиональной занятости населения.

В течение 5 будущих лет 1 млн. граждан страны должны обрести профессии.

Наряду с этим необходимо улучшить качество обучения и освоения профессий в образовательных учреждениях, привлекать жителей к освоению профессий и ремёсел, востребованных на рынке труда, и принять решительные меры для обеспечения занятости граждан страны, в особенности, молодёжи, женщин и девушек.

Только за счёт развития сфер обслуживания, в том числе туристической, финансовой и банковской, транспортной и коммуникационной и других необходимо создать до 200 тыс. новых рабочих мест.

Осуществление одной из стратегических целей - ускоренной индустриализации страны даст возможность обеспечить устойчивое развитие промышленности как производителя высокой добавочной стоимости, в результате чего появятся десятки тысяч новых рабочих мест.

В период независимости количество промышленных предприятий доведено до 2360.

Только в 2021 году к деятельности приступили 256 новых предприятий и цехов с 2500 рабочими местами.

В связи с требованиями сферы промышленности необходимо придавать серьёзное значение вопросу повышения качества образования, совершенствованию учебных программ в высших профессиональных учебных заведениях страны и подготовке специалистов новых профессий.

В период независимости для средних общеобразовательных и высших учебных заведений было подготовлено 315 тыс. специалистов с педагогическим уклоном, в том числе 115 тыс. для учреждений среднего профессионального образования [22; 14].

Реформа среднего профессионального образования является важным шагом для развития человеческого капитала и удовлетворения потребностей страны в

квалифицированных кадрах. Для успешного проведения этой реформы необходимо учесть ряд факторов, таких как современные тенденции и требования рынка труда, использование инновационных методов обучения, улучшение материально-технической базы учебных заведений и многое другое. Все эти меры помогут подготовить высококвалифицированных специалистов, способных внести вклад в развитие экономики и общества в целом.

Литература:

1. Абдуллоев С.А., Хайдаров Г.Х. Из истории культурных преобразований в Таджикистане в новейшее время. Худжанд, 1998. - 180 с.
2. Абдурахманов У.М. Формирование и развитие рынка образовательных услуг: автореф. дис. к.э.н.: 08.00.05 - Душанбе, 2012. - 182 с.
3. Аллак Ж. Вклад в будущее: приоритет образования / пер. с англ. И. В. Китаева. М.: Педагогика, 1993. - Пер. изд.: ЮНЕСКО, Париж, 1990. - 168 с.
4. Анализ состояния системы образования в Республике Таджикистан. По результатам социологического и экономного развития. - Душанбе, - 2002.
5. Бадарг Д. Образование для устойчивого развития в государствах-участниках СНГ: Справочный материал для участников Международного форума «Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания». Мн.: Изд во центр БГУ, - 2005. - 36 с.
6. Базавлущая Л.М. Экономика и управление в образовании: учебное пособие / Л.М. Базавлущая // Челябинск: Изд-во ЗАО «Библиотека А. Миллера», 2019. - 132 с.
7. Буйдаков Х., Наджимова Х. Высшая школа и проблемы психолого- педагогического образования преподавателей непедагогических вузов. Душанбе, Матбуот, 2003. - 192 с.
8. Бюллетень Министерства образования: Нормативные документы училищ, техникумов и колледжей. Душанбе, 1996. - 72 с.
9. Вертий И.А. Мотивация как фактор развития профессионализма педагогов // Достижения науки и образования. 2018. Т. 2. - № 7 (29). - С. 91-94.
10. Вопросы демографического развития и планирование семьи как важная социально- педагогическая проблема. - Кургантюбе, Сада. - 2004. - 59 с.
11. Выступление Президента Республики Таджикистан Э. Рахмонова на встрече с работниками системы образования // Народная газета, №5, 28 декабря 2005.
12. Годовой статистический отчет по Таджикистану. Госкомстат. - Душанбе, - 2001.
13. Государственная программа подготовки педагогических кадров на 2005 - 2010 гг. // Омугзор, 26 ноября 2004.
14. Гревцова И.В. «Ассоциация выпускников: механизм установления социального партнёрства и развития попечительства». М.: КРМОО Центр «Сотрудничество», - 2002.
15. Громкова М.Т. Заочное обучение в средних специальных учебных заведениях: Учебно - методическое пособие. М.: Высшая школа, 1990. - 176 с.
16. Джураева А.О. Формирование регионального рынка образовательных услуг. / А.О. Джураева//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и обществен, наук. - Душанбе, 2016. - № 211 (220). - С 130-133.
17. Джураева Ш.А. Совершенствование системы управления развитием образовательных услуг (на примере общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан). Автореферат дис. к.э.н.: 08.00.05 /Джураева Ш.А. - Душанбе, 2019. - 26 с.
18. Закон Республики Таджикистан «О высшем и послевузовском профессиональном образовании». Душанбе, 2003. - 38 с.
19. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». Душанбе, Шарки озод. - 2004. - 91 с.
20. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года № 1004 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.12.2020).

**ҲОЛАТ ВА БАҲОГУЗОРИИ ТАНЗИМИ КАСРИ БУЧЕТӢ
ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Розиқова Ҳ. У., Маллаева М. А.

**Филиали Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣ Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд**

Дар шароити муосири рушди бӯҳрони молиявӣ ҷаҳонӣ, авҷи минтақашавӣ муносибатҳои арзию қарзӣ ва асбӯрӣ, хусусан ба миён омадани алтернативаи Бонки Ҷаҳонӣ, Ҳазинаи байналмилалӣ асбӯр ва дигар ташкилотҳои молиявӣ дар давлатҳои узви БРИКС ва коҳиш ёфтани мавқеи асбӯри ҷаҳонӣ, хусусан доллари ИМА, вобастагии зиёди асбӯри миллӣ аз асбӯри давлатҳои абарқудрат, беқурбшавӣ маблағҳои бӯчетӣ, истифода нагардидани маблағҳои бӯчетӣ ҳамчун захираҳои қарзии қутоҳмуддат, меёрҳои баланди андозӣ ва вобаста ба бӯҳронҳои ҷаҳонӣ камшавӣ даромадҳои андозӣ, зиёдшавӣ хароҷоти бӯчети давлатӣ, бесамар истифоданамоии хароҷоти бӯчети давлатӣ, касри барзиёди бӯчети давлатӣ ба рушди иқтисод монеа эҷод намуда истодаанд, ки аз саривақтӣ будани таҳқиқи мавзӯи мазкур шаҳодат медиҳанд.

Ба муаммои касри бӯчет ва ё номувозинатии қисматҳои даромаду хароҷоти бӯчет, тамоми давлатҳои ҷаҳон дар марҳилаҳои гуногун рӯ ба рӯ мешаванд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам, ки ҳолати мазкур боиси вайрон шудани низоми молиякунонӣ ва боиси пайдо шудани норасоии захираҳои молиявӣ мегардад. Вобаста ба ин, солҳои охир касри бӯчети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи манбаҳои асосии зерин рӯйпӯш карда мешаванд: хусусигардонии моликияти давлатӣ, фӯрӯши векселҳои ҳазинадорӣ, қарзи дохилӣ ва берунии давлатӣ ва ғайраҳо.

Дар ин росто муаммоҳои муайяне мавҷуданд, ки аз рӯйдодҳои ҷаҳонӣ ва фаъолияти номувофиқии субъектҳои дохилӣ маншаъ гирифта, монеаҳои қиддиро барои дар сатҳи муътадил иҷро шудани нақшаи сарчашмаҳои дохилӣ ва ҷалбшуда барои рӯйпӯш намудани касри бӯчети давлатӣ ба миён меоранд.

Хусусан, ҳолати мазкур аз тамоюлҳои ноустувори иқтисодӣ ва молиявӣ дар ҷаҳон ва масъулиятнокии мутахассисони ватанӣ вобастагии қавӣ дорад. Ҳамин тавр, мубрамияти мавзӯи интиҳобгардида бо ислоҳоте, ки дар мамлакат гузашта истодааст, тавъам мебошад, ки вазифаашон беҳтарсозии танзим ва баландбардории сатҳи натиҷанокӣ ва самаранокии касри бӯчети давлатӣ, махсусан, коҳиш додани вобастагии бӯчети давлатӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ аз омилҳои беруна, алалхусус вобаста ба маҳдудиятҳои ҷалби сармояи хоричӣ ва дохилӣ.

Зарурати таҳқиқ ва илман асосноккунии роҳҳои васеънамоии сарчашмаҳои танзими касри бӯчети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳқиқи нокифояи илмию назариявӣ ва методии он, масоили мубрами таҳқиқи мақоларо ташкил медиҳад.

Касри буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ (1991-2022) ҳолатҳои гуногун дошт, масалан аз соли 1991-1997 ҳолати он хеле вазнин буда, ҳиссаи он дар ММД-и коҳишёфта то 40%-ро ташкил меод. Дар баробари ин, ҳиссаи қарзи давлатӣ, аз 100%-и ММД зиёд буда, аз ҳолати бухронии вазъи низоми молиявӣ ва иқтисоди миллӣ шаҳодат меод.

Ин ҳолат натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ, гусаста шудани робитаҳои иқтисодии молиявӣ байни давлатҳои пасошӯравӣ ва дигар омилҳои асосие, ки дар боби яқум зикр шуданд, ба ҳисоб мерафт. Дар ин раванд ба ғайр аз ҷалби қарзҳои беруна, ҳамчун сарчашмаи асосии танзими касри буҷет, яъне ғайригардонидани даромади буҷет, нисбат ҳароҷоти давлатии афзоишёбанда, истифодаи эмиссияи ҷой дошт, ки боиси таварруми аз эътидол берун (галлопирующей), ки зиёда аз 2000% дар як сол гардид.

Ин пасомад боиси беқурбшавии пасандозҳои аҳоли ва субъектҳои иқтисодӣ (корхонаву ташкилотҳои давлатию ғайридавлатӣ) гашта, сарчашмаҳои дохилии танзими касри буҷет ва низоми молиявиро маҳдуд кард. Барои ҳамин пас аз итмоми ҷанги шаҳрвандӣ ва пойдор гаштани сулҳ дар Тоҷикистон, баробари ислоҳотҳои иқтисодиву иҷтимоии бозорӣ дар танзими касри буҷет низ, ислоҳоти назаррас анҷом дода шуда, то ҳол идома ёфта истодааст.

Таҳлили ҳолати муосири танзими касри буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки он бо назардошти талаботи мавҷудбудаи байналмилалӣ метавонад муътадил арзёбӣ гардад. Динамикаи касри буҷети давлатӣ бо вобастагии функционалии рушди ММД ва даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2022 дар ҷадвали 1 инъикос ёфтааст.

Ҷадвали 1.

Динамикаи касри буҷети давлатӣ бо вобастагии функционалии рушди ММД ва даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн. сомонӣ, % ва банди фоизӣ)*

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Нисбат 2022/2015, бо % ва б.ф.
ММД	50977,8	54790,3	64434,4	71059,2	79109,8	82543	101076,3	115739,4	277
Даромад	16586,5	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8	217,9
Хароҷот	16277,4	18294,3	22264,2	24187,4	23806,6	24812,5	29342,7	35338,9	217,1
Касри буҷет: барзиёдатӣ (+), норасоӣ (-)	309,1	189,5	-2308,7	-261,9	-337,2	252,5	711,1	717,9	232,2
Ҳиссаи касри буҷет нисбати ММД, бо %	0,6	0,3	-3,6	-0,4	-0,4	0,3	0,7	0,6	0

* **Сарчашма:** Ҳисобҳои муаллиф дар асоси Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ/ - Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. - С. 363.

Ин ҳолат бештар ба давраи бӯҳрони ҷаҳонӣ вобаста аст, ки бо назардошти коҳиш ёфтани нарх ва талабот ба молҳои содиротии Тоҷикистон (нахи пахта, алюминий ва ғайра), инчунин коҳиши воридшавии маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ, ки ба зиёд шудани хароҷот нисбати даромадҳои бӯҷетӣ оварда, боиси зиёд шудани касри бӯҷет гардид. Дар ин ҳолат, бо назардошти маҳдуд гардидани сарчашмаҳои дохилии танзими касри бӯҷети давлатӣ, бештар сарчашмаҳои беруна истифода гардид, ба монанди ҷалби қарзи хориҷӣ, грантҳо ва саромояҳои мустақими хориҷӣ ва ғ. Ин имконият дод, ки иҷроиши бӯҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дар давраи таҳлилшаванда, балки дар замони соҳибистиқололӣ бо истифодаи усулҳо ва сарчашмаҳои муносири танзими касри бӯҷет таъмин карда шавад.

Тавре ки аз маълумоти ҷадвали 1.1 дида мешавад, дар давоми солҳои 2015-2022, ҳаҷми ММД аз 50,9 то 101,0 млрд. сомонӣ афзоиш ёфта, рушди он 277%-ро ташкил дод. Ин ҳолат имконият дод, ки базаи андозбандӣ васеъ гардида, ҳаҷми даромади бӯҷети давлатӣ ба 217,9% зиёд шуд. Дар давраи таҳлилшаванда ҳаҷми хароҷоти бӯҷети давлатӣ зиёд шуда (217,1%), ки нисбат ба суръати афзоиши даромади бӯҷети давлатӣ зиёд аст (+1%). Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои камомади (2017-2022) даромади бӯҷет нисбати хароҷоти он ҳамчун сарчашмаи маблағгузорию рушди иқтисодӣ касри бӯҷет ва ҷалби захираҳои молиявӣ аз ҳисоби қарзи давлатӣ роҳандозӣ гардидаанд.

Ҳолати касри бӯҷет манбаҳои ғанӣ гардонидани бӯҷети давлатӣ, хароҷотҳои давлатӣ ва инчунин афзалиятҳои онҳоро муайян мекунад. Масалан, дар ҳолати мусбат будани бӯҷет бештар афзалият ба сарчашмаҳои дохилӣ нисбат ба сарчашмаҳои беруна дар раванди танзими касри бӯҷет дода шуда, маблағҳои барзиёд барои пардохти қарзи давлатӣ ва хизматрасонии он сарф карда мешавад.

Чунин механизми танзими касри бӯҷет барои дар сатҳи муътадил нигоҳ доштани ҳолати низоми молиявӣ ва қарзи давлатӣ гардида, ҳамчун заминаи мустаҳками маблағгузорию рушди устувори иқтисоди миллӣ мегардад. Ҳол он ки таҳлили мо нишон медиҳад, ки механизми танзими касри бӯҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон норасоӣҳо ва имкониятҳои истифоданаशудаи зиёдеро дорост, ки истифодаи онҳо метавонад барои рушди устувори иқтисоди миллӣ ва низоми молиявии он дар раванди гузариш аз модели агросаноатӣ ба саноатикунонию босуръат ва модели саноатию аграрӣ заминаи мусоид фароҳам орад.

Ҳамин тариқ, ба ақидаи мо, вазифаҳои асосии бӯҷет дар иқтисод аз иҷрои самтҳои зерин бояд иборат бошанд:

- ✚ ҷамъоварӣ ва муттамарказгардонию захираҳои молиявӣ барои эҳтиёҷоти давлат ва тамоми ҷомеа - яъне вазифаи мазкур ҷамъоварию захираҳои молиявиро «аз ҳама ҷо» барои иҷрои масъулиятҳои миллӣ бояд таъмин намояд;

- ✚ танзими равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ – яъне, ба мониторинги рушди соҳаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, ниёзҳои он бо ҷудо намудани маблағҳои зарурии бӯҷетӣ равона карда шавад;

- ✚ вазифаи сармоягузорӣ - ба рушди фаъолияти сармоягузорӣ нигаронида шавад;

- ✚ азнавтақсимсозии захираҳои молиявӣ (худудӣ-минтақавӣ, байнисоҳавӣ, байниидоравӣ, иҷтимоӣ);

- ✚ ҳифзи бӯҷет - дар сурати нокифоя будани захираҳои молиявӣ амалӣ карда шавад;

✚ ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ - ҷудо намудани маблағ барои рушди соҳибкорӣ, дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ;

✚ назорати даромад ва хароҷоти молиявии давлат ва сохторҳои марбута;

✚ ҷудо намудани маблағҳои зарурӣ барои назорати даромад ва хароҷоти давлат, дигар сохторҳо ва воҳидҳои сохторӣ, дастгирии рушди бахшҳои, ки фаъолияти назоратиро анҷом медиҳанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар доираи сиёсати кам намудани касри буҷет хароҷот барои маблағгузориҳои соҳаҳои иқтисодӣ камтар зиёд гардида, индексатсияи пардохтҳои иҷтимоӣ ва музди меҳнат дар соҳаи буҷет ба таври назаррас зиёд гардида истодаанд. Ғайр аз ин, қисми муҳимми хароҷоти буҷетии дорои хусусияти иҷтимоӣ аз сатҳи ҷумҳуриявӣ ба сатҳи маҳаллӣ гузаронида шуд.

Ҳамин тариқ, дар татбиқи сиёсати буҷети ҷумҳурӣ ду равиш мавриди истифода қарор дорад, лекин имкониятҳои онҳо бо назардошти ҳолати ҷорӣ вази суботи молиявӣ ва макроиқтисодӣ истифода намешаванд ва дар ҳолатҳои алоҳида байни худ муҳолифат менамоянд. Яке аз равишҳо (либералӣ) ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ тавассути рафъи қатъии бухрони андоз ва вобастагии буҷет аз қарзгирии дохилӣ ва хориҷӣ, инчунин кам кардани хароҷот тавассути ислоҳоти сохторӣ (нафақа, манзил ва коммуналӣ ва ғ.) доништа мешавад.

Равиши дигар (дирижистӣ) ба ғояи нотавонии бунёди тичорати хусусӣ барои ҷамъоварии сармоя ва сармоягузорӣ дар истеҳсолот асос ёфтааст. Аз ин рӯ, давлат бояд ба фаъолияти сармоягузориҳои ҳамаи агентҳои иқтисодӣ фаъолона роҳнамоӣ намояд ва танзими онро бо назардошти манфиатҳои миллӣ амалӣ созад. Пешгӯӣ мекунанд, ки танҳо он қодир аст захираҳои молиявиро ҷамъ кунад ва онҳоро оқилона сармоягузорӣ намояд.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28.12.2023. [манбаи электронӣ]. - URL: <http://prezident.tj/node/32191> (санаи дастрасӣ: 28.12.2023).
2. Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030/ - Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.01.2020, №1446. - С. 14
3. Ҷараёни буҷетии соли 2022-2024/ - сомонии расмӣ Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - URL: <http://moliya.tj/tj/jarayoni-bujeti-s-2022-2024/>.
4. Омори солони. Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ/ - Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, - 2023.
5. Есаулова Л.Г. Дефицитное финансирование расходов государственного бюджета: теоретические аспекты / Л.Г. Есаулова // - Инженерные системы и технологии: серия экономика и бизнес, - 2005. - С. 56-62.
6. Рустамов Д.Ю. Организационно-правовые основы государственного финансового контроля в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.04 / РУДН. - Москва, - 2019. - 235 с.

**КОМПЛЕКСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ХОЗЯЙСТВЕННЫМ РИСКОМ ПРЕДПРИЯТИЙ
ХЛОПКОЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Содиков Р.Х.

**Академия государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан**

Хозяйственный риск - это сложная экономическая категория, с помощью которой обозначают объективный феномен, отражающий меру реальности нежелательного отклонения от цели хозяйственной деятельности или, как иногда говорят, нежелательного развития событий в хозяйственной деятельности предприятия. Если в качестве одной из целей хозяйственной деятельности предприятия считать обретение предприятием экономической безопасности, то отклонение от этой цели, по существу, и представляет собой угрозу экономически безопасной деятельности предприятия. В этом случае идея операционального подхода состоит в том, что хозяйствующий субъект преобразует неопределённость в поддающуюся конкретному экономическому анализу категорию хозяйственного риска путём мысленного выделения её операциональных характеристик [2; 152]. В качестве операциональных характеристик хозяйственного риска фигурируют следующие показатели:

- факторы хозяйственного риска;
- уровень хозяйственного риска;
- показатели уровня хозяйственного риска и т.д.

Факторы хозяйственного риска - это такие характеристики ситуации принятия хозяйственного решения, которые влияют на шансы и величину нежелательного отклонения от цели хозяйственной деятельности (в узком смысле - нежелательное отклонение от планируемого результата). Например, к факторам риска относятся события, которые потенциально могут реализоваться в неизвестный момент времени и стать причиной нежелательного развития хозяйственной деятельности предприятия.

Следуя идее операционального подхода, целесообразно разделить факторы риска на предвидимые и непредвидимые. Предвидимые факторы хозяйственного риска известны из экономической теории или хозяйственной практики с точностью до наименования, однако нельзя указать, какой именно фактор и в какой момент позволяет о себе знать, а также какова будет сила этого воздействия [4; 170].

К группе непредвидимых факторов мы вынуждены отнести факторы хозяйственного риска, про которые вследствие неполноты наших знаний и непредсказуемой изменчивости ничего определённого сказать не представляется возможным. В таком случае становится очевидной необходимость проведения громадной повседневной работы по содержательному анализу всех сторон и сфер хозяйственной деятельности предприятия и выявлению факторов риска. Предполагается, что каждый фактор хозяйственного риска (из числа предвидимых) может быть описан рядом качественных и количественных характеристик, а именно:

- интенсивность влияния данного фактора на степень нежелательного отклонения от цели (обычно выражается в количественной шкале, изоморфной абсолютной шкале вероятностей проявления этого фактора);
- относительный вес (вклад) данного фактора в характеристику совокупного риска;

- уровень хозяйственного риска.

Факторы хозяйственного риска могут оказывать двойное действие на предприятия хлопкоочистительной промышленности. С одной стороны, угрозы могут представить опасность для конкретного множества экономических объектов, и при этом национальные интересы страдают в определённом аспекте (месте). С другой стороны, негативное воздействие от одного предприятия может распространиться на другие. В принципе диффузия угроз может идти несколькими путями:

- через влияние факторов риска на то или иное предприятие, ухудшение его финансово-экономического или технологического состояния и распространение этого процесса на другие предприятия через производственные связи (вертикальная диффузия);

- через распространение угрозы на другие виды угроз и инициацию других факторов риска, и их совместное воздействие на один или несколько микроэкономических объектов (горизонтальная диффузия).

Действие некоторых факторов риска может оказать локальное негативное воздействие на единичное предприятие (например, уход эффективного менеджера или ключевого специалиста). В ином случае проявление некоторого фактора риска может иметь тотальный характер, то есть негативное воздействие будут ощущать все предприятия или некоторый класс предприятий (например, угроза может задеть положение предприятий какой-то отрасли или определённого размера, либо определённой организационно-правовой формы, либо использующих определённые технологии или вид сырья) [1; 136].

Также можно предположить, что негативное действие одного или нескольких факторов риска приведёт к ухудшению экономического состояния (или даже к ликвидации) одного предприятия, что, в свою очередь, окажет негативное воздействие на ряд других.

Уровень хозяйственного риска является теоретической агрегированной оценкой меры уверенности или, скорее, неуверенности в достижимости намеченного результата принимаемого или реализуемого хозяйственного решения на предприятии. Как теоретическая характеристика уровень риска количественно измеряется с помощью системы показателей уровня хозяйственного риска. Следует заметить, что чисто количественный подход к оценке уровня хозяйственного риска применим в тех ситуациях и задачах, для которых качественные характеристики не имеют принципиального значения. Однако в подавляющем большинстве случаев, характерных для управления производственными предприятиями, привлечение в круг рассмотрения качественной информации является жизненно важным.

Выбор оценочных показателей уровня хозяйственного риска - сложная многоаспектная задача, которая на сегодняшний день остаётся наиболее далёкой от разрешения, как в теоретическом, так и в прикладном плане. Методически существенным также является такое замечание. В проблеме управления хозяйственным риском критически важным является не столько получение конкретных значений оценочных показателей, сколько наличие возможности сопоставления оцениваемых величин в динамике. Отсюда становится понятной важность организации мониторинга риска.

Функция управления уровнем хозяйственного риска на предприятии реализуется в дискретно-непрерывном режиме. Вероятно, для реализации этой функции крупным компаниям необходимы специальные подразделения, а более мелкие компании могут довольствоваться назначением на эту роль одного из своих сотрудников среднего звена. Важно только, чтобы этот сотрудник не был задействован в рутинной производственной

деятельности. Существенным здесь является отделение функции управления риском (включающей в себя такие операции, как выявление и мониторинг существенных факторов риска, оценка совокупного уровня риска предприятия, разработка управляющих антирисковых воздействий, отчётность по риску и анализ тенденций и т.п.) от текущей хозяйственной деятельности предприятия, потенциально генерирующей риск [6; 176].

Более распространённые методы управления уровнем хозяйственного риска в комплексном виде представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Комплекс методов управления хозяйственным риском, применяемые на предприятиях хлопкоочистительной промышленности

Методы отклонения от риска	Отказ от ненадёжных поставщиков, контрагентов, клиентов, партнёров.
	Отказ от более рискованных инновационных и инвестиционных проектов.
	Страхование хозяйственной деятельности.
	Создание отраслевых структур взаимного страхования или систем перестрахования.
	Поиск «гарантов».
Методы локализации риска	Выделение «экономически опасных» участков в структуре или финансово-самостоятельные подразделения (внутренний венчур).
	Образование венчурных предприятий.
	Последовательное разделение предприятий.
Методы диссипации (распределения) риска	Интеграционное распределение ответственности между партнёрами по производству (образование финансово-промышленных групп, акционерных обществ, обмен акциями и т.д.).
	Диверсификация видов деятельности.
	Диверсификация рынков сбыта и зон хозяйствования (расширение круга партнёров-потребителей).
	Расширение закупок сырья, материалов и т.п.
	Распределение риска по этапам работы (по времени).
	Диверсификация инвестиционного портфеля предприятия.
Методы компенсации риска	Внедрение стратегического планирования.
	Прогнозирование внешней экономической обстановки в стране, регионе, хозяйствования и т.д.
	Мониторинг социально-экономической и нормативно-правовой среды.
	Создание системы резервов на предприятии.
	Активный целенаправленный («агрессивный») маркетинг.
	Создание союзов, ассоциаций, фондов взаимовыручки и взаимной поддержки и т.д.
	Лоббирование законопроектов, нейтрализующих или компенсирующих предвидимые факторы риска.
	Эмиссия конвертируемых привилегированных акций.
	Борьба с промышленно-экономическим шпионажем.

Источник: составлено автором

Следует отметить, что процессы управления хозяйственными рисками на предприятиях хлопкоочистительной промышленности можно условно разделить на две группы:

- группа процессов анализа хозяйственных рисков;
- группа процессов управления хозяйственных рисков.

Группа процессов анализа хозяйственных рисков. Данная группа представляет собой последовательное выполнение следующих процессов:

- *выявление рисков* проводится с целью сокращения числа непредвиденных событий, способных отрицательно отразиться на целях предприятия. Инициаторами выявления рисков являются работники, устанавливающие новизну события, либо риск-менеджер в рамках анализа эффективности деятельности предприятия и процессов управления рисками. Методы, используемые для выявления рисков, включают в себя анкетирование, интервью, мозговой штурм, деловую игру, анализ результатов внутренних и внешних проверок и т.п.;

- *оценка присущих рисков* осуществляется с целью расстановки приоритетов при определении необходимой стратегии управления. Итоговая оценка определяется посредством оценки степени влияния конкретного риска на цели с учётом вероятности возникновения рискового события. Помимо этого, для последующей расстановки приоритетов в управлении рисками определяется близость наступления риска;

- *определение риск-аппетита*. «Риск-аппетит» или «аппетит к риску» - это совокупный уровень рисков, который готов принять предприятия с учётом вероятности возникновения возможных убытков, ведущих к потере финансовой устойчивости предприятия и принимая во внимание потенциальные затраты на устранение финансовых проблем в деятельности предприятия. После оценки все риски переносятся на Карту рисков с целью наглядной демонстрации всех рисков и определения дальнейших действий по управлению рисками. Итоговая существенность рассчитывается как произведение влияния и вероятности риска. В зависимости от показателя итоговой существенности все риски попадают в одну из трёх зон, определяющих соответствующий уровень риска-аппетита предприятия (таблица 2);

- *выбор стратегии управления рисками* осуществляется с целью приведения остаточного риска к приемлемому уровню риска-аппетита предприятия. При выборе стратегии управления необходимо учитывать источник факторов риска. В случае, если источниками риска являются внешние факторы, то обычно возможными стратегиями управления будут принятие риска или снижение риска, в рамках которого необходима разработка плана действий на случай реализации рискового события. Вне зависимости от той или иной стратегии в данном случае остаточный риск будет равен присущему риску.

Таблица 2.

**Показатели уровня риска-аппетита предприятия
хлопкоочистительной промышленности**

Показатель существенности (в баллах)	Уровень риска-аппетита
8-1	Риск является существенной угрозой для предприятия. Необходима разработка планов по управлению рисками. Отчёт о результатах управления рисками представляется на ежеквартальной основе на рассмотрение руководителю предприятия.
3-6	Риск является угрозой для предприятия и/или его отдельных процессов. Необходима разработка планов по управлению рисками. Отчёт о результатах управления рисками представляется на ежеквартальной основе владельцу риска.
1-2	Риск является приемлемым для предприятия. Риск не требует дальнейших действий, кроме актуализации в соответствии с существующим Стандартом предприятия.

Источник: составлено автором

Группа процессов управления рисками представляет собой последовательное выполнение следующих обязательных действий:

- *разработка плана по управлению риском* проводится на основании результатов определения итоговой оценки присущего риска и определения риск-аппетита. При разработке плана необходимо учитывать следующие требования:

а) элементы для формулировки риска. План по управлению риском должен по возможности быть направлен на устранение причин (факторов), предотвращение возникновения события, устранение последствий реализации риска;

б) при фактическом наступлении риска, т.е. если риск фактически стал «проблемой», план по управлению риском может быть направлен только на снижение влияния риска;

в) влияние риска. Затраты, необходимые на реализацию запланированной меры реагирования, не должны превышать размер негативного влияния риска на достижение целей;

г) близость наступления риска. Чем выше показатель близости, т.е. чем раньше сможет наступить событие, тем быстрее должен быть реализован план по управлению риском;

- *согласование плана по управлению риском*. План по управлению риском корпоративного уровня в обязательном порядке направляется на согласование риск-менеджеру для согласования предложенных мер реагирования. При согласовании риск-менеджером проверяется соблюдение вышеперечисленных требований к плану, а также проводится анализ достаточности мер реагирования для приведения итогового риска к приемлемому риск-аппетиту;

- *мониторинг управления рисками* осуществляется с целью оценки эффективности процесса анализа рисков и эффективности реализации планов по управлению рисками. С этой целью для каждого риска необходимо определить Key risk indicator (KRI), то есть ключевые показатели риска, который должен быть взаимосвязан с риском и отражать обоснованность выбранной стратегии, а также результативность мер реагирования. При разработке KRI необходимо учитывать следующие критерии:

- чёткая, конкретная формулировка;
- измеримость;
- достижимость;
- ориентация на достижение конкретного результата;
- привязка к срокам реализации мер реагирования и уровню остаточного риска [5; 170].

KRI разрабатывается риск-менеджером и подлежит согласованию с владельцем риска после разработки и согласования планов по управлению рисками. Основные результаты процессов по управлению рисками должны утверждаться руководителем предприятия и доводиться до всех заинтересованных сторон (владельцев рисков и мер реагирования) риск-менеджером предприятия. Для уровня бизнес-процесса/проекта результаты подлежат утверждению владельцем бизнес-процесса/проекта. Порядок утверждения может быть адаптирован в рамках разрабатываемых нормативных документов предприятия.

Оценка результативности и эффективности системы управления рисками осуществляется с целью определения достижения системой управления рисками поставленных целей и задач, определённых политикой управления рисками предприятия.

Эффективность и результативность системы управления рисками может быть оценена, в том числе, но, не ограничиваясь следующими количественными и качественными критериями:

- предприятие реализует все основные принципы управления рисками и достигает поставленных целевых KRI по управлению рисками на всех дочерних предприятиях;
- все существенные риски, способные оказать негативное влияние на деятельность предприятия, выявлены и включены в Перечень рисков до момента их наступления;
- данные, используемые в процессе управления рисками (например: цели предприятия, стоимостная оценка рисков, меры реагирования, KRI), соответствуют данным, используемым в процессе стратегического и операционного планирования, бюджетирования, мотивации персонала;
- выгоды процесса управления рисками (объём сэкономленных средств за счёт своевременного выявления и эффективного управления рисками) превосходит затраты на организацию процесса управления рисками [3; 110].

Для проведения независимой оценки эффективности системы управления рисками могут привлекаться как внутренние (отдел аудита Департамента внутреннего аудита), так и внешние эксперты.

Рассмотрим один из важнейших элементов управления рисками - отчётности по системе управления рисками. Целями формирования отчётности в комплексной системе управления рисками являются:

- своевременное доведение до владельцев рисков их персональной ответственности за управление рисками;
- своевременное доведение до владельцев мер реагирования их персональной ответственности за выполнение соответствующих планов по управлению рисками;
- обеспечение эффективного обмена информацией между подразделениями, которые задействованы в процессе управления рисками предприятия;
- обеспечение прозрачности и публичности предприятия в части политики по управлению рисками, а также доведение необходимой информации о рисках до внешних заинтересованных сторон.

Содержание отчётов, распространяемых внутри предприятия, включает, но не ограничивается представлением следующей информации:

- актуализированный перечень рисков, в том числе, новые риски, изменение оценки присущих рисков, прогнозные и действующие значения рисков;
- статус работ по реализации планов по управлению рисками, в том числе, своевременность выполнения мер реагирования,
- эффективность планов по управлению рисками и оценка остаточных рисков на отчётную дату.

Содержание отчётов, необходимых для внешних заинтересованных сторон, определяется требованиями, в соответствии с которыми данные отчёты необходимы к публикации. Как правило, данные отчёты содержат в себе следующую информацию:

- политика предприятия в области управления рисками;
- существенные риски предприятия (итоговая существенность которых превышает 8 баллов);
- меры, предпринимаемые для управления данными рисками.

В таблице 3 приведён фрагмент рекомендаций по выбору релевантного метода управления риском для конкретных условий хозяйственной деятельности предприятия.

**Рекомендации по выбору методов управления риском
для выявленного профиля риска предприятия (фрагмент)**

Основные релевантные факторы риска	Ухудшение общей социально-экономической ситуации в стране, препятствующее свободному перемещению товаров и информации о них (сокращение или повышение тарифов на транспортные услуги, введение региональных границ).
	Ухудшение жизненного уровня населения (замораживание или задержка заработной платы и т. п.), падение платежеспособного спроса.
	Исчезновение или банкротство предприятий, получивших продукцию на реализацию.
	Несоблюдение условий контрактов (сроков и других договорных обязательств) деловыми партнёрами.
	Потеря клиентов из-за переключения предприятий-партнёров на другие виды деятельности.
	Распределение ответственности между участниками производства (создание с деловыми партнёрами различных форм интеграционных соглашений).
	Завышение объёма выпуска (фактор риска не реализации) продукции.
Рекомендуемый тип метода управления риском	Методы диссипации риска.
	Методы компенсации риска.
	Методы уклонения и диссипации риска.
	Методы уклонения и диссипации риска.
	Методы диссипации риска.
Рекомендуемые методы управления риском	Методы локализации и компенсации риска.
	Диверсификация зон хозяйствования, сбыта и поставок, а также способов доставки продукции к потребителям и использование разнообразных рекламных каналов.
	Активный целенаправленный маркетинг: гибкая ценовая политика, программы снижения себестоимости и издержек производства.
	Отказ от ненадёжных партнёров, страхование предпринимательских рисков, распределение ответственности между участниками производства.
	Страхование, распределение ответственности между участниками производственного процесса: распределение части производства на нескольких предприятиях, расширение списка контрагентов.
Активный целенаправленный маркетинг, стратегическое планирование, создание венчурных предприятий.	

Источник: составлено автором

Таким образом, комплексное управление рисками позволяет более полно учитывать внутренние и внешние рискообразующие факторы в деятельности предприятия, определяет пути обеспечения устойчивости хозяйствующего субъекта, его способности противостоять неблагоприятным ситуациям.

Литература:

1. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика. - М.: Дело. - 2019. - 369 с.
2. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском. - М.: Наука. - 2002. - 192 с.
3. Клейнер Г.Б., Тамбовцев В.Л., Качалов Р.М. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. - М.: Экономика. - 1997. - 286 с.
5. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. - М.: Дело. - 2008. - 568 с.

4. Коваленко Т.В. Управление рисками в зависимости от стратегии развития предприятия [Текст]: / Т.В. Коваленко // Торговля и рынок. - 2021. - № 4 (Т.1.). - С.167-172.
5. Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов в условиях риска и неопределённости (теория ожидаемого эффекта). - М.: Наука. - 2018. - 239 с.
6. Татаринова Д.С. Классификация рисков. Организационно-методические основы управления рисками в процессе реализации инвестиционного проекта [Текст]: / Д.С. Татаринова // Молодой учёный. - 2018. - № 43 (229). - С. 275-277.

**МЕХАНИЗМИ БАЛАНДБАРДОРИИ САМАРАНОКИИ
ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИЧӢИ КОРХОНАҲО
ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Шарофудинзода С. С.

**Донишкадаи давлатии санъати
тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон**

Дар адабиёти иқтисодӣ якчанд нуктаи назари меъёри самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ вучуд дорад. Баъзе тадқиқотчиён дар назар доранд, ки меъёри самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ - ин сарфаи ҳадалимкони хароҷоти меҳнати ҷамъияти зарурӣ ва баландбардории ҳосилнокии меҳнат мебошад. Ҳамин тавр, Г.Л. Шагалов пешниҳод мекунад, ки меъёри самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ гуфта «сарфаи ҳадалимкони меҳнати зинда ва ҷамъиятӣ, ... яъне даромади софи ҳадалимкони дар назар доштан зарур аст.

Микдоран меъёри додашуда бо роҳи муқоисаи самараи маҷмӯӣ ва хароҷоти пулии баамалбарории ин ё он варианти фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ифода меёбад. Ба сифати самараи маҷмӯӣ одатан сарфаи хароҷоти меҳнати ҷамъиятӣ баромад мекунад, ки бо сабаби воридоти намудҳои мушаххаси маҳсулот ба вучуд меояд, ба сифати хароҷот бошад, хароҷоте, ки бо истехсол ва содироти маҳсулот алоқаманд аст. Муқоисаи ин меъёрҳо имкон медиҳад, ки то қадом андоза самараи умумии воридот аз хароҷоти пулии барои содирот зиёдтар аст, ошкор карда шавад» [1; 44].

Дигар иқтисодчиён меъёри самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷиро бо ҳар чӣ пурратар қонеъ гардонидани талаботи аъзоёни ҷамъият алоқаманд мекунанд. Боз як нуктаи назари дигар ҳаст, ки мувофиқи он «манфиатҳое, ки мамлакатҳо аз иштирок дар тақсмоти байналхалқии меҳнат ба даст меоранд, танҳо ба ҷалб ва ҳаракати захираҳо баробар қардан мумкин нест. Оқибатҳои рушди фаъолияти иқтисодии хориҷиро дар шакли васеи таъсири онҳо ба тамоюлҳои умумии рушди истехсолот, нақши онҳо дар ҳавасмандкунии навкунии аппарати истехсолӣ ва сохторҳои хоҷагидорӣ таҳлил қардан зарур аст. Аз ин рӯ, самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бо низоми нишондиҳандаҳо тавсиф меёбад, ки онҳо дар сатҳҳои зерин муайян қарда мешавад [2; 60]:

- дар сатҳи хоҷагии халқ - бо роҳи муқоисаи хароҷот барои истехсол ва боркашонии молҳои содиротӣ ва хароҷоти берунитиҷоратӣ бо баҳодиҳии арзиши молҳои воридотӣ;

- дар сатҳи истехсолкунандагони молҳои содиротӣ – бо роҳи муқоисаи хароҷот барои истехсоли молҳои содиротӣ бо нархҳои дохилии таъмини онҳо ба ташкилотҳои берунитичоратӣ;

- дар сатҳи ташкилотҳои берунитичоратӣ – бо роҳи муқоисаи пардохтҳои онҳо ба корхонаҳо барои таъмини молҳо, хароҷоти нақлиётӣ ва расмӣ бо даромади асъорӣ аз рӯйи нархҳои сарҳадӣ;

- дар сатҳи корхонаҳо – истеъмолкунандагони молҳои воридотӣ – бо роҳи муқоисаи баҳодиҳии арзиши молҳои воридотӣ бо хароҷоти истеъмолкунандагон барои хариди молҳои воридотӣ;

- дар сатҳи ташкилотҳои берунитичоратии воридкунандагон – бо роҳи муқоисаи пардохтҳои асъорӣ барои молу хизматҳои воридотӣ бо назардошти хароҷоти нақлиётӣ ва расмӣ.

Ба фикри мо, омӯзиш ва коркарди нопурраи асосҳои назариявии муаммоҳои самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳо як қатор саволҳоро ба миён меорад, ки ба онҳо бояд ҷавоб ёфт, ба монанди:

- дар зери самараи иқтисодӣ ва самаранокии иқтисодии содирот ва воридот барои корхонаҳо чӣ фаҳмида мешавад;

- чиро ҳамчун меъёри самаранокии иқтисодии содирот ва воридот ҳисобидан мумкин аст;

- дар зери хароҷот барои истехсоли молҳои содиротӣ чиро бояд фаҳмид;

- ба хароҷоти пурраи корхона барои содироти молҳо чиро ҳамроҳ кардан зарур аст;

- хароҷот барои воридоти молҳо чиро дар назар доранд;

- дар зери мафҳуми натиҷаҳои содироти корхона чиро бояд фаҳмид;

- чӣ тавр асъори хориҷиро ба асъори милли ва баръакс асъори миллиро ба асъори хориҷӣ ҳисоб кардан мумкин аст?

Ҳангоми содирот ва воридоти молҳо корхона метавонад ҳам самараи иқтисодии бевосита (беҳтар шудани натиҷаҳои молиявии корхона) ва ҳам самараи иқтисодии бавосита (паст шудани хароҷоти истехсолот, азхудкунии технологияи нав, зиёдшавии ҳаҷми истехсолот) ба даст орад. Ба ибораи дигар, самараи иқтисодии бевосита ва бавоситаи фаъолияти иқтисодии хориҷиро ҷудо кардан мумкин аст.

Аз ин ҷо бармеояд, ки ҳамаи натиҷаҳои фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ки ба инкишофи корхона мусоидат мекунанд, аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранок ҳисобидан мумкин аст. Аз ин рӯ, самараи мусбати фаъолияти иқтисодии хориҷӣ метавонад барои баҳодиҳии самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона ҳамчун асос баромад кунад, самараи максималии он бошад - ҳамчун меъёри самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ истифода карда шавад.

Гуногуншаклии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ба мамлакатҳо имкон медиҳанд ҳамон шаклро интихоб намоянд, ки ба манфиатҳои иқтисодӣ хусусиятҳои тараққиёти иқтисодии худ мувофиқат кунанд.

Тиҷорати байналхалқӣ дар шароити рақобати шадиди байни истехсолкунандагон маҷбур месозад, ки истехсолоти рақобатнопазирро қатъ гардонда, истехсолоти фоидаоварро (фоиданокро) ҷустуҷӯ намояд, ташкили меҳнатро беҳтар гардонад, аз ин рӯ корхонаҳо ҳамеша дар ҷустуҷӯи роҳҳои рушди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва таъмини истехсоли молу хизматҳои рақобаттобовар мебошанд.

Пас, таъмини рушди мунтазами фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳо ҳамчун шарти муҳимми тичорати байналхалқӣ бо як қатор сабабҳо асоснок карда мешаванд [3; 53]:

- кӯшиши зиёд кардани фоидаи ниҳой;
- зарурати такмил ва навсозии базаи моддӣ-техникии истеҳсолот;
- кӯшиши баромадан аз бозори дохилии маҳдуд;
- имконияти бартараф кардани норасоии захираҳои табиӣ милли;
- зарурати такмили ташкили меҳнат, истеҳсолот ва идорақунӣ;
- зарурати дастрасӣ пайдо кардан ба технологияҳои самараноки муосир;
- талабот ба зиёдкунии сикли ҳаётии маҳсулоти саноатӣ;
- талабот ба афзоиши сатҳи дониш, маҳорат ва малакаи кормандон ва баландбардории ихтисоси онҳо;
- имконияти таҳлил кардани таваккал ва харочоти ташкили корхонаҳои нав бо шарикони хориҷӣ.

Яке аз хусусиятҳои асосии корхонаҳои саноатии муосир ин ҳуқуқи мустақилона ба бозори беруна баромадан, фаъолияти иқтисодии хориҷиро ба роҳ мондан мебошад. Зеро фаъолияти иқтисодии хориҷӣ имкониятҳои захиравиро васеъ ва самаранокии фаъолияти корхонаро баланд мебардорад.

Дар марҳилаи муосир нақш ва мавқеи корхона дар иқтисодиёт ва умуман фаъолияти иқтисодии хориҷии мамлакат тағйир ёфт. Аммо бо мақсади тараққӣ кардан, ҳодисаҳои нав бо ҳолатҳои пештара дар алоқамандии зич қарор дошта, тадричан нақши асосӣ ва муҳимро пайдо мекунад.

Таҷқикот нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир доираи фаъолияти корхонаҳои саноатии ватанӣ бо хусусияти давраи гузариши иқтисодиёти давлат муайян карда мешавад. Дар иқтисодиёти давлат ҳарчанд инфрасохтори бозории муайян, асосҳои муҳити меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва иқлими соҳибкорӣ ташкил карда шуда бошад ҳам, бо сабабҳои техникӣ-иқтисодӣ, аъсорию молиявӣ, иҷтимоӣ сиёсӣ ва дигар сабабҳои зиёд унсурҳои бозор ҳоло наметавонанд амалӣ гардонда шаванд. Инчунин муҳити байналхалқии берунаи фаъолияти корхонаҳои саноатии ватанӣ низ тадричан тағйир ёфт. Ба ақидаи мо, ин муҳит бо хусусиятҳои зерин тавсиф меёбад:

- тағйир ёфтани вазъи сиёсии мамлакат, ки дар бисёр ҳолат иқлими соҳибкории байналхалқиро барои корхонаҳои милли мураккаб мекунад;
- тадричан мураккаб шудани рақобати байналхалқӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ, аз он ҷумла фаъолияти гурӯҳҳои интегратсионии иқтисодии пурқуват, ба монанди Иттиҳоди Аврупо, НАФТА, АТЭС, ки имкониятҳои ИДМ бо имкониятҳои онҳо баробар шуда наметавонанд, ва дастгирии васеи давлатии ширкатҳои ғарбӣ, ки чунин дастгириро корхонаҳои ватанӣ надоранд;
- имконоти маҳдуди захираҳои аксарияти корхонаҳои саноатии ватанӣ барои васеъкунии фаъолият дар бозори берунӣ, инчунин надониستاني таҷрибаи ҷаҳонӣ ва самаранок истифода карда натавониستاني механизми бозорӣ дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ;

- дараҷаи баланди фаъолнокии ширкатҳои хориҷӣ дар бозори дохилии Тоҷикистон.

Ҳамаи ин ба баландбардории самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳои саноатии ватанӣ монеа мегарданд.

Бо вучуди ин, дар натиҷаи баамалбарории ислоҳоти иқтисодӣ дар Тоҷикистон барои фаъолияти корхонаҳои саноатӣ шароитҳои нав фароҳам оварда шуд. Ҳамаи

корхонаҳо ва ташкилотҳо ҳуқуқи мустақилона дар дохили кишвар фаъолият кардан ва ҳуқуқи озодона ба бозори беруна баромаданро пайдо карданд. Корхонаҳо мустақилона шакли ташкилию ҳуқуқии худро муайян мекунанд, доираи фаъолият, мақсад, шаклҳо ва усулҳои баамалбарории фаъолияти иқтисодии хориҷиро интихоб менамоянд.

Ҳамин тавр, фароҳам овардани мустақилияти ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ ба корхонаҳои саноатӣ шароит фароҳам овард, ки:

- имкониятҳои корхона самаранок истифода карда шавад;
- масъалаҳои истеҳсолию иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ ва иҷтимоии фаъолияти корхона фавран ва бо боздеҳи баланд ҳалли худро ёбанд;
- аз фаъолияти мустақилонаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ манфиатҳои иловагӣ ва афзалиятҳо ба даст оранд.

Ҳамзамон, тадқиқот нишон медиҳад, ки корхонаҳои саноатӣ ҳоло ҳам дар дохили мамлакат ва берун аз он имкониятҳои бозории маҳдуд доранд ва дастгирии давлатии онҳо ба андозаи муайян хусусияти реалӣ доранд. Қайд кардан зарур аст, ки унсурҳои иқтисоди бозории Тоҷикистон вобаста ба ҷараёнҳои ҷаҳонӣ бо суръати гуногун номувофиқ инкишоф ёфта истодааст. Бо вучуди ин муҳити меъёрию ҳуқуқии фаъолияти корхона назар ба дигар унсурҳои инфрасохтори бозорӣ бо суръати нисбатан баланд инкишоф ёфта истодааст.

Тадқиқот тасдиқ мекунад, ки дар мамлакат ташаккулёбии иқтисоди бозории муосир ҳоло ҳам ақиб монда истодааст. Кӯшиши зудтар ғоида ба даст овардан, истифодаи усулҳои муборизаи рақобати ноодилона, амалҳои ғайриқонунӣ ҳоло ҳам дар таҷрибаи фаъолияти корхонаҳо боқӣ мондааст ва таъсири манфӣ мерасонад. Ҳамаи ин ҳолатҳо ба самаранокии фаъолияти корхонаҳои саноатии ба содиротнигаронидашудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири калон мерасонанд. Зеро корхонаҳои саноатӣ дар баробари звенои асосии иқтисодиёт будан боз субъекти мустақили фаъолияти иқтисодии берунмарзии мамлакат ба ҳисоб меравад.

Аммо чунин нақш пайдо кардани корхонаҳо пайдоиши вазифаҳо ва уҳдадорихои нави корхонаҳоро дар назар дорад ва таваккалҳои навро ба вучуд меорад. Корхона уҳдадор аст, ки мустақилона сиёсати фурӯш, таъминоти моддӣ-техникӣ, асбобу молиявӣ, нархӣ ва молӣ, барномаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва кадриро ташаккул диҳад ва мувофиқан таваккали муфлисшавӣ нисбатан баланд мешавад.

Албатта, ин таваккал метавонад дастгирии давлатии зарурӣ ва кӯшишҳои худӣ корхонаҳо бо роҳи барпо кардани иттиҳодияҳо, ассотсиатсияҳо ва ғайраҳо нисбатан паст карда шавад. Бинобар ҳамин масъалаи устувории молиявӣ ва боқӣ мондани корхона дар бозор, афзоиши рушди он дар шароити нав аҳамияти калон дорад.

Ҳангоми ба бозори беруна баромадан корхонаҳо одатан, ба се стратегияи асосӣ таъян мекунанд, ки ҳар як стратегия на танҳо бо хароҷотҳо ва таваккали баланд, балки ҳам бо дараҷаи баланди назорат ва бузургии даромаднокии баланд алоқаманд аст. Содирот яке аз тарзҳои дастрасӣ ба бозори беруна баромадан ба ҳисоб меравад ва дар ташкили корхона тағйиротҳои камтаринро талаб мекунад.

Шакли аз ҳама мураккаби фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ин кооператсияи байналхалқӣ мебошад, ки пурра истифода кардани афзалиятҳои тақсимоии байналхалқии меҳнатро имкон медиҳад. Таъмини рақобатпазирӣ, баландбардории самаранокии истифодаи иқтисодии корхонаҳои саноатии ватанӣ дар шароити ҳамгирии иқтисодиёт ба хоҷагии ҷаҳонӣ шартӣ асосӣ мебошад.

Ҳамроҳ шудан ба чараёни кооператсияи илмӣ-истеҳсолии байналхалқӣ ба рақобатпазирии корхона талаботи баланд пешниҳод мекунад. Бинобар ҳамин, бо мақсади ишғоли мавқеи муносиб дар бозорҳои ҷаҳонӣ зарурати бо тадриҷ ба технологияҳои баланд гузаштан ба миён меояд. Дар ин ҳолат, самти асосии дигаргунсозии иқтисодӣ ин истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир бо ташкили талаботи самаранок дар сохтори истеъмол ва истеҳсолии иқтисодиёт мебошад.

Таҷқиқот нишон медиҳад, ки корхонаҳои саноатии ватанӣ дар қорҷӯбаи чараёни ҳамгирии байналхалқӣ қарор доранд ва солҳои охир баъзе пешравиҳо дар ин самт ба ҷашм мерасанд. Ҳамаи ин тағйироти ҳамкориҳои истеҳсолию сармоягузориҳои мамлакатҳои гуногун дар мафҳуми «неруи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ» инъикос меёбанд. Ин мафҳум чараёни идоракунии стратегияи рушди рақобатпазирии корхона ва неруи истеҳсолии корхонаро пурратар инъикос мекунад.

Мақсади асосии баҳодиҳӣ ва таҳлили неруи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ на танҳо тасдиқи маҳорати пеш бурдани фаъолияти содиротию воридотӣ, балки ҳам дар тақсимоли байналхалқии меҳнат иштирокчиҳои комилҳуқуқ шудан, дар ҳамин асос маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол кардан, самтҳои афзалиятноки рақобатпазирро тараққӣ додан мебошад.

Ба ақидаи мо, неруи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ – ин қобилияти корхона барои истеҳсол намудани маҳсулоти рақобатпазир, ба вучуд овардан ва мустаҳкам намудани афзалиятҳои рақобатӣ ва дар ҳамин асос, дар шаклҳои гуногуни ҳамкориҳои байналхалқӣ самаранок иштирок кардан мебошад. Пас, дараҷаи истифодаи неруи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ аз бисёр ҷиҳат вазъияти рақобатии корхонаро муайян мекунад.

Таҳлилҳои нишон доданд, ки дар корхонаҳои саноатӣ вазифаҳои муайянкунии неруи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ба муайянкунии ҳолати рақобатпазирии корхона, таъмини менеҷмент бо ахбори аниқ дар бораи рақобатпазирӣ ва инкишофи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона, ошкоркунии захираҳои баландбардории рақобатпазирии корхона, муайянкунии самтҳои асосии оқилона истифода кардани сармоягузориҳо, кадрҳо, базаи моддӣ-техникӣ, ки баландбардории неруи фаъолияти иқтисодии хориҷиро таъмин менамоянд, равона карда шудаанд.

Баҳодиҳии фаъолияти корхонаҳои саноатӣ нишон медиҳад, ки дараҷаи истифодаи неруи фаъолияти иқтисодии хориҷиро бо ёрии нишондиҳандаҳои самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ муайян кардан мумкин аст.

Барои корхона, пеш аз ҳама, дар баробари баҳодиҳии самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, содирот, боз ошкоркунии роҳҳои баландбардории самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва истифодаи фаъоли онҳо, назорати динамикаи самаранокӣ, бартарафкунии амалиётҳои ғайрисамаранок аҳамияти калон дорад.

Корхонаҳо-содиркунандагон, бешубҳа, дар баҳодиҳии самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ эҳтиёҷ доранд. Асоси самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳои саноатиро беҳтаркунии чараёнҳои қорӣ ва амалиёте, ки фаъолияти иқтисодии хориҷӣ аз онҳо таркиб ёфтааст, ташкил медиҳад. Пас, захираҳои асосии самаранокӣ дар зерсохторҳои корхона, ки дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ширкат меварзанд, ниҳон аст. Инчунин самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ аз алоқаҳои қорӣ бо таъминкунандагон ва мизочон вобастагӣ дорад.

Ҳамин тавр, барои муайянкунии самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳо, мавҷудияти ахбори дақиқ ва низоми ҷамъоварӣ ва таҳлили ахбор зарур аст. Низоми ҷамъоварӣ ва таҳлили ахбор бояд ба даст овардани ахбори пурра ва дақиқро аз

рӯйи нишондиҳандаҳои асосии самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, камкунии муҳлати коркарди ахбор ва баланд бардоштани самаранокии қабули қарорхоро ҳангоми банақшагирии самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар давраи оянда таъмин намояд.

Дар таҷрибаи як қатор корхонаҳо усули зерини муайянкунии самаранокии иқтисодии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ васеъ истифода карда мешавад:

Нишондиҳандаи самаранокии иқтисодии содирот бо чунин формула муайян карда мешавад.

$$C_{ис} = H_{фа} + D_{ф} + X_c \quad (1)$$

ки дар ин ҷо

$C_{ис}$ – самарани иқтисодии содирот, ҳаз. сомонӣ;

$H_{фа}$ – ҳиссачудокунӣ бо фоизи асъори корхона (аз рӯйи қурби асъори миллӣ), ҳаз. сомонӣ;

$D_{ф}$ – даромад бо сомонӣ аз фуруши ҳатмии даромади асъорӣ ба бонки миллӣ, ҳаз. сомонӣ;

X_c – хароҷоти пурраи корхона барои содирот, ҳаз. сомонӣ;

$$C_{ис1} = \frac{H_{фа} + D_{ф}}{X_c} \quad (2)$$

ки дар ин ҷо

$C_{ис1}$ – нишондиҳандаи самаранокии иқтисодии содирот.

$$C_{ис2} = \frac{X_c}{A_{ис}} \quad (3)$$

ки дар ин ҷо

$C_{ис2}$ – нишондиҳандаи самаранокии иқтисодии содирот;

X_c – ҳаҷми содирот бо нархҳои ҷорӣ, ҳазор сомонӣ;

$A_{ис}$ – арзиши истеҳсолии маҳсулоти содиротӣ, ҳазор сомонӣ.

Нисбати самаранокии иқтисодии воридот нишондиҳандаҳои зерин, ки ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд, истифода карда мешавад: барои молҳои таъиноти истеҳсоли дошта ва барои молҳои ниёзи мардум.

Усули ҳисобкунии самаранокии воридот дар ҳисобкунии нархи пурраи истеъмолӣ асос меёбад. Барои молҳои таъиноти истеҳсоли ҳисобҳои зерин истифода мешаванд:

$$H_y = H_x + X_{ит} \quad (4)$$

$$X_{ит} = X_{ам} + X_{сқб} + A_{тт} + A_{кэ} + ММ \quad (5)$$

ки дар ин ҷо

H_y – нархи пурраи истифодабарии таҷҳизоти воридотӣ, ҳазор сомонӣ;

H_x – нархи хариди таҷҳизоти воридотӣ, ҳазор сомонӣ;

$X_{ит}$ – хароҷоти истифодабарии таҷҳизот, ҳазор сомонӣ;

$X_{ам}$ – арзиши ашёи хом ва масолеҳи ба воҳиди маҳсулоти истеҳсолшуда истифодашаванда таҷҳизоти воридотӣ, ҳазор сомонӣ;

$X_{сқб}$ – арзиши сӯзишворӣ ва қувваи барқ ба воҳиди маҳсулоти истеҳсолшуда;

$A_{тт}$ – арзиши таъмири таҷҳизот, ҳазор сомонӣ;

$A_{кэ}$ – арзиши қисмҳои эҳтиётӣ барои таҷҳизот, ҳазор сомонӣ;

$ММ$ – музди меҳнати кормандоне, ки таҷҳизотро хизмат мерасонанд, ҳазор сомонӣ.

Пас аз ин нишондиҳандаи самаранокии иқтисодии воридоти таҷҳизот бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$C_{\text{воридот1}} = \frac{H_x}{H_y} \quad (6)$$

ки дар ин ҷо

$C_{\text{воридот1}}$ – нишондиҳандаи самаранокии воридоти таҷҳизот.

$$C_{\text{воридот2}} = \frac{X_M}{X_B} \quad (7)$$

ки дар ин ҷо

$C_{\text{воридот2}}$ – нишондиҳандаи самаранокии воридоти таҷҳизот;

X_M – ҳаҷми маҳсулоти дар таҷҳизоти додашуда истехсолкарда бо нархҳои миёнасолонаи додашуда, ҳазор сомонӣ;

X_B – хароҷот барои воридоти таҷҳизоти додашуда, ҳазор сомонӣ.

Бо вучуди ин чи қадаре ки нишондиҳандаи C воридотӣ ба 1 наздик бошад, ҳамон қадар воридоти молҳои мувофиқ самаранок мебошад. Дар асоси нишондиҳандаи додашуда корхона метавонад таҷҳизотро на танҳо бо нархҳои нисбатан паст, балки ҳам хароҷоти ояндаи истифодабарӣ ба даст орад.

Нишондиҳандаи $C_{\text{воридот2}}$ бояд аз 1 зиёд бошад, он миқдори маҳсулоти дар таҷҳизоти додашуда истехсолшавандаро ба як сомонӣ хароҷоти корхона барои харидани он нишон медиҳад.

Маҷмуи нишондиҳандаҳои номбаршуда имкон медиҳад, ки неруи маҳсулот ва фаъолияти иқтисодии хориҷӣ баҳо дода шавад. Интиҳоби нишондиҳандаҳо бо ёрии роҳбарон ва мутахассисони корхонаҳои саноатӣ гузаронида шудааст. Дар таҷриба пас аз интиҳоби нишондиҳандаҳо роҳбарият бизнес-чараёнҳои асосиро баҳо медиҳад. Дар ҳолати паст будани яке аз нишондиҳандаҳо чораҳои баргараф кардани он кор карда баромада мешавад. Инчунин нишондиҳандаҳо аз рӯи муҳимнокии бизнес-чараёнҳо дар корхона ҷобачогузорӣ карда мешавад.

Корхонаҳои пешқадам чунин воситаи баландбардории самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷиро ба монанди «бенч-маркетинг» (bench marking) – омӯзиши таҷрибаи корхонаҳои беҳтаринро фаъолон истифода менамоянд. Баҳодихии дараҷаи қафомонии корхона ва динамикаи фарқияти он имкон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ баҳо дода шавад.

Аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки омилҳои муҳими инкишофи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаҳои саноатӣ ин баландбардории рақобатпазирии маҳсулоти истехсолшаванда мебошад, ки ба васеъкунии номгӯй ва такмилдиҳии сохтори молӣ мусоидат мекунад.

Ба андешаи мо, вариантҳои гуногуни амалҳои имконпазири корхонаро дар бозор баҳо дода, корхонаҳои саноатӣ бояд қоидаи зеринро пеш гиранд: афзалиятҳои худро дар ҳамон самте, ки рақибон заифӣ доранд, васеъ истифода намоянд.

Барои баландбардории рақобатпазирии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ба корхонаҳо низоми ахбори берунитиҷоратӣ бо истифода аз захираҳо ва имкониятҳои палатаи савдо ва саноат, иттиҳодияи соҳибкорон, кумитаи гумрук, мақомотҳои идоракунии маҳаллӣ ва ғайраҳо зарур аст. Низоми ахбори берунитиҷоратӣ бояд корхонаҳоро бо ахбори вазъи бозори зарурӣ таъмин намояд.

Ба фикри мо, фаъолияти корхонаҳои саноатӣ бояд ба иҷрогардонии амалиёти содиротию воридотӣ бо хароҷоти камтарин, тараққиёти содирот ва беҳтаргардонии сохтори он, азнавтҷҳизонидани истехсолот ва устуворгардонии базаи содиротӣ,

инчунин инкишофи шаклҳои нави алоқаҳои берунӣ равона карда шаванд. Аз ҳамин сабаб баҳодиҳии рақобатпазирии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ аҳамияти муҳим дорад.

Адабиёт:

1. Шагалов Г.Л. Вопросы оценки экономической эффективности внешнеэкономических связей России / Г.Л. Шагалов // Внешнеэкономический бюллетень. - 2002. - №11. - С. 44.
2. Мирлюбова Т.В. Совершенствование внешнеэкономической деятельности предприятий в условиях рыночной экономики: дис. канд. эконом. наук: 08.00.05 / Т.В. Мирлюбова. - Пермь, 1992. - С. 60.
3. Фаррухи Р. Развитие внешнеэкономической деятельности и конкурентоспособности промышленных предприятий (на примере лёгкой промышленности Республики Таджикистан): дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Р. Фаррухи. - Душанбе, 2011. - С. 53.
4. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025.
5. Комилов С.Ҷ. Иқтисоди корхона. Китоби дарсӣ / С.Ҷ. Комилов, Т.Д. Низомова, У. Давлатзод. - Душанбе: 2015. - 637с.

**САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР ТАВАССУТИ
АФЗОИШ ДОДАНИ ИСТЕҲСОЛИ МОЛУ МАҲСУЛОТИ
МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИ**

Шарафова М.Ҷ.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Бо мақсади амалисозии фаъолияти босуботи иқтисоди миллӣ, татбиқи яке аз ҳадафҳои стратегӣ - саноатикунони босуръати мамлакат тавассути зиёд намудани шумораи корхонаву коргоҳҳои хурди истеҳсолии Минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар бо назардошти талаботи бозори дохилӣ ва коҳиш додани вобастагии бозори дохилӣ аз молу маҳсулоти воридотӣ, бо роҳи ба истифода додани иқтидори нави истеҳсолӣ, ба қор андохтани иқтидори бозистода ва пешгирӣ намудани раванди аз фаъолият бозмондани корхонаҳои саноатӣ ва зиёд намудани шумораи корхонаву коргоҳҳои хурди истеҳсолӣ дар шаҳру ноҳияҳо яке аз вазифаҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

Дар ин росто аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2023 оид ба таъмин намудани бозори истеъмолӣ ва коҳиш додани вобастагии бозори дохилӣ аз молу маҳсулоти воридотӣ, афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноативу кишоварзӣ ва истифодаи самараноки иқтидори мавҷуда дастуру супоришҳо дода шуд.

Бо мақсади таъмин намудани рушди соҳаи саноат ва ноил гардидан ба ҳадафи чоруми стратегӣ миллӣ - саноатикунони босуръати кишвар дар соли 2023 дар қаламрави мамлакат 729 корхонаи нави саноатӣ ба истифода дода шудааст. Новобаста ба ин, суръати рушди истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2023-юм 12 фоиз таъмин гардидааст, ки аз нишондиҳандаи мақсаднок 8 банди фоизӣ (20 фоиз) кам аст. Дар ин давра ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ коҳиш ёфт, аз ҷумла истеҳсоли ангишт 13

фоиз, чуроб 32, газвор 4, қолин 10,3, пӯсти коркардшуда 33,5, пойафзол 8,7 ва либоси мактабӣ 5,4 фоиз кам гардидааст. Соли 2023 ҳаҷми истеҳсоли либоси мактабӣ нисбат ба соли қаблӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 26 фоиз, вилояти Хатлон 11,6 ва шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 11,7 фоиз коҳиш ёфтааст. Таъминнокии он аз ҳисоби истеҳсоли худӣ дар кишвар ҳамагӣ 32 фоиз, аз ҷумла дар шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 12, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 15, вилояти Суғд 39 ва вилояти Хатлон 43 фоиз амалӣ гардидааст [5].

Қисми зиёди маҳсулоти саноатие, ки имконияти истеҳсоли пурраи онҳо дар кишвар вучуд дорад, то ҳол аз хориҷи кишвар дар ҳаҷми калон ворид карда мешавад, аз ҷумла равған 106 ҳазор тонна ба маблағи 980 миллион сомонӣ, нуриҳои минералӣ 176 ҳазор тонна ба маблағи 650 миллион, маводи шустушӯӣ 38 ҳазор тонна ба маблағи 550 миллион, пойафзол 6 ҳазор тонна ба маблағи 170 миллион ва нӯшокиҳои ғайриспиртӣ 29 ҳазор тонна ба маблағи 550 миллион сомонӣ ворид карда шуда, 550 корхонаи саноатӣ, дар вилояти Хатлон 151, шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 132, шаҳри Душанбе 126, вилояти Суғд 123 ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 18 корхонаи саноатӣ фаъолият накардаанд.

Вобаста ба ин, нақш ва аҳамияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар иқтисоди миллӣ, бешубҳа ба далели он, ки ҳадафҳои таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ суръат бахшидан ба рушди иқтисодии миллӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ, таъмин намудани бозори дохилии кишвар бо маҳсулотҳои ватанӣ, дар маҷмуъ ба рушди минтақаҳои кишвар ва пешрафти иқтисодиёти мамлакат муҳим ба ҳисоб меравад. Фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ имкон медиҳад, ки рушди иқтисодии истеҳсолии кишвар тавассути ташкили корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ, ҷалби сармояи мустақими хориҷию ватанӣ, гардиши молиявӣ, мубодилаи технологияҳо, омода кардани мутахассисони соҳаҳои гуногун иқтисодиёт, интиҳоби минтақаҳо тибқи занҷираи “ашёи хом”, истеҳсоли маҳсулоти ниҳой ба роҳ монда шавад.

Дар ин замина асоси ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва бархурдории он аз имтиёзҳои тичоратӣ, яъне низоми маҳсули тарифӣ сабаби бештар озод гаштани амалиёти тичоратӣ мегарданд. Имтиёзҳои андозӣ шаклҳои гуногуни соҳибкороиро ба вучуд оварда, боиси зиёд гаштани ҳавасмандии сармоягузори ватанию хориҷӣ мешаванд. Дар ин раванд ташкили корхонаву коргоҳҳои хурди истеҳсоли дар Минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар барои ташкили инфрасохтори мукаммали муосир, зиёд намудани молу маҳсулот ва ғайрӣ гардонидани бозори дохилӣ аз маҳсулоти ватанӣ шароити мусоид ба вучуд меорад.

Дар ин замина ба мақсади расидан ба афзалиятҳои иқтисоди миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон панҷ минтақаи озоди иқтисодӣ, аз ҷумла МОИ “Суғд”, МОИ “Панҷ”, МОИ “Ишқошим”, МОИ “Данғара” ва МОИ “Кӯлоб” фаъолият доранд, ки аз рӯи чунин шаклҳо фаъолият мебаранд: МОИ “Суғд”- минтақаи саноатӣ, истеҳсоли ва иноватсионӣ, МОИ “Данғара”- истеҳсоли-инноватсионӣ, МОИ “Панҷ”- комплексӣ, МОИ “Ишқошим”-истеҳсоли-тичоратӣ ва МОИ “Кӯлоб” шакли фаъолиятҳои истеҳсоли мебошад.

Ҳадафи асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таъсиси минтақаҳои озоди саноатӣ дар шаҳру ноҳияҳои мамлакат фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти соҳибкорӣ, коркарди ниҳоеи ашёи хом, бо маҳсулоти хушсифат таъмин

намудани бозори дохилӣ, тақвият бахшидан ба иқтидори содиротӣ ва фароҳам овардани ҷойҳои нави корӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки дар минтақаҳои озоди иқтисодии Тоҷикистон барои фаъолияти васеи иқтисодӣ, молиявӣ, тиҷоратӣ, иттилоотию хизматрасонӣ ва ғайра шароити созгору имтиёзнок фароҳам оварда шудааст. Барои фаъолияти бемонеа ва самарабахши соҳибкору сармоягузoron дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ маҷмуан зиёда аз 40 намуди кафолатҳо ва имтиёзҳо, аз ҷумла вобаста ба андозсупорӣ ва амалиёти гумрукӣ муайян шудаанд [6].

Айни замон ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ дар самти бунёди корхонаҳои саноатӣ дар ҳудуди минтақаҳои иқтисодии мазкур ва ба ин васила бо шуғл фаро гирифтани шумораи бештари аҳолии маҳаллӣ минбаъд низ ҳамчун самти афзалиятноки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ мегардад.

**Нишондиҳандаҳои фаъолияти иқтисодии МОИ
дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023**

МОИ	Шумораи корхонаҳои саноатӣ	Корҳои сохтмонӣ ҳаз.сом.	Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ
МОИ “Данғара”	18	14225,0	53921,2
МОИ “Суғд”	25	963,1	352000,9
МОИ “Панҷ”	6	1500,0	28824,0
МОИ “Ишқошим”	-	-	-
МОИ “Кӯлоб”	2	13586,8	288,3
Ҳамагӣ	51	30274,9	435034,4

Манбаъ: маълумоти Агентии омили назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Истеҳсоли маҳсулоти саноат дар МОИ бошад, дар ин давра 399317,9 сомони ро ташкил намуд. Хусусан аз ҷониби субъектҳои МОИ дар соли 2023 маҳсулоти зерин, аз ҷумла масолеҳи гуногуни сохтмонӣ, маҳсулоти ниҳой аз алюминий, ноқилҳо, лавозимоти рӯзгор, ашёи мухталиф барои сохтмони иншоот, куттиҳои консерваю обҳои нӯшокӣ, асбобҳои сантехникуву барқӣ истеҳсол шуда дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба фурӯш бароварда шуд.

Боиси қайд аст, ки бо назардошти рушди босуръати бахши сохтмон дар кишвар талабот ба масолеҳи сохтмонӣ зиёд шуда, айни замон истеҳсолоти ватанӣ як қатор молу маҳсулот, аз ҷумла металлҳои сиёҳ маҳсулоти керамикӣ, гулгач, семент, рангубори сохтмонӣ, қоғазу картон, шиша ва маҳсулоти шишагӣ ба роҳ мондааст. Илова бар ин, андешидани тадбирҳо дар самти беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ, инчунин, омода намудани мутахассисони соҳавӣ, таъмини ҳамгирии илм ва истеҳсолот ва тақвияти иқтидори технологии соҳаҳои иқтисоди миллӣ тавассути фаъолони ҷорӣ намудани технологияи инноватсионии коммуникатсионӣ зарур арзёбӣ мегардад.

Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мунтазам дар суханронии худ таъкид менамоянд, кишвари мо дорои захираву имкониятҳои бузург мебошад, ки ҳанӯз ба таври зарурӣ истифода нагардидаанд. Вобаста ба ин, дар марҳилаи кунунӣ таъмини суботи

макроиктисодӣ, кам кардани вобастагии иқтисоди миллӣ аз таъсири омилҳои манфии беруна, баланд бардоштани рақобатпазирии он ва диверсификатсияи истеҳсолот, зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ниҳоӣ дар МОИ, манбаъҳои иловагии рушди устувори иқтисоди миллӣ пешниҳод мегарданд.

Амалӣ намудани ҳадафи саноаткунонӣ тавассути МОИ барои коҳиш додани вобастагии кишвар аз воридоти маҳсулоти ниёзи аввал, таъмини соҳаҳои гуногун бо таҷҳизоти муосир, тақвияти иқтидорҳои содиротӣ ва таъмини гуногунсамтии истеҳсолоти ватанӣ нақши ҳалкунанда дорад.

Барои ноил шудан ба ҳадафи саноаткунонии босуръати кишвар тавассути ба истифода додани иқтидорҳои нави истеҳсолӣ, ба қор андохтани иқтидорҳои бозистода ва пешгирӣ кардани раванди аз фаъолият бозмондани корхонаҳои саноатӣ, афзоиш додани истеҳсоли молу маҳсулоти рақобатноки ивазкунандаи воридот, зиёд намудани шумораи корхонаву коргоҳҳои хурди истеҳсолӣ дар шаҳру ноҳияҳо, баҳусус, дар самти коркарди меваю сабзавот бояд тадбирҳои иловагӣ андешида шаванд.

Инчунин фаъолияти корхонаҳои саноатӣ бо дарназардошти талаботи бозори дохилӣ, пурра ба роҳ мондани коркарди пилла ва истеҳсоли матоъҳои шохӣ, атласу адрас ва дигар маҳсулоти бофандагӣ, зиёд намудани иқтидори истеҳсолии соҳаи мебелсозӣ бо ворид намудани технологияҳои муосир ва таъсиси корхонаҳои нав, коркарди пӯст, истеҳсоли пойафзол ва дигар намудҳои маҳсулоти чармӣ, коркарди пурраи маъдан дар дохили кишвар, васеъ намудани таҷрибаи пайванди истеҳсолот бо илм, таъминоти кадрӣ ва зарурати навсозии технологияҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ ва баланд бардоштани сатҳи маҳсулнокии корхонаҳои саноатӣ тақвият дода шаванд.

Таҳлилҳои нишондиҳандаҳои сатҳи пасти рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ бештар дар шакли ашёи хом содирот шудани он, вобастагии зиёд аз маҳсулоти тайёри воридотӣ, ҳавасмандии нокифояи фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди инфрасохтори зарурӣ бояд қуллан афзоиш ёбад.

Таъмини фаъолияти самараноки инфрасохтори МОИ бояд ба объектҳои инфрасохторӣ, ки тавассути онҳо барои фаъолияти бозори муътадил ва дар соҳаи истеҳсол ва фурӯши молу хизматрасониҳо шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Таҳлили раванди воридоти сармоягузориҳои хоричӣ ба корхонаҳое, ки фаъолияти назаррас доранд, хусусан дар МОИ асосан ба мақсади ташкили корхонаҳои муштарак оид ба ташкили корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти баландтехнологӣ равона карда шаванд.

Дар ин замина амалӣ кардани имкониятҳои рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини истеҳсоли маҳсулот баҳри қонеъ кардани талаботи афзоишбандаи аҳоли ба маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон шумораи аҳолиро дар соҳаи фаъолияти соҳибқориҳои саноатӣ васеъ ва ҳаҷми маҳсулоти саноатиро дар бозори кишвар зиёд намудан лозим аст, ки ин қадами муҳим ва зарурӣ барои таъмини гузариши кишвар аз иқтисодиёти аграрӣ-индустириалӣ ба иқтисодиёти индустриалӣ-аграрӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. - Душанбе, 2021. - С.156-164.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 25 март соли 2011, - № 700.
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, - 2022.
4. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, - 2016.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2023. Сомонаи расмӣ president.tj (санаи мурочиат: 26.01.2024).
6. Сомонаи расмӣ сомонаи АМИТ «Ховар» - www.khovar.tj (санаи мурочиат: 09.01.2024).

**БАҲШИ 5. ҲАМБАСТАГИИ
ИЛМҲОИ ТАБИЙ-РИЁЗӢ ВА
ГУМАНИТАРӢ ДАР ТАШАККУЛИ
ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ВА
РАВАНДИ САНОАТИКУНОНИИ
КИШВАР**

**СЕКЦИЯ 5. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
ЕСТЕСТВЕННО-
МАТЕМАТИЧЕСКИХ И
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В
ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО
САМОСОЗНАНИЯ И
ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ**

**ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ВА РАВАНДИ
ТАЪЛИМ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ОМУЪЗГОР**

Арбобов М.Қ., Арбобов Х.М., Чонмахмадов М.Д.

Донишгоҳи технологии Технологии

Рушди босуръати ҷаҳони муосир ҳар як омуъзгорро водор менамояд, ки ҳамқадами замони муосир бошад ва тавонад, ки раванди таълимро дар доираи талаботи низоми таълими муосир роҳандозӣ намояд. Тавре ки олимони соҳаи педагогика муайян намудаанд, ҳоло барои беҳтар намудани сифати таълим ва баланд бардоштани шавқу ҳаваси хонандагон мақсади асосии фаъолияти омуъзгорӣ дар хотираи омуъзгорони оянда ҷо намудани маълумоти гуногун нест. Балки пеш аз ҳама ба омуъзгорони оянда тарзи дуруст фикр кардан, яъне инкишоф додани тафаккур аст, ки ин гуфтаҳо тавассути низоми замонавии таҳсил беҳтар амалӣ мешаванд. Маҳз технологияи инноватсионӣ мусоидат менамояд, ки омуъзгор қобилият ва имконияти худро дарк намуда, дониш, маҳорат ва малакаи хонандагонро ташаккул диҳад.

Технологияи инноватсионӣ ин ивазкунии парадигмаи (ҷадвали тасрифии) таълиму тарбияро талаб мекунад. Парадигма (аз юн. *paradigma* - намуна, маҳак) - назарияи ҳукмрон ё ки асоси ҳалли назариявӣ ва амалии масъалаҳои муқарраршударо ифода менамояд. Зери дидгоҳи инноваторҳо, назарияи педагогикаи классикӣ қуҳна шудааст, роҳандозӣ намудани он дар шароити муосир барои ташаккули маънавии насли имрӯз ғайриимкон гардидааст.

Агар ба ҷараёни афкори инкишофи ҷаҳонии илми педагогика назар афканем, он гоҳ бояд асосҳои методологияи педагогикаи классикиро аз нав ба вучуд оварда, назарияи табиатворонагии Я.А. Коменский мувофиқ созем.

Ба хотир овардани принсипи аввалини методологияи он дар бораи баробари модарзодии одамон нисбат ба имконияти баробарӣ доштан дар омуъзиш ва тарбия кифоя аст [1, 6].

Дар ин асос истифодаи самараноки технологияи инноватсиониро ҳамчун воситаи рушди маърифатӣ дар раванди таълими муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кашвар манзур гардонидан аз манфиат холӣ нест. Истифодаи васоити самараноки технологияи инноватсиониро ҳамчун воситаи рушди маърифатӣ дар дигар назарияҳои илмӣ, принсипи системанокӣ нигоҳ дошта, онро тарҳрезӣ, васлқунӣ мекунад, яъне мавқеи асосиро системаи мазкур ташкил менамояд.

Дар навбати худ ҳалли вазифаҳои самарабахшгардонӣ аз интиҳоби мақсаднок сар мешавад. Маҳаки самарабахшгардонии раванди таълим – ин аломатест (нишондод), ки дар асоси он имконпазирии вариантҳои (алтернативи) инкишофӣ раванд ва интиҳоби беҳтарини онҳоро арзёбӣ мегардонанд. Талаботи мантиқ истодагарӣ мекунад, ки меъёр фақат аз як мазмун нишондод (параметр) иборат бошад, дар педагогика ин ҳамеша ҳалли комплексӣ мегирад, чунки ба инкишофи сабабҳои ҷудоғонаи раванд, ки аз ҷараёни системаи педагогӣ сар мешавад, имкон намедиханд.

Ба ақидаи Кадиров Б.К. имкони истифодаи эҷодии инноватсияҳо дар таҷрибаи оммавӣ метавон ҳамчун маҳаки баҳодиҳии инноватсияҳои педагогӣ баррасӣ карда шавад [5].

Дар воқеият, агар ақида ё технологияи арзишноки педагогӣ дар доираи истифодаи танг ва маҳдуд, ки бо хусусият ва душвории таъминоти техникӣ, ё хусусияти фаъолияти омӯзгор вобаста буда, боқӣ монад, пас дар ҳолати мазкур дар бораи навоари педагогӣ сухан гуфтан дар гумон аст.

Истифодаи эҷодии инноватсияҳо дар таҷрибаи оммавии педагогӣ дар марҳилаи аввал, зимни фаъолияти омӯзгорон ва тарбиятгарони алоҳида тасдиқ мегардад, аммо баъд аз апробатсия ва баҳодиҳии ҳолисона барои вориднамоии оммавӣ тавсия карда мешавад.⁴

Бо назардошти таҷрибаи таҳқиқотии мавҷудбуда доир ба педагогика, метавон маҷмуи маҳакҳои навоариҳои педагогии мазкурро аз қабилӣ навоарӣ, қобилӣ қабул будан, натиҷагирии баланд, имкони истифодабарии эҷодии инноватсия дар таҷрибаи оммавӣ муайян намуд.

Дар назарияи педагогикаи ҷаҳонӣ кайҳо эътироф шудааст, ки ҷараёни истифодаи самараноки технологияи инноватсионӣ ҳамчун воситаи рушди ҷараёни таълим набояд гаравғони вазъи одамони ҳокимият бошад. Чунки тарбия ва таълими насли наврас ниҳоят кори муҳим ба шумор рафта, бояд он ба тобеияти гузарандаи арзишнок асоснок гардад.

Аз ин лиҳоз, барои омӯзгоре, ки бобати ҳамроҳ шудан ба ҷараёни инноватсионӣ мароқ дорад, муайян кардани он ки моҳияти чизи нави пешниҳодшаванда аз чӣ иборат аст ва сатҳи навоарӣ чӣ гуна аст, бениҳоят муҳим мебошад. Ворид гардидан ба ин ҷараён барои як нафар метавонад дар ҳақиқат чизи нав бошад ва барои нафари дигар метавонад чунин набошад.

Дар иртибот ба ин масоил бояд ҳангоми ҳамроҳнамоии омӯзгорон ба фаъолияти инноватсионӣ ихтиёрӣ ва хусусиятҳои инфиродӣ-психологӣ онҳоро ба инобат гирифт. Якҷанд сатҳи навоариҳо фарқ менамоянд: мутлақан, маҳдудӣ - мутлақан, шартан, субъективӣ, ки бо сатҳи маъмулӣ ва соҳаи истифодабарӣ фарқ менамоянд.

Ба ҷараёни таҳсил ворид кардани инноватсияҳои педагогӣ ва ноил гаштан ба натиҷаҳои баланди он аз мувоффиқати минималии ҷисмонӣ, ақлонӣ ва вақт шаҳодат медиҳад. Барои ба шакли муайян даровардани меъёри инноватсионии муассисаҳои таълимӣ инҳоро хотироваз мешавем:

- навоарӣ на фақат ҷараён ва натиҷаҳои раванди таълиму тарбияро беҳтар, ҳамчунин метавонад банд кунад;

- эълон дар бораи инноватсия маъноӣ тамоман гирифтани натиҷаҳои муфидро надорад;

- бавучудоварии инноватсия на ба хотири инноватсия, балки барои самарабахшии таълим ва тарбия мебошад;

- ҷараёни педагогиро дар як вақт бо якҷанд параметр беҳтар кардан мумкин нест. Вале агар навоариҳо як ҷабҳаро беҳтар гардонда, бадшавии дигарро ба миён оранд, онҳо магар лозиманд?

Дар асл на фақат инноватсия бо ном ё шаклаш дар беҳтар кардани шароити меҳнати омӯзиш ва фаъолияти педагогӣ мусоидат карда метавонад, балки маҳакҳои (аломат, нишондод) технологияи инноватсионӣ низ нақши муҳим дорад.

Аз ин маҳдудият, ҳамчунин аз аломатҳои аслии навоариҳои зикрӣ маълум мешавад, ки меъёри муассисаҳои таълимӣ инноватсионӣ пурра дар шакли муайян ташкил карда мешавад, агар ба таври зайл бошанд:

- раванди таълимӣ–тарбиявӣ ба принципи табиатворонагӣ асоснок мешавад ва ба принципҳои педагогикаи классикӣ итоат мекунад;

- системаи педагогӣ онро ба таҳаввулоти гуманистӣ майл медиҳад

- баландшавии натиҷаи раванди таълимӣ–тарбиявӣ на аз ҳисоби селекцияи (сунъии) таълимгирандагон ё муаллимон, балки аз ҳисоби истифодабарии системаҳои кушоданашуда ва амалнаёфта ба миён меояд;

- самаранокии раванди таълиму тарбия оқибати ҷорикунии мустақими васоили арзанда ва медиасистем (системаи ахборӣ) намебошад. Маънои талаботи меъёри мазкур аз он иборат аст, ки барои таъмин кардани имконияти муқоисакунӣ муассисаҳо аз ҷиҳати гуногун: база, ҳайати омӯзгорону хонандагон, таҷҳизот, маблағдихӣ ва ғ. имконпазир гардад.

Мувофиқи маҳаки самаранокии инноватсияҳои педагогӣ сарфи қувва ва дарки маводҳои таълимӣ аз ҷониби омӯзгорону хонандагон масоили муҳим дар раванди таълим ба шумор рафта, натиҷаҳои ба дастовардашуда муқоиса карда мешавад [3].

Омӯзгорони гуногун метавонанд ҳангоми шиддатнокии гуногуни меҳнати худ ва меҳнати хонандагон ба натиҷаҳои баланди яхела ноил гарданд.

Технология дар андозагирӣ, мушоҳидашавӣ ва қайдшавандагӣ маҳаки самаранокии инноватсияҳои педагогро дар баҳодихии муҳимияти усул ва тарзҳои таълиму тарбия зарур мешуморад.

Арзишнокии маҳаки мазкур дар таъмини маҷмуънокии мафҳум, дарк кардан ва ташаккули шахсият мебошад. Дониستاني маҳақҳо (аломат, нишондод) ва маҳорати истифода бурда тавонистани онҳо, ҳангоми баҳодихии инноватсияҳои педагогӣ барои аз ҷониби омӯзгор нишон додани имкониятҳои гуногуншакл дар эҷодиёти педагогӣ, барои азхуднамоии фарҳанги касбӣ-педагогӣ аз тафаккури одӣ, ба фаъолияти шахсии педагогии худ ворид намудани дониш ва технологияҳои барои ҷомеаи педагогӣ аллақай маъмул, консепсияҳо дар сатҳи инфиродӣ-мантиқӣ то коркарди эвристикию когнитивӣ ва вориднамоии заминаи асосиро фароҳам меоваранд.

Таҳлили адабиёти иҷтимоӣ ва таҷрибаи фаъолияти муассиса, аз шиддатнокии ноқофии истифодаи навоариҳои педагогӣ дар амалияи фаъолияти муассисаҳои таълимӣ шаҳодат медиҳанд.

Ҳақди ақал метавон ду сабаби амалинашавии инноватсияҳои педагогиро ҷудо намуд.

Маънои сабаби аввал аз он иборат аст, ки инноватсия одатан аз санҷиш ва апробатсияи зарурии касбӣ намегузаранд.

Маънои сабаби дуюм аз он иборат аст, ки омезиши воридоти нав на аз ҷиҳати ташкилотӣ, на аз ҷиҳати техникӣ ва аз ҳама муҳиммаш на аз ҷиҳати шахсию психологӣ қаблан омода карда нашудаанд.

Тасаввуроти амиқ оид ба таркиб ва маҳақҳои инноватсияҳои педагогӣ, дониستاني усулҳои истифодабарии онҳо ҳам ба омӯзгори алоҳида ва ҳам ба роҳбарони муассисаҳои таълимӣ барои баҳодихии ҳолисона ва пешгӯии вориднамоии онҳо имконият медиҳад. Фаромӯш намудан, инчунин, саросемагӣ намудан дар вориднамоии онҳо, якчанд маротиба муассисаро ба он оварда расонид, ки навоариҳои аксар вақт аз боло тавсиянамуда баъд аз сипарӣ гаштани якчанд муддат (на он қадар дурру дароз) фаромӯш мешуданд, ё бо фармон ва фармоиш аз эътибор соқит мегаштанд.

Яке аз сабабҳои асосии чунин вазъият дар муассиса мавҷуд набудани муҳити инноватсионӣ-вазъияти муайяни маънавию психологӣ, ки бо маҷмуи ҷораҳои хусусияти ташкилотӣ, методӣ ва психологӣ дошта мустақкам шудаанд ва ворид намудани инноватсияҳо дар раванди таълим дар муассиса таъмин менамоянд, мебошад.

Адабиёт:

1. Азарова Р.Н. Муносибатҳо нисбат ба ташкили фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои олий ҳамчун шарт амалисозии сифати таълим (дар мисоли муассисаҳои минтақавӣ) // Иқтисодиёт, омор ва информатика. - 2011. - №2. - С. 3-8.
2. Амонашвили Ш.А. Ҳамкориҳои асосии педагогика \\\ Тафаккури нави педагогӣ. - М.: Педагогика, 1989. - 278 с.
3. Асатулова К.З. Меъёрҳои муҳимияти таҳқиқотҳои педагогӣ ва омодагии натиҷаҳо барои истифодабарӣ. В. кн.: Меъёрҳои асосии сифати самранокии таҳқиқотҳои илмӣ-педагогӣ. - М.: АПН СССР, 1981. - С. 85.
4. Авғонов С.С. Омодагии касбии омӯзгори ояндаи забонҳои хориҷӣ дар асоси истифодаи технологияҳои компютерӣ барои мактабҳои таҳсилоти умумӣ (дар маводҳои забони англисӣ): Автореферат диссертатсияҳо д.п.н. - Душанбе, - 2010.
5. Кадиров К.Б. Ҷараёнҳои инноватсионӣ дар низомии таҳсилоти олий//Сиёсати таҳсилотӣ - 2006. - №7. - С. 41-47.
6. Саидов М.В. «Маълумоти инноватсионӣ ҳамчун фарҳанги иҷтимоӣ» Ахбори ДДОТ ба номи С.Айнӣ. - №3, - 2013.
7. Шарифзода Файзулло. Мушкилоти актуалии педагогикаи муосир. қ. 2. - Душанбе: Ирфон, 2010. - С. 328.

САҲМИ ИЛМИ НУЦУМ (АСТРОНОМИЯ) ДАР РУШДИ ИЛМ ВА ТАМАДДУНИ ҚАДИМАИ МАШРИҚЗАМИН

Бобоев Х. Б.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Илми нучум (ситорашиносӣ, астрономия) дар таърихи инсоният яке аз қадимтарин илмҳо ба ҳисоб меравад, зеро ки ҷузъиёти таҳқиқшавандаи он ситораҳо, галактикаҳо, сайёраҳо ва ҳуди коинот хеле пеш аз пайдо шудани инсон ба вуҷуд омадаанд.

Аввалин кӯшишҳои инсонии қадима дар дарки муҳити атроф бо нигоҳи нахустини ӯ ба сӯи Осмон, Офтоб ва Моҳ асос ёфтааст. Зебоии осмони ситоразор, зарурати дарки моҳияти он ва вобастагии ҳаёти инсон аз ҳодисаҳои осмонӣ омили асосии пайдоиши илми нучум (астрономия) гардида буд [5].

Кашфиёти илми нучум ҳанӯз дар дунёи қадим ба одам имконият фароҳам оварда буд, ки вақтро ба ҳисоб гирад.

Чуноне ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, маҳз Шарқи Қадим бунёдгузори тамаддун мебошад ва маҳз дар Шарқ аввалин тақвимҳо пайдо шуданд.

Нахустин тақвим ҳанӯз 6 ҳазор сол пеш аз ин дар Мисри Қадим тартиб дода шуда буд. Дар ин тақвим соли мисрӣ аз 365 рӯз иборат буд. Мисриёни қадим солро ба 12 моҳ ва мохро ба 30 рӯз тақсим карда, ба моҳи охирин боз 5 рӯз илова мекарданд [1].

Дар марказҳои маданияи дунёи қадим дар қатори Офтоб боз дигар ситораҳо низ зери мушоҳидаи олимони қарор доштанд. Онҳо аз рӯи тулуъ ва гуруби офтоб ва мавқеи ситорагон дар осмон чигунагии обу ҳаворо пешгӯӣ намуда, вақти кишукор ва умуман заминдориро муайян менамуданд. Чанде аз анъанаҳои заминдорӣ қадимӣ то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст.

Тадқиқоти астрономӣ, аз як тараф, агар чигунагии манзараҳои олам ва мақоми инсонро дар он нишон дода бошанд, аз тарафи дигар, тавассути системаи илмӣ-таълимӣ ба коркард ва паҳн гардидани муносибатҳои объективӣ нисбат ба табиат ва ҷамъият мусоидат намудаанд.

Илми нучум дар Осиёи Миёна ҳанӯз хеле пеш аз ҳучуми арабҳо ба ин сарзамин дар зери таъсири усулҳои қадими бобули (вавилонӣ), ки аз Эрони ҳахоманишинӣ, сосонӣ ва Юнон ба ин ҷо гузашта буданд, ташаккул ёфтааст. Таърихан паҳншавии донишҳои нучумӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ба давраи ҳучуми Искандари Мақдунӣ рост меояд. Дар инкишофи илми нучум дар Осиёи Миёна донишҳои аз Ҳиндустон гирифташуда низ нақши муҳим бозидаанд. Маълум, ки решаҳои илми Ҳиндустон то ба қабри асрҳо, ба давраи Кушонӣ, ки давлати онҳо қисми зиёди сарзамини Осиёи Миёна ва Ҳиндустони шимолро дар бар мегирифт, рафта мерасад.

Дар маданияти ҳеллинӣ, ки баъди ҳучуми Искандари Мақдунӣ дар Осиёи Миёна ташаккул ёфта буд, на соф маданияти Юнон, балки омехтаи маданиятҳои юнонию шарқӣ инъикоси худро ёфтааст. Дар инкишофи ин маданият халқҳои Осиёи Миёна, аз он ҷумла тоҷикон низ нақши бузург бозидаанд [1].

Дар китоби муқаддаси халқҳои ориёӣ, аз ҷумла тоҷикон-«Авасто» (ҳазораи 1 то милод) маҷмуи бузурги донишҳои нучумӣ гирд оварда шудааст. Авасто дар бораи системаи мураккаби донишҳои нурулфалсафӣ ва космологӣ баҳс мекунад. Вай дар омӯхтани маданият ва маишати халқи тоҷик дар қадим, ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии он, адабиёти он ва ғ. ҳамчун сарчашмаи бебаҳо ба ҳисоб меравад [8].

Матнҳои қадимтарини «Авасто» дар миёнаи ҳазораи 1 то милод эҷод шудаанд. Минбаъд матни «Авасто» борҳо таҳрир гардида, то давраи Сосониён (асрҳои III-VI) ба он ислоҳу иловаҳо ворид карда мешавад.

Дар «Авасто» ба таълимот дар бораи коинот ва ситораҳои осмонӣ диққати зиёд дода мешавад. Сайёраи мо - Замин дар «Авасто» ба тариқи зайл пешниҳод шудааст. «Замин, укёнуси Вурукрта, осмон муҳити беибтидои равшанидиҳанда ва бихишт мебошад». Замин дар тасвири «Авасто» аз ҷисми кулӯлае иборат аст, ки онро укёнуси Вурукрта чун дарёи васеъ ихота кардааст. Ин тасаввур дар бораи Замин бо ақидаи файласуфи Юнони Қадим Фалес ҳамоҳангӣ дорад. Ақидаи он, ки Замин аз ҷаҳор тарафаш бо укёнус ихота шудааст, дар Зам Яшти 19-ум оварда шудааст. Мафҳуми укёнуси Вурукрта се баҳрҳои бузурги заминӣ - Каспий, Миёназамин ва халиҷи форсро дар бар мегирад [8].

Аз матнҳои «Авасто» маълум мешавад, ки дар дунёи қадим одам Моҳтобро низ мушоҳида мекардааст. Дар «Авасто» Мохро ба шаш марҳила, ҳар кадом панҷрӯзи ҷудо кардаанд. Панҷ рӯзи аввал («antarye mayngha») давраи навшавии моҳ (хилол), панҷ рӯзи дуюм («pernaynqha») пуррашавии моҳи пурра (бадр) «vishaptatxa» номида шудааст. Се

марҳилаи боқимонда (аз 4 то 6-ум) марҳилаҳоеанд, ки дар бораи зери сояи Офтоб мондани Моҳ шаҳодат медиҳанд [1].

Мувофиқи «Авасто» олам аз 4 қабат: ситораҳо, моҳ, офтоб ва макони рӯшноӣ иборат аст. Онҳо ба тариқи зайл ҷо ба ҷо шудаанд: қабати якумро фазои ситораҳо, дуҷумро моҳ, сеҷумро муҳити офтоб ва чорумро фазои «бихишт» ташкил медиҳанд [6]. «Авасто» қабати ситораҳоро аз ҳама пасттарин ва ба Замин наздиктарин ҳисоб мекунад. Дар «Авасто» ситораҳои зерин ном гирифта шудаанд: Гафтаринга (Дуббаи Акбар, Ҳафтдодарон), Ванант (Насри Воқеъ (Вега) дар бурчи Лира), Тиштрия (Сириус, Шабоҳанг) ва ғ.

Дар «Авасто» ба масъалаи ҳаракати ситораҳо низ ишораҳо дарҷ гардидааст. Мувофиқи «Авасто» рӯҳҳо (фраватӣ) ситорагонро, аз он ҷумла, Сатавесуро низ ба ҳаракат меоранд.

Ситорагон дар «Авасто» ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- 1) ситораҳое, ки табиати ҳос доранд;
- 2) ситораҳое, ки табиаташон ба табиати Замин монандӣ доранд.

Дар «Авасто» махсусан ба ситораи Тиштрия (албатта, ба ҷуз Офтоб) аз бурчи Саги Калон эътибори зиёд дода шудааст. Яшти ҳаштум махсус ба ҳамин ситора бахшида шудааст. Ситораи Тиштрия (Сириус) дар «Авасто» бо номҳои сафед, тобон, дурахшон, аз дур дидашаванда, табобаткунанда ифода ёфтааст [7].

Мувофиқи «Авасто» ситораи Тиштрия (Сириус) бисёр начиб ва дурахшон буда, ба одам оромию саодатмандӣ меорад, равшанӣ мебахшад, ўро аз бемориҳо начот медиҳад. Чунин васфи ситораи Титрия бесабаб набуд. Зеро дар тасаввури тоҷикони қадим Тиштрия таҷассуми некӯаҳволӣ, ҳосили баланд ва фаровонӣ буд. Маҳз ба шарофати ў дар Замин барои одам гандум ва барои чорво алаф мерӯид. Тиштрия мамлакатро аз обҳезӣ ва аз ҳучуми бегонагон муҳофизат мекард. Дар ин бора ғалабаи Тиштрия дар ҷанги зидди дев Апаоша (рамзи хушксолӣ) равшан шаҳодат медиҳад [7].

Тиштрияро моҳе се маротиба даҳрӯзӣ дар осмон дидан мумкин буд. Дар ин муддат Тиштрия ду маротиба серӯзӣ бо дев Апаоша ҷангида, баъд дар укёнус ғайб мезад.

Меғӯянд, ки қиссаи Тиштрия ҳанўз то Зардушт вучуд доштааст. Дар «Авасто» ҷанги оташро бо дев ба он ташбеҳ додаанд. Мувофиқи ин қисса Тиштрия баъди муддати зиёд аз нав зинда шуда, боз дар осмон пайдо мешавад. Ин зиндашавии ўро уппагигиштати (зиндашавии мурда) меноманд.

Дар «Авасто» дар қатори Тиштрия ситораи Сатавеса низ мавқеи намоёнро ишғол мекунад.

Дар байни олимони оид ба ситораи Сатавеса фикри ягона дида намешавад. Гурӯҳе аз олимони (Карегат ва дигарон) Сатавесаро ҳамчун ситораи Канопис аз бурчи Кил медонанд, дигарон (Сосюр, И. Гесс ва Генинг) онро Антарес аз ситораҳои асосии бурчи Ақраб (Скорпион) меноманд.

Ин ду нуқтаи назари бо ҳам зид бо ҳалли проблемаи дар қучо таълиф шудани китоби муқаддаси «Авасто» вобаста аст. Масалан, Герсфилд дар асоси маълумоти нучумии «Авасто» ба чунин хулоса омадааст. Ба ақидаи ў ватани «Авасто» на шарқи Эрон, балки Марв, Суғд ё Балх мебошад.

Умуман, «Авасто» оламро ба се табақа замин, байнизамин ва бошишгоҳи ситораҳо, моҳ, офтоб ва осмон ҷудо мекунад. Вобаста ба ин Замин низ дар ибтидо аз се қисм иборат буд. Ин тақсимот аз тақсимоти (каршвара) ҳафтқабата, ки ҳар кадоми он аз

хамдигар бо баҳрҳо ва кӯҳҳо чудо карда шудаанд, қадимтар аст. Ҳафт қабати замин аз як кишвари шарқӣ ва як қабати ғарбӣ, ду шимолӣ, ду қабати ҷанубӣ ва як қабати марказӣ (хванирата) иборат буд. Мувофиқи «Авасто» аз ин ҳафт қабати замин танҳо дар қабати марказӣ (хванирата) ҳаёт вучуд дорад. Дар шаш қабатҳои боқимонда ҳаёт вучуд надошт [8].

Шабоҳати сохтори тақвими зардуштӣ ба тақвими мисрӣ ба хулосае меоварад, ки гӯё тасаввурот дар бораи соли оянда аз мисриён гузашта бошад. Тахмин карда мешуд, ки офарандагони тақвими зардуштӣ танҳо бо тақсими сол ба 360 рӯз (осори ин дар тақсими сол ба мавсимҳо ва қайд намудани идҳои динии зардуштӣ дида мешуд) шинос будаанд. Ҳатто номҳои 5 рӯзи боқимондаи сол дар вариантҳои гуногуни тақвим (масалан, тақвимҳои порсии миёна ва суғдӣ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ба прототипи худ ҳеч қаробате надоштанд. Шояд тасаввурот дар бораи 365 рӯзи сол дар қатори 360 рӯз дар байни халқҳои эронӣ дар қадим вучуд дошта бошад. Инро аз ҷумла дар ними моҳҳои тақвими қадими эронӣ, ки дар солҳои 492 ва 458 то милод тартиб дода шудааст, дидан мумкин аст. Дар ибтидо ин тақвим характери офтобӣ - кишоварзӣ дошт, дертар дар давраи Ҳахоманишиён номи моҳҳои порсии қадим бо номи моҳҳои тақвими моҳи офтобии бобулӣ як карда мешавад. Номҳои моҳҳои порсии қадим бори нахуст дар навиштаҳои шоҳ Дорой I (519-518 то милод) ба қайд гирифта шудааст.

Қадимтарин маълумот дар бораи тақвими форсӣ, ки бо соли офтобӣ вобаста аст, дар ахбори Квинта Курсия дида мешавад. Мувофиқи далелҳои Квинта Курсия дар маросими идие, ки соли 333 то милод барпо шуда буд, аз назди шоҳ Дорой III сафи қоҳинон ва 365 нафар ҷавон (аз ҳисоби 365 рӯзи сол) мегузаштанд, зеро «форсҳо солро аз 365 рӯз иборат медонистанд».

Яке аз шоҳҳои нави илми астрономия - Археoaстрономия гувоҳӣ медиҳад, ки тамаддунҳои қадима ба мушоҳидаҳои нучумӣ эътибори зиёд медоданд. Тахмин меравад, ки ин ҷиҳати ғаълонокии иҷтимоӣ дар тӯли 7000 сол хусусияти (характери) глобалӣ пайдо карда буд.

Аз афти қор дар дунёи қадим вазифаҳои тақвим аз тақвими даврони мо фарқ мекард. Дар давраи мо тақвим дар асоси ҳаракатҳои ҷисмҳои дидашавандаи осмонӣ давраҳои дуру дарози вақтро ба ҳисоб мегирад. Ҳамон тақвим мукамал доништа мешавад, ки дар вай адади бутуни шабонарӯзӣ бо дарозии ба ном соли тропикӣ (вақти байни гузаштани Офтоб аз нуқтаи баробарии шабу рӯзи баҳорӣ) мувофиқ ояд. Дар қадим ба баъзе ҳодисаҳои даврагии табиат низ аҳамият дода мешавад. Агар мо ба тақвимҳои қадим назар афканем, мебинем, ки онҳо ниҳоят мураккабанд.

Дар ҳамаи марказҳои тамаддуни қадим: Месопатамия, Миср, Юнон, Ҳиндустон, Ҳитой, Мезоамерика тақвимҳои қадимӣ ё қамарӣ ва ё қамарӣ-шамсӣ буданд.

Дар тақвими қамарӣ-офтобӣ ҳаракати Моҳро бо ҳаракати солонаи Офтоб (365,24 шабонарӯз) мутобиқ намудан зарур буд. Барои чунин мутобиқсозӣ силсилаи тақвимиеро дарёфт кардан зарур буд, ки дар онҳо адади бутун ба адади бутуни моҳҳои қамарӣ аниқ баробар оянд.

Яке аз чунин ёдгориҳои ҷолиб, ки ба мероси бостонии нучумии халқи тоҷик тааллуқ дорад, ин маҷмуаи дар водии дарёи Шароли ноҳияи Мурғоби Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ин макон соли 1961 аз тарафи А. Д. Бобоев ва тақрибан дар соли 1989 аз тарафи М. А. Бубнова таҳқиқ карда шудааст [5].

Бозёфт - Маҷмуъ аз 14 фигураҳои дурангаи паҳно иборат буда, дар соҳили чапи дарё аз сангчаҳои сиёху сафед чида шудаанд. Онҳо аз чоркунҷаҳои тарафҳояшон ба дарун катшуда иборат буда, аз 6-7 то 13 м дарозӣ доранд. Тахмин меравад, ки маҷмуаи мазкур дар асри V то милод эҷод шудааст. Яке аз муҳимтарин проблема, ки ҳангоми таҳқиқи ин бозёфти қадима ҳал кардан лозим буд, ин муайян намудани вазифаи фигураҳо буд. Маълум, ки дар қадим донишҷи оғози ин ё он мавсим аҳамияти қалон дошт. Барои муқаррар намудани он ки комплекс дар ҳақиқат тақвими қадимаи офтобии помирӣ аст ё не муайян намудани лаҳзаҳои инқилоби тобистона (21-22 июн) ва инқилоби зимистонии Офтоб (21-22 декабр), баробарии шаборӯзи баҳорӣ ва тирамоҳӣ бо самтҳои хатҳои тириҳои фигураҳо ба нуқтаи тулуъ ва ғуруби Офтоб дар рӯзҳои нишондодашуда зарур буд.

Мушоҳида ва ҳисобҳо нишон доданд, ки 3 фигура аз 14 фигураи маҷмуа системаи тақвими офтобиро аниқ инъикос менамоянд. Масалан, азимути тири фигураи 2 бо азимути нуқтаи тулуи Офтоб дар рӯзҳои баробарии шаборӯзии баҳорию тирамоҳӣ (97°) мувофиқат мекунад. Ҳамин тариқ, ин фигураҳоро тақвими азимутии офтобӣ номидан мумкин аст [5].

Бояд қайд кард, ки дар тафаккури асотирии қадимиён Офтоб ва Моҳтоб мавқеи муҳимро ишғол мекарданд. Дар ин бора маъбади Офтоб бо шуоъҳои парешон дар Саразм (ҳазораи IV-V то милод), тарҳи маъбадҳои гирд (шимоли Афғонистон) ва мақбараҳои гирди (Тагискен) дар поёноби Сирдарё бо тасвири рамзи Офтоб возеҳу равшан шаҳодат медиҳад. Маъбади Офтоб дар пойтахти Фарғонаи қадим низ вучуд дошт, ки он дар асри IX хароб карда мешавад. Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ дар асри VII милодӣ дар Бухоро низ қасре сохта шуда буд, ки сутунҳояш барои он ки хароб карда нашавад, миқдоран ба теъдоди ситораҳои «Ҳафтдодарон» баробар буд.

Элементҳои донишҳои нучумӣ дар қиссаҳои асотирии халқи тоҷик низ дида мешаванд. Масалан, дар қиссаи асотирии «Ҳафтдодарон» дар бораи часорати бузурги ҳафт писарони чӯпоне нақл карда мешавад, ки дар кӯҳҳои баланд умр ба сар мебуданд ва ҳангоми гирифтани Офтоб ҳафт духтарони дар вақти сайругашт аз тарафи Дев дуздидашудаи шохро аз асорати Дев озод намуда, ин ҳафт хоҳаронро ба дарбор баргардонида, худ баъди ҳафт шаборӯзи муборизаҳои шадид бо Дев хаста шуда дар боғи дарборӣ ба хоб мераванд. Баъди чанде чӯпонбачаҳо зери садои мусиқӣ, хурсандӣ, ки ба шарафи тӯи онҳо бо духтарони шох ораста шуда буд, бедор мешаванд. Ҳамин тариқ, дар эҷодиёти халқи тоҷик мавқеи ҷойгиршавии ҳафт ситораи дурахшони бурҷи Хирси Қалон (Қафлес, Қофш, ҳафт писарони чӯпон) ва ҳафт ситораи дурахшони бурҷи Хирси Майда (ҳафтхоҳарон, духтарони шох) ва галаситораҳои «Аждаҳо» инъикоси худро ёфтаанд [5].

Халқи тоҷик инчунин дар бораи тарокуми ситораҳои Плеяда (Парвин) - таҷассуми мурғ ва ҷӯчаҳои он, Роҳи Қоҳқашон низ қиссаҳои ҷолиб эҷод кардааст. Масалан, дар қиссаи асотирии «Роҳи Қоҳқашон» дар бораи аҷдоди одам нақл карда мешавад. Мувофиқи ин қисса аҷдоди одам дар ароба гандум ва биринҷ кашонида, қоҳ ва донаҳои гандуму биринҷро дар роҳ афтонида ин роҳро ғӯё бунёд карда бошад. Бо ҳамин восита ӯ ба пайдо шудани қиссаи Роҳи Қоҳқашон асос гузоштааст.

Халқ дар бораи сайёраи Зӯҳро (Венера) ва ситораи Сириус (Шабохонг, Қорвонкуш) низ андешаҳои худро баён кардааст. Масалан, сайёраи Зӯҳро (Венера) ҳамчун ситораи саҳарӣ шинохта шудааст. Ин бесабаб нест, зеро ин сайёра дар қисми

чанубу шарқии осмон пеш аз тулуи офтоб пайдо мешавад. Дар осмон пайдо шудани ситораи Сириусро (Шабоҳанг) халқ бо оғози мавсими тирамоҳ-зимистон ва саршавии хунукӣ вобаста кардааст. Маҳз аз ҳамин сабаб онро ситораи хунукак меноманд. Бинобар ин халқ кӯшиш мекард, ки то пайдо шудани ин ситора тамоми корҳои тирамоҳӣ, чамъоварии ҳосилро ба охир расонда, ба зимистон тайёри бинад [6].

Илми нучум дар Суғд низ инкишоф меёфт. Дар ин бора хуччатҳои кӯҳи Муғ (Панҷакенти қадим, асри VIII милодӣ) шаҳодат медиҳанд. Дар ин хуччатҳо мазмуни тақвими нучумӣ баён ёфтаанд. Инро Берунӣ низ тасдиқ кардааст. Мувофиқи маълумоти Ал-Берунӣ тақвими суғдӣ қисман тақвими табиӣ ва номгуӣ рӯзхоро, ки дар «Авасто» оварда шуда буданд, инъикос менамояд. Тахдили сарчашмаҳои Суғдӣ, ки дар шарқии Туркистон ба даст омадаанд, нишон медиҳад, ки дар Суғди қадим Офтоб, Моҳтоб ва панҷ сайёраи дар қадим маълум парастада мешудаанд.

Ҳамаи ин гувоҳи он аст, ки дар гузаштаи дур Офтоб, Моҳтоб ва дигар сайёраҳои маълум барои халқҳои Осиёи Миёна мазмуни муайяни рамзӣ доштанд. Таҷассуми Офтоб ҳамчун объекти парастии дар маҳсули меҳнати сӯзани бонувони тоҷик низ дида мешавад.

Бояд зикр намуд, ки мероси нучумии халқи тоҷику форс дар давраҳои то ислом на фақат аҳамияти назариявӣ (албатта, дар сатҳи донишҳои давр), балки дар гузаронидани мушоҳидаҳои нучумӣ аҳамияти амалӣ низ пайдо мекунад.

Маълум мешавад, ки халқ дар он тасаввуроти худро дар бораи Замин, Осмон, Олам, мавқеи ҷойгиршавии ҷисмҳои осмонӣ ва сабабҳои ҳаракати онҳо, инчунин таъсири онҳо ба некӯахлоқии одам баён сохтааст.

Ин ҳама гувоҳи он аст, ки халқҳои тоҷику форс ҳанӯз дар гузаштаи дур на фақат бо масъалаҳои рӯзмарраи зиндагӣ, балки бо проблемаҳои фундаменталии офарида шудани Олам низ машғул будаанд.

Ҳамин тариқ, хеле возеҳу равшан дидан мумкин аст, ки осори қадимаи мардуми тоҷику форс аз донишҳои астрономӣ ва кашфиёти илмӣ бо мушоҳидаҳо асоснокшуда бой буда, далели сахми бузурги ниёгонамон дар инкишофи илму тамаддуни ҷаҳонӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Абдулла-зода Х.Ф. Абу Маҳмуди Хучандӣ ва таърихи астрономияи халқи тоҷик. - Хучанд, 2005.
2. Берунӣ Абу Райҳон. Китоб-ут-тафҳим. - Душанбе: Дониш, 1973.
3. Берунӣ Абу Райҳон. Осор-ул-боқия. - Душанбе: Ирфон, 1990.
4. Бабаджанов П. Б. Астрономия в эпоху Саманидов // 1100-летие образования Государства Саманидов. - СПб, 1999. - С. 93-101.
5. Бобоев Х. Дунёи нучум ва фарҳанги кайҳоншиносӣ. - Душанбе: Маориф, 2010. -189 с.
6. Бобоев Х. Из истории астрономической мысли таджикского народа. - Riga, LV, Lambert Academic Publishing, 2018. - 138 с.
7. Маковельский А.О. Авеста. - Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1960.
8. Мамедов А.А. Религиозно-философские идеи Авесты. - [http:// www. Avesta. org. ru /books/mamedov/mamedov_2_4.htm](http://www.Avesta.org.ru/books/mamedov/mamedov_2_4.htm)

АНОСИРИ РАНГ ВА ТАСВИРСОЗӢ ДАР ШЕЪР

Бобоева Т. Р.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Таваччуҳ ба масъалаҳои асосии тасвиросозӣ дар адабиёти навини тоҷик нишон медиҳад, ки яке аз рӯкҳои муҳими сохтмони тасвиросозӣ ба кор гирифтани аносири ранг маҳсуб мегардад. Зеро суратпазирии аносири ранг ва анвои рангҳо дар забони форсӣ имкон медиҳад, ки шоирон барои ба тасвир овардани ҳам аносири маънавӣ ва ҳам аносири моддӣ аз он ба кор гиранд. Ба таъбири дигар, рангҳо ҳамчун муҳимтарин унсурҳои сохтмони тасвиросозӣ дар шеър дар баробари аносири дигари тасвиросоз хизмат мекунанд. Дар иртиботи ин гуфтор аст, ки Шафеии Кадканӣ чихати тақрири моҳияти рангҳо дар тасвиросозӣ менависад: «Он чи мусаллам аст, ин аст, ки унсурҳои ранг ба унвони густардатарин ҳавзаҳои маҳсусоти инсонӣ дар тасвиросозӣ шоирона саҳми умдае дорад» (3, 274). Ногуфта намонад, ки масоили назарӣ ва амалии нақши аносири ранг дар шеър дар мақолаи муҳаққиқи зикршуда ба унвони «Аносири ранг ва масъалаи ҳиссомезӣ» дар китоби «Суварии ҳаёл дар шеъри форсӣ» ба таври муфассал арзёбӣ шудааст (3).

Доро Наҷот бошад, ҳангоми таҳлили яке аз шеърҳои шоири муосири эронӣ Алии Мӯсавии Гарморӯдӣ барои ифодаи ин матлаб истилоҳи «рангҷӯшии мармуз»-ро ба кор гирифтааст, ки хеле мақбул аст. Нигоҳи амиқи муаллифи мақола ба шеъри ин шоир имкон дода, ки мақоми аносири ранг дар тасвиросозии ӯ мушаххас гардад. Ба иртиботи ин нукта аст, ки ҷое дар ин мақола омада: «Ва ин рангҷӯшии мармуз дар нигоҳи рангҷӯи шоир аст, ки мебинад аз лобалои надиданҳо сурхии меҳру зардии ҷубн, оби ишқу арғувонии истиқлол ва гулгунии ҷунунро дар хуни инсон. Рангин мекунад эҳсоси ҳавосро ва пероиш медиҳад падидаҳои рӯҳонии инсонро бо озинаҳои дидан. Дидане, ки мутамойиз ва дидҳои ҳамагонист» (4, 31).

Доро Наҷот истилоҳи қобили дигаре чун «нигоҳи рангҷӯи шоир»-ро ба кор гирифтааст, ки аз асли зуҳури ин мафҳум дар тасвиросозӣ сарчашма мегирад ва дар идомаи баҳси хеш матлабро дақиқ ташреҳ медиҳад. Дар воқеъ, ҳастии тасвир бар мабнои аносири ранг аз дидан сарчашма мегирад, дидане, ки рангро ташхис мекунаду суратро ба миён меоварад.

Ошноӣ бо ашъори Фарзона ва нақши аносири ранг дар сохтмони тасвири ӯ гувоҳ бар он аст, ки дар шеъри шоир вучуҳоти ҳосаи истифодаи аносири ранг ба мушоҳида мерасад. «Нигоҳи рангҷӯ»-и шоир қудрат пайдо карда, ки асрори афзунеро мукошафат сохта, тарҳи бунёдии тасвири зебои шоиронаро дар пайванд бо қорбандии аносири ранг гузорад.

Ба таври умумӣ вижагиҳои муҳими қорбасти аносири ранг ё ба ибораи дигар, анвои тасвиросозӣ бар мабнои аносири ранг дар шеъри Фарзона чунин табақабандӣ намудан мумкин аст:

1. Истифодаи аносири ранг ҳамчун сифати аслии ашъ. Аз рӯи сифатҳои марбут ба ранг низ маърифати ашъ ва суратпазирии он рӯшан ҷилвагар мешавад. Масалан, дар ин байти Фарзона ранги сурх ҳамчун сифати гул омада, ба навъе тасвири онро бозгӯӣ мекунад:

Пажмурда меравам ман мегӯядам салом,

Ишқ аз лабони гули сурхи бӯстонафрӯз (1, 192).

2. Ба иртиботи ранги ашъ ҳамчун сифоти онҳо сохтани тасвир. Дар ин ҳолат шоир сифати марбут ба ранги ашъро интихоб намуда, барои сохтмони тасвир аз он истифода

мекунад. Дар ин ҳолат бештар навъи ранг зикр нагардида, сифати нисбии марбут ба номи ашё ба қалам меояд. Масалан, дар ин байт:

Тоза бикун ранги умеди маро,
Субҳнажоди шафақоини ман (1, 6).

Дар ин байт тасвирсозӣ дар вусъати вожаҳои субҳнажод ва шафақоин ба иртиботи ранги шаффофу покизаи субҳ ва ранги сурхи шафақ сурат пазируфтааст.

Чойи дигар Фарзона бо истифодаи ибори «тобиши нилуфарӣ» ранги сафед ва мармузан покизаву софи оинаи чашмони хешро ба қалам овардааст. Аслан нилуфар ранги сафед дорад ва бо сохтмони сифати нисбии нилуфарӣ баёни рангери пеши назар мучалло месозад, ки дар ин ҳолат ба ҳайси унсури тасвирсоз қарор гирифтани ранг рӯшан ба назар мерасад.

Вақте ки ба пилқҳоям кимиёи нилӯ мемолам,
то ки оинаи чашмам

тобиши нилуфарӣ гирад (1, 13).

Дар ин порчаи шеърӣ ранги нилӣ ё нилӯӣ истифода шудааст, ки он низ навъе аз рангҳо буда, ифодагари ранги кабуд аст ва бештар барои тавсифи осмон корбаст мешавад. Дар шакли ибори «осмони нилӣ» мустаъмал аст.

Мавриди дигар ибори «қатраҳои булӯрин» ҳомили чунин усули тасвирсозӣ махсуб мегардад:

Ба чӯйборе, ки қатраҳои булӯринаш
оинаи тачаллии ёранд (1, 14).

Дар чойи дигар барои тақрири ранги сурхи гелоси пухта аз ибори «гелоси ёқутӣ» ба кор гирифтааст, ки ин ранг ба хотири нисбат доштани ба ранги гелос дар сохтмони тасвир истифода шудааст:

Чун маҳи наврас бурун шуд аз нухуфт,
Шаддаи гелоси ёқутӣ шукуфт (1, 102).

3. Маонии рамзӣ пайдо кардани анвои ранг ё барои ҳолатҳои равониро тафсир кардан истифода шудани ранг. Дар ин ҳолат рангҳои муқаррарӣ аз ҳолати табиӣ худ дур шуда, дар тасвирбандии авотифи рӯҳонӣ ё маонии манзури назари шоир мавриди истифода қарор мегиранд. Масалан, ин ҷо Фарзона бо истифодаи ибори «саводи чашмро афрӯхтан» ҳолати рӯшан шудани чашмро тасвир намудааст ва аз «сиёҳӣ» манзур ранги сиёҳ аст, ки сифати шаб низ бошад. Дар ҳолати фарорасии торикӣ чун чашми инсон ба ҷуз торикиву сиёҳӣ чизеро набинад, мавсуф ба чашми сиёҳ гардад. Ибори «торик шудани пеши чашм», «сиёҳ шудани чашм» низ маъмул аст, ки ба иртиботи ин ҳолат истифода шавад:

Саводи чашмро афрӯзад имшаб,
Хутути шабнамии дафтари гул (1, 103).

Дар ин маврид ибори «сиёҳии музҳик» барои ифодаи торикистони ғафлати дунёӣ ба кор рафтааст. Зеро дар ашъори шуарои орифи гузашта низ ранги сиёҳ ҳамеша барои баёни андӯх, ғафлат ва гирифтӣ ба зулмоти нафси дунёӣ корбаст мешуд ва ин маънӣ дар шеъри Фарзона низ имтидод пазируфтааст:

Мапурс, кист дар ин сиёҳии музҳик,
Дурӯғро чу муҳаббат ба ман намоиш дод.
Гаҳе ки парда барафтоду сахна рӯшан шуд,
Ниқоби сидқ барафканду асли хеш кушод (1, 53).

Дар мавриди дигар, дар шеъри “Орзуҳои гулобӣ” ҳолати фараҳ ва нишоти дили масмуми ошиқро дар рамзи гулобӣ меҳонем:

Ёр, эй ёр,
Ҳеч медонӣ, ки ранги орзуҳои дили ман ҳам гулобист?
Ман туро дар орзуҳои гулобиям ҳаменозам.
Ман туро дар орзуҳои гулобиям ба шабнамҳову бо
хуршедҳову субҳҳо пайванд месозам. (2. 182)

Қойи дигар шоир бо истифодаи ибораҳои “васли сабз” ва “фасли сабз” аз ояндаи рӯшан, эҳёи бахт ва эҳсоси нишот мужда медиҳад:

Дар вучуди хоки барфандуда низ,
Решае чунбад зи пайки фасли сабз,
Оҳ, фардоҳои ширин, марҳабо,
Бо шумо бодо башарро васли сабз. (2. 72)

4. Тасвири ранг барои изҳори ҷанбаҳои ҳунарии шеър. Дар ин ҳолат шоирон кӯшиш мекунанд, ки ба василаи рангҳо таркибҳо ва мазомини тозаи шоирона биофаранд. Масалан, дар ибораи «рӯмоли сурхи лола» манзури шоир ҳамон косоҳои сурхи қисмати шукуфтагии лола аст, ки дар вусъати ин таркиби шоирона қойи гирифтааст ва воқеан зимни вазидани бод сурати алвонҷӯрии рӯмоли сурхи духтаронаро ба хотир меоварад:

Рӯмоли сурхи лола хӯрад алвонҷ,
Аз гӯшаҳои боми гиландуда (1, 12).

Мавриди дигар бошад, дар вусъати ибораи «сиёҳигудоз» шоир тасвири абрҳои сиёхро ба қалам оварда ва аз вучуди сохтмони тасвири шоирона дарак медиҳад:

Саф зада дар пешғаҳи осмон,
Куртасафедони сиёҳигудоз (1, 6).

Аз ин баррасӣ маълум мегардад, ки аносири ранг барои ифодаи мушаххасоти моддӣ ва баёни сурати муайяни ашё ҳамчун унсури муҳимми тасвирсозӣ дар шеъри Фарзона ба қор рафта, анвои тасвир бар мабнои аносири ранг махсусиятҳои ҷудогона пайдо кардааст.

Аносири ранг дар шеър ҳамчун рӯкни муҳимтарини бунёди тасовири шоирона қарор гирифтааст. Фарзона барои тасвири манзараҳову ҳаводиси ҷудогона, ҳолати равонии инсон, ки ба хусусияти муайяни рангҳо таносубдоранд, аз аносири ранг қорбасти намудааст. Дар шеъри Фарзона тасвирсозӣ бар асоси аносири ранг бештар дар заминаи истифодаи рангҳои воқеӣ, маонии рамзӣ пайдо намудани аносири онҳо, табдили сифоти ранги ашё ба ҳуди мафҳуми ранг ё истифодаи сифати ашё ҷиҳати бозгӯии ранг қараён пазируфтааст. Ин нуқта аз махсусияти тасвирсозии ашъори шоир дар ташаккули ҷанбаҳои ҳунарии шеъри ӯ дарак медиҳад.

Адабиёт:

1. Фарзона. Меъроҷи шабнам. - Душанбе: Адиб, 1999. - 208 с.
2. Фарзона. Ҳама гул, ҳама тарона. Ҷ.1. - Хучанд: Хуросон, 2014. - 504 с.
3. Шафеии Кадканӣ. Суварӣ ҳаёл дар шеъри форсӣ. - Техрон: Оғоҳ, 1370, - 732 с.
4. Доро Насот. Рисолате дар ростии ҳаллоқияти шеър. // Шохроҳи ваҳдат. № 8, 2002.

САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ
МУОСИРИ ТАЪЛИМ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Бойназарзода О. У.

Донишгоҳи давлатии Хучанд

Чустучӯи воситаи методҳои таълим барои инкишофи салоҳиятҳои калидӣ ва иҷтимоии мактаббачагон тамоюли муҳимтарини таҳсилоти муосир мебошад. Инкишоф додани ин салоҳиятҳоро аз синни хурди мактабӣ оғоз намудан зарур аст, чунки маҳз ҳамин давра оғози ташаккули малакаҳои асосии амалии ҳар як инсон ба шумор меравад. Аксарияти педагогу психологҳо чунин ақида доранд, ки таълими барвақти технологияи иттилоотӣ кӯдаконро аз бачагӣ маҳрум месозем, вале ба андешаи мо, барвақт инкишоф додани салоҳиятҳои иҷтимоии хонандагон чӣ қадар ки барвақт оғоз ёбад, дар симои ҳар як бача дар интиҳои таълим шахсияти аз лиҳози иҷтимоӣ ҳамон қадар бештар мутобиқшударо ба даст меорем.

Ҳадафи кори мазкур баррасии усулҳои асосии таълими технологияи иттилоотӣ дар мактаби ибтидоӣ мебошад, ки рушди салоҳиятҳои хонандагони хурдсолро ба ваҷҳи бештарин инъикос менамоянд. Технологияи иттилоотӣ ба мактаби ибтидоӣ ворид шуд. Аммо ҳар як педагоги мулоҳизакор ба худ савол медиҳад: «Оё ҳамаи ин барои кӯдак хуб аст? Оё мо ўро аз фурсате, ки кафлесакҳоро дар кӯлмак мушоҳида кардан, назди тиреза нишаста, рафтуомади одамонро дар рӯйи ҳавлӣ назорат бурдан мумкин аст, маҳрум намесозем?». Ба иборати дигар, оё мо кӯдаконро ба олами «калонсолон» кашида, аз бачагӣ, мувофиқи фаҳмиши худамон (аниқтараш, хотиротамон), маҳрум намекунем? Бешубҳа, ин саволҳо хеле муҳиманд.

Ҷавоб ба онҳо, ба андешаи мо, зиндагӣ хоҳад буд, ки кӯдакони имрӯза, хонандагоне бунёд месозанд. Мо бояд, пеш аз ҳама, ба саволҳои зерин ҷавобро чустучӯӣ намоем: Дар дарсҳои технологияи иттилоотӣ ба кӯдакони чӣ қадар бояд омӯзонд? Оё фанни «технологияи иттилоотӣ» ҳамчун дарси алоҳида метавонад бошад? Кӣ бояд технологияи иттилоотиро таълим диҳад - омӯзгори синфҳои ибтидоӣ ё омӯзгори технологияи иттилоотӣ? Аммо саволи асосӣ: бачагонро чӣ тавр таълим бояд дод? Маълум аст, ки низомии методии ҳама гуна фан маҷмуи панҷ ҷузъ аст: ҳадафҳо, мундариҷа, методҳо, воситаҳо ва шаклҳои ташкили таълим [11, 69].

Низомҳои методии фанҳои таълимӣ, ки мундариҷаи таҳсилоти миёнаи умумиро ташкил медиҳанд, дар тӯли даҳсолаҳои зиёд асосан ба таври эмпириӣ ташаккул ёфта, дар амалияи мактаб санҷида мешуд ва тағйироти назаррасро дар давраи 10-15 сол аз сар мегузаронд. Барои технологияи иттилоотӣ динамики тағйирёбии низомии методии таълими он хос мебошад. Дар солҳои сипаришуда тасаввурот дар бораи он ки дар дарсҳои технологияи иттилоотӣ чиро ва чӣ тавр таълим бояд дод, якҷанд маротиба иваз шуд. Ҳадафҳои таълими технологияи иттилоотӣ дар синфҳои ибтидоӣ асосан бетағйир мондаанд. Педагогҳо, психологҳо, методистон ин курсро якдилона ҳамчун курси пропедевтӣ дарк мекунанд.

Ихтилофи ягона, ки бештар ба муаммои истилоҳиносии дахл дорад, ба истилоҳҳои «саводнокии компютерӣ» ва «фарҳанги иттилоотӣ» мансуб аст. Ҳанӯз чанде пеш масъалаи аз ҷониби хонандагон азхудкунии «саводнокии компютерӣ» ба миён гузошта мешуд, имрӯз бошад, зарурати ташаккули «фарҳанги иттилоотӣ» дар мактаббача таъкид мегардад. Мутахассисони пешбар таърифи гуногуни ин

мафҳумхоро пешниҳод мекунанд, дурусттараш, дар онҳо талаботи ниҳоии гуногунро нисбат ба маҳорати хонанда пеш меоранд.

Ба андешаи мо, дар мавриди хонандагони хурдсол оид ба омӯзиши асосҳои саводнокии компютерӣ сухан рондан мувофиқи мақсад аст. Ҳадафҳои асосии курси пропедевтии технологияи иттилоотӣ дар мактаби ибтидоӣ чунин ифода кардан мумкин аст:

- ташаккули асосҳои саводнокии компютерӣ;
- инкишофи тафаккури мантиқӣ;
- инкишофи малакаҳои алгоритмӣ ва татбиқи дидгоҳҳои системавӣ дар ҳалли масъалаҳо;
- ташаккули малакаҳои одитарини компютерӣ (шиносӣ бо компютер, бо мафҳумҳои одитарини соҳаи технологияҳои иттилоотӣ).

Дарк намудан муҳим аст, ки мундариҷаи саводнокии компютери дар раванди таълими мактаби ибтидоӣ ташаккулёндаро муайян намуда, бо доираи фанни технологияи иттилоотӣ маҳдуд набояд шуд. Баръакс, ин масъаларо бо ҷалби тамоми фанҳои мактабӣ, қори беруназсинфӣ ва ёрии волидайн ҳал бояд кард. Дар оғози таълими оммавии технологияи иттилоотӣ асосҳои алгоритмизатсия дар мактаби болоӣ замина гузошта мешуданд.

Имрӯз возеҳ гардида истодааст, ки қори ҳадафмандонаро оид ба ташаккули тарзи алгоритмии тафаккур дар синфҳои ибтидоӣ оғоз намудан мувофиқи мақсад аст, зеро дар хонандагони синфҳои болоӣ тарзи тафаккур аллақай амалан ташаккул ёфтааст, шаклҳои нави тафаккурро онҳо бо душворӣ дарк мекунанд. Синни хурди мактабӣ барои инкишофи равандҳои психикии барои таълиму зиндагии минбаъдаи мактаббача муҳим, мисли рефлексия, нақшаи ботинии амалиёт, ки дар навбати худ, заминаи ташаккули тарзи алгоритмии тафаккур мебошанд, бештар мусоид аст. Агар ин вақт аз даст равад, дар синни калонтар ин сифатҳоро инкишоф додан душвор аст, баъзан ҳатто ғайриимкон мегардад [1, 22].

Муаммои таносуби таълим бо асосҳои технологияи иттилоотӣ назариявӣ ва технологияҳои компютерӣ ба синфҳои ибтидоӣ низ даҳлат намуд. Зарурати дар мактаб таълим додани истифодаи амалии компютерҳоро инкор накарда, умед мебандем, ки таваҷҷуҳ ба таълими технологияҳо тадриҷан аз доираи дарсҳои технологияи иттилоотӣ берун бароварда мешавад.

Таълими истифодаи компютер ҳамчун асбоб бояд дар тамоми дарсҳо, ҳамчунин дар фаъолияти беруназдарсии хонандагон ба роҳ монда шавад. Барои ин якҷанд сабабҳо вучуд доранд. Солҳои охир компютери шахсӣ дар хонаҳои хонандагон аз мактаб дида бештар пайдо мешавад. Нархи компютери дорои захираҳои миёна аллақай имрӯз бо нархи телевизор баробар шудааст. Бо вучуди ин, ҳатто мактаби бойтарин барои ҳар як хонанда компютери алоҳидаро харида наметавонад. Дар шароити хона бачагон бидуни ёрии мактаб аз уҳдаи иҷрои муаммоҳои техникӣ, мисли қор бо муш ва клавиатура, интихоби пункт дар феҳрист (меню) ё «ҳатто» ҳифзи файл баромада метавонад. Инро таҷрибаи бисёр волидайн исбот месозад.

Ба ғайр аз ин, таҷдиди воситаҳои қорбарӣ имрӯз бо чунин суръате ҷараён мегирад, ки ҷиддӣ азхудкунии онҳо аз синфҳои 8-11 барвақтар шояд маъно надорад. Маълум аст, ки истифодабарандаи манфиатдор муҳаррири матнро дар дар давоми якҷанд рӯзи қорӣ, яъне 30-40 соат аз худ қарда метавонад. Агар ангешиши қатъӣ барои натиҷа мавҷуд набошад соатҳои қорӣ ин малака қудошуда дар якҷанд моҳ қашол дода шавад, сатҳи

самарабахшии азхудкунӣ хеле паст мешавад. Муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ И.И. Антипов, О.А. Боковнев, М.Е. Степанов [1], О.Ф. Брискина [3], А.Ф. Тихомиров [11] ки бо омӯзиши истифодаи компютерҳо аз ҷониби хонандагони синфҳои поёни машғуланд, якчанд ҷиҳатҳои манфии ин равандро муайян кардаанд. Истифодаи компютерҳо дар таълими мактаббачагони хурдсол метавонад дар воқеияти атроф, қатъшавии равандҳои ассимилятсия дар ташаккули тафаккур гардад.

Ҳангоми кор бо компютер дар бачагон кандашавии робитаи байни воқеият ва тахайюл, чизи матлуб ва воқеӣ рӯй медиҳад. Бачагон аз рӯйи инкишофшон барои гирифтани ғоида аз қори бевосита бо рамзҳо ва иттилооти абстрактӣ омода нестанд, зимнан малакаҳои барои кор бо компютер зарурӣ ба қобилияти амалиётии кӯдак мувофиқ нестанд. Ҳамчунин ақидае ҳаст, ки компютерҳо метавонанд барои аз ҷониби бачагон андӯштани таҷрибаи зарурии амалиёт бо объектҳои воқеӣ ва падидаҳои монета гарданд, ба ғайр аз ин, метавонанд фаъолнокии ҷисмонӣ ва рушди ҷисмонии бачагонро маҳдуд намоянд. Бинобар ин, муҳити таълим дар синфҳои ибтидоӣ бояд чунин ташкил шавад, ки истифодаи объективӣ компютерӣ бо мавҷудияти ҳамарзишии моддии он баробар бошад.

Дар замони ҳозира гузаштани дарсҳо дар заминаи методикаҳои бозӣ зимни таълими технологияи иттилоотӣ дар синфҳои ибтидоӣ дар мадди аввал қарор гирифтааст. Сабаб дар он аст, ки ин методикаҳо қариб тамоми шаклҳои корро фаро гирифта, барои фаъолияти эҷодӣ, рушди зеҳнии кӯдак имконияти васеъро муҳайё месозанд. Маълум аст, ки бозӣ дар зиндагии рӯзмарра бо яқнавохтии он, ки тарзи ҳаётро детерминатсияи қатъӣ менамояд, танаффус ворид мекунад.

- Бозӣ тартибро қорӣ мекунад. Низоми қоидаҳо дар бозӣ мутлақ ва раднопазир мебошад. Қоидаҳои бозиро вайрон карда, дар он будан ғайриимкон аст.

- Бозӣ имконияти бунёд ва муттаҳид намудани коллективро фароҳам меорад. Қолибияти бозӣ чунон бузург ва тамоси одамон бо якдигар чунон мукамал ва амиқ аст, ки иттиҳодияҳои бозикунандагон қобилияти баъди бозӣ, берун аз доираи он низ боқӣ монданро зоҳир мекунад.

- Бозӣ унсури номуайяни дорад, ки зеҳно бармеангезад, фаъол мегардонад, ба ҷустуҷӯи қарорҳои беҳтарин таҳрик мебахшад.

- Бозӣ дар бобати мафҳуми шаъну шараф, худмаҳдудкунӣ ва худфидокунӣ ба ғоидаи коллектив тасаввурот ҳосил мекунонад. Бозӣ тахайюлро инкишоф медиҳад, ки барои офаридани оламҳои нав, устураҳо, вазъият, қоидаҳои бозӣ зарур аст.

- Бозӣ чандирии психологиро инкишоф медиҳад.

- Бозӣ на танҳо мусобиқа, балки санъати театрӣ, қобилияти ба образ даромадан ва онро то охир расонидан мебошад. Тасодуфӣ нест, ки барномаҳои таълимии компютери муваффақтарин бо истифодаи методикаҳои бозӣ тарҳрезӣ шудаанд. Ба омӯзгори муосир фарогирии таснифот ва назарияи тарҳрезии бозиҳои, ки дар таълим истифода мешаванд, хеле муҳим аст.

- Таърифи зерини бозиро қабул мекунем: Бозӣ фаъолияте, ки ангезаи (мотив) он дар ҳудуд нухфтааст. Яъне чунин фаъолияте, ки на ба хоҳири натиҷа, балки ба хоҳири ҳуди раванд амалӣ мегардад. Бозиҳои, ки дар таълим истифода мешаванд, ба навҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. Нақшдор.
2. Ташкилӣ.
3. Қорӣ.

Дар муайянкунии типи бозӣ мушкilot вучуд дорад, зеро баъзе принципҳои тарҳрезии бозиҳои гуногун ба ҳам монанданд, аммо бо вучуди ин, байни онҳо тафовути назаррас, принципиалӣ ҳаст. Тамоми бозиҳо аз ҷиҳати таъсирашон ба иштирокчиён се вазифаи асосиро иҷро мекунад:

- тарбиявӣ; • таълимӣ; • хушҳолкунанда.

Кадам типӣ бозиро ҳангоми таълими технологияи иттилоотӣ дар синфҳои ибтидоӣ истифода бурдан мувофиқи матлаб аст? Дар дарсҳои технологияи иттилоотӣ синфҳои ибтидоӣ омӯзгор мачбур аст, ки ҳамеша типӣ нав, бозиҳои омехтаро таҳия намояд, ки ба бозии нақшдор асос меёбад.

Масалан, барои мустаҳкам намудани малакаҳои фарқ кардани предмет аз рӯйи хусусиятҳои аз мачмуи додашуда дарс-бозии зеринро гузаронидан мумкин аст. Тамоми синф ба гурӯҳҳо тақсим мешавад. Ба ҳар як гурӯҳ мачмуи расмҳо (масалан, гурба, шакар, бинт, намак, кран) тақсим мешаванд. Бачагон бояд афсона-бозиро ёфта бароранд, ки дар натиҷаи иҷрои он яке аз предметҳои мачмуи пешниҳодшуда хориҷ мешавад, зимнан онҳо нақши «гурба», «шакар» ва ғайраро мебозанд. Гурӯҳҳои гуногуни бачагон метавонанд ҷавобҳои гуногун диҳанд, масалан, гурба - махлуқи зинда ё шакар - аз ду ҳичо иборат аст.

Вазифаи омӯзгор ёрӣ додан ба бачагон барои гузаронидани намоиши хурд (бозии нақшдор), ки ҳадафи он ҷудо кардани предмет аз мачмуи мазкур аст. Баъди анҷоми бозӣ омӯзгор бояд онро таҳлил карда, қайд намояд, ки кадом гурӯҳ масъалаи гузоштаро дуруст ҳал (бозӣ) кард, кӣ нақшашро бомуваффақият иҷро намуд, иқдоми кӣ (олами амсилашуда) шавқовартар аст ва ғ.

Қор дар самти ҳалли муаммои мазкур ба ҳулосае мерасонад, ки методҳои бозӣ ва эвристии таълими хонандагони хурдсол ҳангоми омӯзиши технологияи иттилоотӣ бештар қобили қабуланд, зеро истифодаи ин методҳо шавқу рағбати хонандагонро ба омӯзиши технологияи иттилоотӣ ҳамчун илм инкишоф медиҳад. Аз ин ҷо ба ҳулосае мерасем, ки таълими технологияи иттилоотиро аз синни хурди мактабӣ, бо роҳи истифодаи методҳо, тарзу шаклҳои самарабахши таълими оғоз бояд кард. Тарбияи шахсияти аз лиҳози иҷтимоӣ мутобиқ бидуни таълими технологияи иттилоотӣ ғайриимкон аст.

Адабиёт:

1. Антипов И.И. О преподавании информатики в младших классах / И.И. Антипов, О.А. Боковнев, М.Е. Степанов // Информатика и образование. 1999. - № 5. - С. 46-50.
2. Болотянский В.Г. Игровые компьютерные среды учебного назначения / В.Г. Болотянский, В.Е. Рубцов // Информатика и образование, 2000. - № 5. - С. 55-60.
3. Брыксина О.Ф. Информационные минутки на уроках в начальной школе / О.Ф. Брыксина // Информатика, 2000. - № 6. - С. 32-38.
4. Булгакова Н.Н. Знакомство с компьютером в детском саду / Н.Н. Булгакова // Информатика, 2001. - № 18. - С. 101-107.
5. Габай Т.В. Педагогическая психология / Т.В. Табай. - М.: МГУ, 1995. - 165 с.
6. Горячев А.В. Информатика в играх и задачах. Методические рекомендации для учителя / А.В. Горячев. - М.: БАЛЛАС, 2008. - С. 202-205.
7. Каляда Е.П. Развитие логического и алгоритмического мышления учащихся первого класса / Е.П. Каляда // Информатика и образование, 1995. - № 6. - С.100-106.

8. Каляда Е.П. Развитие логического и алгоритмического мышления учащихся второго класса /Е.П. Каляда // Информатика и образование, 1996. - № 1. - С.24-29.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ЗАМОНАВИИ ТАЪЛИМ ДАР ДАРС ҲОИ МАТЕМАТИКА

Бойназарзода О.У., Махмудшехова М.А.

Донишгоҳи давлатии Хучанд

Бо тамоми гуногунии технологияҳои муосири таълимӣ, технологияҳои мавҷуданд, ки дар байни муаллимон маъмуланд. Биёед, бо баъзе аз онҳо шинос шавем.

Яке аз технологияҳои муосири таълимӣ дар байни омӯзгорон технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) мебошад. Дар ин бора ҳуди омӯзгорон ҳарф мезананд ва таҷрибаи худро дар сомонаҳои худ мубодила мекунанд.

Муаллимаи синфҳои ибтидоӣ дар ин назар аст, ки дарсҳо бо истифода аз ТИК махсусан дар синфҳои ибтидоӣ муҳиманд.

Хонандагони синфҳои 1-4 дорои тафаккури визуалӣ-маҷозӣ мебошанд, аз ин рӯ ҳеле муҳим аст, ки омӯзиши онҳо бо истифода аз маводи тасвирии баландсифат, на танҳо биниш, балки шунавоӣ, эҳсосот ва тасаввуротро низ дар раванди дарк кардани чизҳои нав [19].

Барои ғайбгардонидани дарс, қолибтар, дастрас ва пурмазмун гардонидани дарс, ҳангоми банақшагири шумо бояд ба назар гиред, ки чӣ тавр, дар кучо ва кай ба кор ТИК дохил кардан беҳтар аст: тафтиши вазифаи ҳонагӣ, шарҳ додани маводи нав, мустаҳкам кардани мавзӯ, назорат аз ҳудукунии дарс барои он чизе, ки омӯхта шудааст, ҷамъбасти ва ба низом даровардан, мавзӯҳои дарсҳои рушди нутқ ва ғ. [17].

Ба гуфтаи муаллимон, дарсҳои омӯзишӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ бартариҳои бузург доранд:

- сарвати иттилоотии дарсро зиёд мекунанд;
- муаррифии мавод аз ҳисоби садо ва ҳаракат визуалӣ мешавад;
- рангин будани он симои дурахшони хотирмонро ба вучуд меорад, ки эҳсоси кӯдаконро бедор мекунад;
- бо ҷойгиркунии расмҳои гуногун, эффеҗтҳои аниматсия, ҷорӣ намудани клипҳои видеой, истифодаи эффеҗтҳои садоӣ имкон медиҳад, ки шавқи маърифатии хонандагонро ба дарс баланд бардорад;
- суръати дарс 10-15 фоиз тезонда мешавад [17].

Истифодаи ТИК дар синф ба инҳо мусоидат мекунад:

- ҳавасмандии мусбат барои омӯзиш;
- фаъолияти маърифатии хонандагонро фаъол мегардонад.

Истифодаи ТИК ба шумо имкон медиҳад, ки дарсҳоро гузаронед:

- дар сатҳи баланди эстетикӣ ва эмотсионалӣ (аниматсия, мусиқӣ) аёниятро таъмин мекунад;
- миқдори зиёди маводи дидактикиро ҷалб мекунад;

- ҳаҷми кори дар дарс иҷрошударо 1,5 - 2 баробар зиёд мекунад;
- дараҷаи баланди дифференциатсияи таълимро таъмин мекунад (муносибати индивидуалӣ ба хонанда, бо истифода аз супоришҳои серсатҳӣ).

Истифодаи ТИК:

- имконияти фаъолияти мустақилонаро васеъ мекунад;
- малакаҳои тадқиқотиро инкишоф медиҳад;
- дастрасиро ба системаҳои гуногуни маълумот, китобхонаҳои электронӣ ва дигар захираҳои иттилоотӣ таъмин менамояд;
- ва умуман ба баланд шудани сифати таълим мусоидат мекунад [15].

Муаллими синфҳои ибтидоии мактаб мегӯяд, ки бо истифода аз ТИК татбиқи равиши ба шахс нигаронидашудаи омӯзиш барои ӯ осонтар шуд ва имкон пайдо кард, ки тамоми раванди таълим оқилонатар ташкил карда шавад.

Дар кори худ аз маҳсулоти тайёри чандрасонаӣ ва барномаҳои таълимии компютерӣ истифода мебарад, презентатсияҳо ва лоиҳаҳои шахсии худро эҷод мекунад, аз воситаҳои интернетӣ истифода мебарад, дар дарсҳо аз барномаҳои таълимӣ ва бозӣ истифода мебарад.

Дар дарси математика истифодаи диски «Математика дар бозихо ва масъалаҳо»-ро тавсия мекунад. Дар ин дастур маводи гуногун оид ба бисёр мавзӯҳои дар синфҳои ибтидоӣ омӯхташуда мавҷуданд. Намудҳои гуногуни вазифаҳо, ки дараҷаи мураккабии гуногун доранд, ба рушди қобилиятҳои маърифатӣ ва эҷодии ҳар як хонанда мусоидат мекунад [23].

Аммо дар кор на танҳо дискҳои электроние, ки маводи ба кор тайёр буда метавонад ва бояд истифода шавад.

ТИК инчунин шаклҳои гуногуни санҷишро дар бар мегирад. Дар машғулиятҳо на танҳо аз тестҳои чопӣ, балки аз тестҳои компютерӣ ҳам истифода бурдан мумкин аст, ки онҳо имкон медиҳанд, ки баъд аз анҷом додани онҳо баҳои аз тарафи компютер додасударо ғайриимкон, камбудии мавзӯи муайянро ошкор созанд.

Дар дарсҳои математика бо ёрии компютер мушкилоти мавҷуд набудани визуализатсияи мобилиро ҳал кардан мумкин аст, вақте ки кӯдакон бо роҳбарии муаллим шаклҳои геометрию бо усули ба экран гузоштан дар экрани монитор муқоиса мекунад, муносибатҳои мачмуӣ ва ҳалли масъалаҳои марбут ба ҳаракат.

Тавре таҷриба нишон медиҳад, дигар мактаби муосирро бе технологияҳои нави иттилоотӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст [18].

Технологияи дигари маъмул ин технологияи тафаккури интиқодӣ (эҷодӣ) мебошад, ки масъулияти инфиродӣ барои интиҳоби интиҳобшударо дар бар мегирад, сатҳи фарҳанги инфиродии кор бо иттилоотро баланд мебардорад, қобилияти пешгӯии оқибатҳои қарорҳои худро инкишоф медиҳад ва барои онҳо масъул аст ва барои инкишофи маданияти муқолама дар фаъолияти якҷоя имкон медиҳад. Тафаккури интиқодӣ маънои кунҷков будан ва истифодаи усулҳои тадқиқотро дорад: ба худ саволҳо додан ва мунтазам ҷустуҷӯ кардани ҷавобҳо [6].

Масалан, технологияе ба монанди кластеркунӣ як роҳи хуби ҳавасманд кардани тафаккур пеш аз омӯзиши мавзӯ ё як шакли системавии иттилоот ҳангоми ҷамъбасти мебошад. Кластер усули ба низом даровардани мавод дар шакли диаграмма (расм), вақте ки воҳидҳои семантикии матн нишон дода мешаванд. Қоидаҳои сохтани кластер хеле

содаанд. Техникаи «Кластерҳо» аз ҷониби омӯзгор ҳам дар марҳилаи даъват ва ҳам дар марҳилаи инъикос истифода мешавад. Муаллими синфҳои ибтидоӣ дар кори худ технологияҳоро барои рушди тафаккури интиқодӣ истифода мебарад.

Вобаста ба ҳадаф, кори мустақили инфиродии хонанда ё кори коллективиро дар шакли муҳокимаи умумии муштарақ ташкил мекунад [24].

Масалан, барои калимаи "Секунча" кластер созад. Хонандагон ҳамаи калимаҳоеро, ки бо ин калима алоқаманданд, менависанд. Аввал, ин корро онҳо дар асоси дониши дар ибтидоӣ дарс дошташон мустақилона иҷро мекунад. Сипас, сархати китоби дарсии «Секунча»-ро мутолиа намуда, кор дар ташкили кластерро идома медиҳанд, ки ин кластерро мукамалтар мекунад.

Ин усул қобилияти пешгӯӣ кардан ва асоснок кардани онҳоро инкишоф медиҳад, санъати тасвир кардани аналогияҳо, пайвастшавӣ ва малакаи ҳамзамон баррасии якчанд вариантҳоро, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳои ҳаёт хеле зарур аст, инкишоф медиҳад. Ба рушди тафаккури системавӣ мусоидат мекунад.

Истифодаи техникаи "Cinquain" ба шумо имкон медиҳад, ки моҳияти консепсияро тавсиф кунед ё дар асоси донишҳои гирифташуда инъикос кунед. Синквейн имкон медиҳад, ки иттилооти гирифташуда ҷамъбаст карда шавад, бо чанд калима ақидаҳо, эҳсосот ва даркҳои мураккаб ифода карда шавад. Cinquain метавонад ҳамчун воситаи ифодаи эҷодӣ амал кунад.

Ин шакли кор имкон медиҳад, ки нуқтаҳои муҳим, предметҳо, мафҳумҳо, ҳодисаҳои маводи омӯхташуда аз худ карда шаванд; мафҳумҳои муҳими мавзӯро эҷодкорона аз нав кор карда, барои инкишофи қобилияти эҷодии талабагон шароит фароҳам меоварад.

Истифодаи технологияи проблемавӣ дар дарси математика дар синфҳои ибтидоӣ асоснок ва муваффақ аст.

Бе ин технология дарси муосирро тасаввур кардан душвор аст. Омӯзиши масъалавӣ метавонад барои аз худ кардани донишҳои умумӣ - мафҳумҳо, қоидаҳо, қонунҳо, сабабу оқибат ва дигар вобастагии мантиқӣ истифода шавад.

Омӯзиш дар асоси мушкилот:

- азхудкунии устувори донишро таъмин мекунад;
- тафаккури таҳлиро инкишоф медиҳад;
- дар асоси душвориҳои доимӣ барои ҳолибтар шудани фаъолияти таълимӣ барои хонандагон мусоидат мекунад;
- ба истифодаи комплекси дониш нигаронида шудааст.

Муаллим вазъияти проблемавӣ ба вучуд оварда, ба талабагон ба ҳалли он роҳнамоӣ мекунад ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли онро ташкил мекунад. Дар натиҷа кӯдак донишҳои нав пайдо карда, усулҳои нави амалро аз худ мекунад [5].

Масалан, ҳангоми омӯختани фигураҳои геометрӣ дар синфи якум ба хонандагони синфи якум плакатеро пешниҳод мекунад, ки дар он якчанд чоркунча ва панҷкунча тасвир ёфтааст. Ҳамаи ин рақамҳо дар плакат ба ҳеҷ вачҳ гурӯҳ карда нашудаанд, вале чоркунчаҳо сурх ва панҷкунчаҳо ранги сабз доранд. Муаллим хабар медиҳад, ки ҳамаи рақамҳои сурхро чоркунча ва сабзро панҷкунча номидан мумкин аст.

Пас аз ин ба синф саволи мушкиле дода мешавад: «Чаро фигураҳои сурхро чоркунча, сабзро панҷкунча номидан мумкин аст?» Барои ҳалли ин масъала кӯдакон бояд

як қатор мушоҳидаҳо, муқоисаҳо анҷом диҳанд. Онҳо бояд мафҳуми «чоркунча» ва «панҷкунча»-ро аз ҷиҳати раванӣ муқоиса кунанд. Ин калимаҳоро таҳлил намуда, бояд онҳоро пора-пора карда, дар онҳо калимаҳои ба онҳо шиносро, ки ҷузъҳои истилоҳоти нав - «чор» ва «куша», «панҷ» ва «куша» мебошанд, кайд кунанд. Чунин таҳлил аллакай фикру зикри онҳоро ба самти муайян равона карда метавонад. Онҳо метавонанд дурустии тахминҳои бамиёномадаро тавассути бодикқат тафтиш кардани рақамҳои ба онҳо пешниҳодшуда тафтиш кунанд.

Дар ин ҷо боз ба онҳо лозим меояд, ки як қатор мушоҳидаҳо, муқоисаҳо анҷом диҳанд, ки дар натиҷаи он бояд мутмаин шаванд, ки дар ҳақиқат ҳамаи рақамҳои сурх чор кунҷ ва сабз панҷ кунҷ доранд. Кӯдакон ин хусусиятро пай бурда, онро бо хусусиятҳои истилоҳот-номҳои ин рақамҳо муқоиса намуда, ба хулосае меоянд, ки ин ҷавоб ба саволи проблемавӣ мебошад [6].

Вазъияти мушкilot кӯдаконро водор мекунад, ки мустақилона роҳи ҳалро ҷустуҷӯ кунанд. Кӯдакон метавонанд аз муаллим ё китоби дарсӣ кумак пурсанд. Вазифаи муаллим аз он иборат аст, ки кӯдаконро барои мустақилона омӯхтани мавод бо истифода аз китоби дарсӣ роҳнамоӣ кунанд.

Хулоса, истифодаи технологияҳои муосири таълимӣ ба омӯзгорон имкон медиҳад, ки на танҳо нури донишро дар чаши кӯдакон пайдо кунанд, балки математикаро ба як фанни ҷолибу фаҳмо табдил диҳанд.

Адабиёт:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. - 192 с.
2. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии: учебное пособие. / кол. авторов; под ред. Бордовской Н.В. - М.: КНОРУС, 2010. - 432 с.
3. Современные технологии проведения урока в начальной школе с учётом требований ФГОС: Методическое пособие / Под ред. Н.Н. Деменевой. - М.: АРКТИ, 2012. - 152 с.
4. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие. - В 2-х книгах. - Книга 1 - Челябинск, ЧГПУ, 2012 - 411 с.
5. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1 - М.: Народное образование, 2005. - 556 с.
6. [Электронный ресурс] <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/materialy-mo/2019/06/21/> / ispolzovanie-problemnyh-tehnologiy-na-urokah-matematiki-v (дата обращения 16.10.2022)
7. [Электронный ресурс] <https://multiurok.ru/index.php/ES56/> (дата обращения 16.10.2022)

ПАЙРАВИИ РОЗӢ БА БАЪЗЕ АЗ МАКТАҲОИ
ФАЛСАФИИ ЮНОНИ БОСТОН

Гулаҳмадов Ш.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Розӣ яке аз бузургтарин файласуфони асрҳои миёна башумор рафта, афкори фалсафии ӯ бой ва рангин буда мутафаккир доир ба бахшҳои гуногуни илмҳои фалсафӣ андешахоҷашро иброн намуздааст, ки омӯзиши онҳо имрӯз низ аҳамияти хешро гум накардаанд, балки дар замони муосир, ки омӯзиши фанҳои дақиқ яке аз самтҳои асосии таълим дар ҷумҳурии мо муайян гардидааст, боз ҳам рӯзмарра аст. Дар ин мақола диққати асосӣ ба масъалаи таъсири мутафаккирони баъзе мактабҳои фалсафии Юнони бостон ба дидгоҳи фалсафии Закариёи Розӣ равона гардида ва онро то ба андозае пайгирӣ намудем.

Афкори фалсафӣ, илмии мутафаккирони барҷаста ҳеҷ гоҳ дар заминаи ҳолӣ арзи ҳастӣ нахоҳанд кард ва афкори эшон зери таъсири сарчашмаҳои пешгузаштагони ватанӣ ва хориҷӣ ба вучуд омада ва тақомул менамоянд. Афкори маърифатшиносии Розӣ низ аз ин сарчашмаҳо об хӯрда ва рушд намуздааст. Аввалин ҷунин сарчашма ҳикмати муғон маҳсуб меёбад ва баъдан дар ташаккули дидгоҳи фалсафии ӯ таъсири фалсафаи Ҳинд ва Юнони бостон ба шумор мераванд, ки дар ин ҷо таъсири ҳикмати баъзе аз файласуфони то Сукротро ба андешаҳои фалсафии Розӣ мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Розиро метавон пешво ва барҷастатарин чехраи ратсионализм ва эмпиризм дар фарҳанги мардуми эронинаҷод ва ҷаҳони ислом шумурд ва шояд ягона файласуфе бошад, ки дар ҷаҳони ҷаҳолати динӣ ба гузашта тақлид накарда бошад. Вай нисбат ба дигарон асолати бештари тафаккур ва истиқлолияти зеҳнӣ дорад. Аммо бо сабаби ихтилофоти назарӣ нисбат ба таълимоти динӣ афкори фалсафии ӯ аз дидгоҳи муҳаққиқони асрҳои миёнаи мусулмон дур афтада ва оҳиста-оҳиста аксари андешаҳои фалсафии ӯ тақрибан номаълум боқӣ мондаанд. Донишманди бузург Абурайҳони Берунӣ ягона нафарест, ки аҳамияти фалсафӣ ва арзиши илмии осори фалсафии Розиро дарк карда буд.

Закариёи Розӣ олими сермаҳсул буд ва ӯ асарҳои зиёде нигошта, ки аксари онҳо то замони мо боқӣ намондаанд. Розӣ доир ба сермаҳсулии хеш менигорад, ки «саъй ва истодагари ман дар омӯختан ба ҳадде буд, ки ман беш аз 20 000 варақи матолибро бо дасти худ навиштам ва понздаҳ соли умрамро шабу рӯз дар таълифи ҳамаҷонибаи Ал-Кабир (Ал-Ҳавӣ) сарф кардам. Чашмони ман суст ва мушакҳои дастам суст шуда, маро аз навиштан маҳрум карданд. Аммо, ман талаби илмро бас накардам ва пайваста бо кумаки ину он мехондам ва менавистам.¹⁰

Ба қавли Ибни Надим, Розӣ 167 чилд ва ба пиндори Берунӣ, осори Розӣ аз 184 чилд аст ва донишмандони дигар осори ӯро 271 чилд мегӯянд. Розӣ 32 китоб дар фунуни табиатшиносӣ (физика), 7 китоб доир ба мантиқ, 10 китоб дар бораи нучумшиносӣ ва ҳисоб, 7 китоб дар бораи тафсир, 17 китоб доир ба фалсафа, 14 китоб дар бораи илоҳиёт,

10 - «رازى، ابوبکر محمدبن زکریا». خلاصه زندگى نامه علمى دانشمندان. ترجمه محبوبيين، صادق. زیر نظر احمد بيرشک. ویراستار فریبرز مجیدی. - 1374، ISBN 964-5515-01-7463 تهران: شرکت انتشارات علمى و فرهنگى، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسى، 1374،

32 китоб оид ба кимиё, 6 китоб дар бораи тафсири табай ва 12 китоб дар фунуни мухталиф навиштааст.

Ҳамасри Закариёи Розӣ Масъуди Бағдодӣ (соли 346 камарӣ), ки бо ӯ вохӯрда ва хамсухбат гардидааст, «иброз менамояд, ки вай дар фалсафаи уло пайрави фишоғурсон аст, ҳатто охири китоб “Дар таъиди мазоҳиби фишоғурсӣ”-ро (дар се мақола) пас аз соли 310 навиштааст.”¹¹

Ин нигоштаи Масъудӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки Розӣ дар улуми фалсафӣ пайравӣ ба ҳикмати табиӣ пеш аз сукротӣ намудааст, ки ҳақимони донишмандеро амсоли Пифагор, Фалес, Эмпидокл, Анаксагор ва Демокритро фаро мегирифтаанд. Афкори фалсафии ин мутафаккирон дар қиболи фалосифаи маънавии Сукрот, Афлотун ва Арасту қарор доштанд ва онро ҳамонро фалсафаи табиӣ меҳонданд. Закариёи Розӣ низ худ дар ин мавзӯ асаре бо номи (الفلسفه القديمة) Фалсафаи аҳди бостон нигоштааст. Розӣ пайгирӣ аз таълимоти табиӣ карда ва Арасту барои ҷудой аз устодаш Афлотун зери тозиёнаи танқид қарор додааст. Ҷуноне ки Абурайхон Берунӣ дар китоби “Таҳқиқи молал Ҳинд” менигорад “Муҳаммад Закариёи Розӣ назарияи “қадимаи хамса” (панҷгонаи кехан)-ро аз авоил, яъне пешинӣ ҷунониён бозгӯй кардааст.”¹²

Розӣ дар фалсафа ба файласуфони ҷунонӣ пеш аз Арасту, яъне Сукрот ва Афлотун, ва файласуфони пеш аз Сукрот, ба вижа Пифагор ва Демокрит майл дорад ва дар афкори фалсафаи ӯ таъсири андешаҳои фалсафи Ҳиндӣ ва монавия низ эҳсос мегардад.

Ҳақим дар китоби “Улуми илоҳӣ” (علم الهی) аз фалсафаи Демокрит ёд карда, афкори фалсафии Пифагор ва Демокритро фалсафаи қадими табиӣ меҳонад. Ҷуноне ки дар мунозираи худ бо Абӯ Ҳотам Исмоил аз фалсафаи Афлотун гувоҳӣ медиҳад. Абӯ Ҳотам Исмоил худ дар рисолаи “Ихтилофи мабодии фалсафа” доир ба андешаҳои фалсафии Пифагор ва Демокритро матраҳ карда ва аз қавли Демокрит “ақл нахустин мабдаъ” буданро нақл кардааст.”¹³

Ҷуноне ки олими Чехи яҳудитабор Элизер Паул Краус таҳиякунандаи “Рисолаи фалсафа”-и Абубакри Розӣ иброз менамояд, рисолае аз Розиро таҳти унвони “Мақолати фи моъбад ал табия” (مقالته فی ما بعد طبیعه) (Метафизика) ёд карда иброз менамояд, ки то ин замон боқӣ мондааст, ки дар он бисёре аз ҷузъиёти афкори фалсафии аҳди бостон аз ҷумла Демокрит, Афлотун, Пифагор, Пулитрах ва дигарон ба ҷашм меҳӯранд.

Муҳаммад Сайд Шайх таъя ба нигоришоти Паул Краус карда менигорад, ки Муҳаммад Закариёи Розӣ файласуфи навардоз ва мустақил аст, андешаҳои фарсудаи машоияи Арасту дар таъбиёт ва метафизика пайгирӣ намекунад. “То он ҷое ки маълум аст, Розӣ ба афкори Афлотун майл дошта ва ба таълимоти файласуфони пеш аз Сукротӣ рағбат доштааст.”¹⁴ Он маълумоте, ки Розӣ дар бораи афкори фалсафаи аҳди бостони ҷунонӣ овардааст, бозгӯй он аст, ки вай яке аз мумтозтарин пайрави фалсафаи ҷунони бостон то асри 19 мебошад.

¹¹ مسعود بغدادی التنبيه و الاشراف

¹² ابوریحان بیرونی تحقیق ماللهند چاپ حیدرآباد. دکن. ص. ۲۵۰

¹³ احمد بن حمدان ابو حاتم الرازی اعلام النبوه. چاپ تهران. ۱۳۵۶. ص. ۴۸-۱۵۰.

¹⁴ مطالعات تطبیقی در فلسفه اسلامی ترجمه دکتر محقق داماد. ص. ۱۰۵

Абубакри Розӣ дар раванди таълифи осораш ба асарҳои мутафаккирони Юнони қадим, аз қабилҳои Пифагор, Фалес, Анаксагор, Анаксимен, Демокрит, Афлотун, Арасту ва дигарон таъя намудааст. Аз он ҷумла вай дар нигоштани китоби “Тибби рӯҳонӣ” дар боби дувум ба ҳукмронии асосии Афлотуни хирадманд доир ба “бартарии ақл ва аҳамияти равона кардани шавқу шӯрро барои расидан ба ҳадафҳои баланд”¹⁵ нишон медиҳад. Розӣ ба афкори фалсафии Афлотун ҳамчун яке аз файласуфони аҳди қадим муроҷиат менамояд. Аммо ӯ мақоми худро дар илм медонист хангоми овардани афкори тиббӣ ва фалсафаи юнонӣ, ҳеҷ гоҳ ба гуфтаҳои олимони машҳури он дода нашуд ва ва андешаҳои худро доир ба ин паҳлуҳои илм паст назадааст.

Розӣ бо овардани иқтибосҳо аз пешгузаштагон маҳдуд намешавад, балки маълумоти бадастовардаи пешгузаштагонро ҷамъбааст намуда, онро ба мушоҳида ва таҷрибаҳои худ қиёс намуда ва ба онҳо аз нуқтаи назари интиқодӣ менигарад ва баъдан фикру мулоҳизаҳои худро баён мекунад. Бархе аз ақоиди нотамоми эшонро ба анҷом мерасонад ва бархеро қобили қабул ва баъзеи дигарро рад менамояд. Хуб эҳсос мешавад, ки Розӣ истиқлоли зеҳнии худро ҳамеша ҳифз кардааст. Аксари файласуфони тамаддуни исломӣ одатан усули дедуктивӣ ва назариявиро дар раванди пажӯҳиш кор мебарданд. Розӣ дар раванди пажӯҳиш аз усулҳои индуктивӣ ва таҷрибавӣ васеъ истифода бурда ва аҳамияти таҷриба ва мушоҳида дар илм дарк кардааст.

Ҳамин тариқ, дар раванди ташаккулёбии афкори фалсафии Абубакри Розӣ таъсири амиқи таълимоти фалсафӣ-диниӣ аҳди бостони халқҳои эронӣ, мактабҳои фалсафии Ҳинд ва таълимоти фалсафии хирадмандони Юнони бостон то Сукрот хеле бараъло мушоҳида мешавад.

Адабиёт:

1. -رازى، ابوبكر محمدبن زكريا». خلاصه زندگى نامه علمى دانشمندان. ترجمه محبوبين، صادق. زیر نظر احمد بيرشك. «-، ISBN 964-5515-01-7463، 1374، ویراستار فریبرز مجیدی. تهران: شرکت انتشارات علمى و فرهنگى، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسى،
2. مسعود بغدادى التنبيه و الا شراف
3. ابوریحان بیرونى تحقیق ماللهند چاپ حیدرآباد. دکن. ص. ۲۵۰.
4. احمد بن حمدان ابو حاتم الرازى اعلام النبوه. چاپ تهران. ۱۳۵۶. ص. ۴۸-۱۵۰.
5. مطالعات تطبیقى در فلسفه اسلامى ترجمه دکتر محقق داماد. ص. ۱۰۵.
6. Закариёи Розӣ. Осори мунтахаб/ Тибб-ур -рӯҳонӣ. - Душанбе, 1989. - С. 68.

¹⁵ Закариёи Розӣ. Осори мунтахаб/ Тибб-ур -рӯҳонӣ. - Душанбе. -1989. - С. 68.

**РОЛЬ БЕГОВЫХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ЗАЩИТНЫХ
СВОЙСТВ ОРГАНИЗМА.**

Диловаршоев. Р.С

Тагоев. Д.А

В человеческом организме функционирует десяток систем жизнеобеспечения. Глаза обеспечивают зрение, уши - слух, костно-мышечная система-движение. Органы пищеварения поставляют в кровь питательные вещества, лёгкие насыщают её кислородом. Сердце перекачивает кровь по сосудам, доставляя питательные вещества и кислород во все ткани тела. Обратите внимание, каждый орган выполняет какое-то одно (единственное) дело. И только два органа выделяются из общего конвейера «узких специалистов». Мозг, который вырабатывает тысячи, десятки тысяч мыслей, разных на все случаи жизни. И каждый раз возникает особая мысль, понятие заключение. Да ещё и запоминается. Память создаёт интеллектуальный опыт. Деятельность мозга создаёт интеллектуальную индивидуальность. Орган иммунитета, который создаёт тысячи, десятки тысяч защитных белков на все случаи жизни. Против каждого микроба специализированное оружие точного действия. Тысячи микробов – тысячи типов оружия. И тоже память. Орган иммунитета помнит. Всю жизнь помнит, с каким вредоносным агентом организм уже встречался. Против него оружие вырабатывается мгновенно. Переболел тифом – второй раз не заболеешь. Работает иммунологическая память. Она создает иммунологический опыт индивидуума, его иммунологическую индивидуальность.

Каждый из нас не повторим не только по духовным критериям, но и по телесным. Два типа индивидуальности - духовная и телесная. Первая обеспечивается центральной нервной системой, вторая иммунной системой. Одна охраняет неповторимость интеллекта, вкусов, способностей, привычек, характера каждого индивидуума. Другая – неповторимость биологических структур, из которых построены клетки каждого индивидуума. Ведь иммунная система защищает каждого из нас не только от микробов и вирусов, но и от любого чужеродного белка, от любой чужеродной клетки. В том числе и от раковых клеток! Может быть именно для того и создана природой иммунная система, что бы в организме не могло «завестись» ничего отличающегося от него самого. Ничего чужого, только своё. Может быть, именно для этого нужно отличаться от всего и вся. Иначе как распознать микроба, проникшего в организм, или раковую клетку -предателя, если наше тело не будет отличаться от проникающих или зарождающихся внутри врагов?

Каждая частица организма должна нести опознавательный знак «нашивки на петлицах»: это я. Если значка нет, если «нашивки» другие: значит, это не я. Всё то, что не я, иммунная система уничтожает. Время от времени все, кто хоть как - то причастен к занятиям бегом, подвергаются воздействию очередных открытий медицины, которая порой ориентирует занимающихся в противоположных направлениях. То появляются рекомендации снизить все нагрузки чуть ли не до получасовой ежедневной зарядки, то вдруг начинается усиленная реклама физической активности без границ. Эта неопределённость побуждает учёных основательнее исследовать эффект бега, в частности его влияние на иммунную систему организма, чтобы найти объяснение, в одном случае человек испытывает явный оздоровительный эффект, в другом обнаруживает, что его усиленные тренировки приводят к простудам и другим заболеваниям. В том что бег благоприятно влияет на сердечно-

сосудистую систему, поднимает настроение, исследователи почти единодушны. Ну а защищает ли он от различных инфекций, атакующих человека?

Ряд недавних изысканий позволяет сделать вывод, что бег и другие виды физической активности могут стимулировать защитные свойства организма. Например, установлено, что физические упражнения способствуют интенсивному выделению гормона кортизола, который в свою очередь стимулирует борьбу белых кровяных клеток с инфекцией. Однако отмечается, что с тренированностью атлета этот эффект уменьшается и его длительность довольно коротка. Далее обращается внимание на воздействие бега, приводящее к повышению температуры тела, состоянию, сходному с лихорадкой. А это оказывает губительное воздействие на некоторые болезнетворные бактерии и вирусы.

Испытания на лабораторных животных выявили, что вызывая лихорадку, можно значительно увеличить сопротивляемость организма некоторыми очень сильными бактериальными инфекциями. Было проведено ещё одно исследование, которое показало, что при усиленных физических занятиях белые кровяные клетки начинают вырабатывать вещество интерлейкин-1, посылающий сигнал мозгу повысить температуру тела. Такой же защитный механизм срабатывает и при заболевании. Следующий опыт. Десять мужчин и четыре женщины занимались на велотренажёрах в течении одного часа и с интенсивностью в 60% их аэробных возможностей. Затем их кровяная плазма была инъецирована лабораторным крысам. Животные тут же впали в состояние лихорадки под воздействием интерлейкина-1, находящегося в плазме человека. В другом эксперименте крысам была инъецирована фатальная доза бактерий сальмонеллы. И выяснилось, что в случае, когда за 24 часа до этого отравления крысы получали инъекцию интерлейкина-1, их способность к выживанию существенно увеличивалась. В пользу занятий бегом проводятся и данные исследования, свидетельствующие о снижении уровня стрессового состояния, а такая антистрессовая нагрузка приводит к укреплению иммунной системы. Ведь стресс, как известно, вызывает ослабление человеческого иммунитета. И всё же почему в длительные периоды интенсивных тренировок легкоатлеты бывают особенно подвержены заболеваниям? Почему им приходится прибегать к различным медицинским средствам, что бы предотвратить негативные последствия своих нагрузок? Обследование атлетов, стартовавших в Лос-анжелесском марафоне, показало, что те, кто за неделю на тренировках пробегает более 60 миль, в два раза больше подвержены заболеваниям чем те, кто ограничивался 20 милями. В ходе углублённых экспериментов выяснилось, что напряжённые занятия, будь то сверхдлинный бег или лыжные гонки на 50 км, способствуют подавлению антител, которые составляют важную часть иммунной защиты организма. Напрашивается вывод, что лучше всего иммунитет человека «чувствует» себя при средних нагрузках. Однако многие исследователи с осторожностью относятся к подобным теориям, поскольку эксперименты не окончены. А тем временем люди с удовольствием занимаются бегом. И вроде ли кто согласится лишиться себя этого удовольствия только из-за того, что пару раз подхватил простуду. Не исключительно, что некоторые отрицательные последствия от серьёзных занятий спортом компенсируются более глубинными, ещё не до конца изученными положительными процессами, происходящими в человеке.

Литература:

1. Кинчев К.Х. Гигиена умственного труда. Метиз:, 1990г.

2. Крячко Н.А. Физическая культура. ФНС. 1998г.
3. Летунов С.П. и Меделянская Р.Е. Врачебный контроль в физическом воспитании. ФНС. 1990г.
4. Нагорный А.В. – Старение и продление жизни. “Советская наука” 1990г.
5. Разумов С.А. – Утомление и борьба с ним. Метиз:, 1995г.
6. Саркисов - Срезаний И.М. – Путь к здоровью, силе и долгой жизни. 1990г.
7. Саркисов - Срезаний И.М. Роль и значение науки в развитии лечебной физкультуры. ФНС. 1995г.
8. Журнал л/атлетика №7 1989 г. Москва. Издат. «Физкультура и Спорт» (по материалам зарубежной печати)
9. Петров Р. В. - Я или не Я иммунологические мобили. Автор академик директор Московского института иммунологии. Издат. Москва «Молодая гвардия» 1987 г.

ПАТРИОТИЗМ И ГРАЖДАНСКИЙ АКТИВИЗМ: ОСОБЕННОСТЬ И СПОСОБЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ В МОЛОДЁЖНОЙ СРЕДЕ

Джураев Р.З.

Технологический университет Таджикистана

Происходящие в современном обществе процессы глубокой трансформации, связанные с развитием коммуникационных технологий, свободный доступ к информационным ресурсам, изменение характера воздействия СМИ, распространение псевдодемократических западных ценностей привели не только к ухудшению устойчивых духовно-нравственных и традиционных норм и ценностей, но и придали им новые смысл, оценки, послужили причиной социально-нравственной деградации молодёжи, создали условия и предпосылки для возникновения и распространения фанатизма, религиозного радикализма, терроризма и экстремизма в молодёжной среде.

К другим наиболее распространённым причинам возникновения и распространения радикалистских и экстремистских настроений, приводящих к снижению гражданско-патриотических ценностей следует отнести социально-экономическое положение молодёжи, особенности общественного сознания, уровень образования и воспитания, образ жизни, психологические возрастные особенности, склонности, интересы, распространение нигилизма и религиозного фанатизма в сознании молодёжи, проявление узкоиндивидуалистских интересов, политическая пассивность, ограничение участия молодёжи в решении молодёжных проблем, слабое функционирование институтов гражданского общества и т.д.

Данные тенденции, особенно события последних лет свидетельствуют о том, что экономическая и политическая дезинтеграция, социальная дифференциация общества, девальвация духовных ценностей могут оказать негативное влияние на общественное сознание большинства социальных групп, в том числе на молодёжь.

Кроме того, происходит снижение воспитательного воздействия морали, искусства, образования и СМИ как важнейших факторов формирования патриотизма и гражданского активизма в молодёжной среде.

В связи с этим в настоящее время востребованы идеи возрождения традиционных морально-нравственных ориентиров, межпоколенческой преемственности, необходимости включения молодёжи в общественно-политические процессы, формирование у неё гражданско - патриотических чувств, создают устойчивый фундамент для духовно-нравственного формирования современного поколения и модернизации общества.

Нужно подчеркнуть, что молодёжь - это социальный ресурс в любом обществе - генератор его развития, является самой активной социальной группой, занимает важную роль в социально-политической жизни общества, на молодёжь опираются различные общественно-политические силы, особенно во время проведения радикальных преобразований, исходя из этого потребность в гражданско-патриотическом воспитании молодёжи занимает важное место, так как будущее зависит от подрастающего поколения, «общество будет завтра таким, какова сегодня его молодёжь» [1; 204].

Следует отметить, что проблема патриотизма и гражданского активизма как явления духовно-практической деятельности и социального качества личности, с античных времён находится в центре пристального внимания мыслителей различных эпох, отсюда данная проблема оказалась в эпицентре различных наук, зачастую противоположенных взглядов, мнений и всевозможных точек зрения. Исходя из этого, для выявления сущности и особенностей патриотизма и гражданского активизма считаем целесообразным обратиться к её определению и пониманию в контексте различных наук.

Патриотизм от греческого слова *patris* - родина, отечество, любовь к родине, преданность своему отечеству, своему народу, человек, любящий своё отечество, готовый на жертвы и совершающий подвиги во имя интересов своей родины» [2; 367].

Слово «патриот» в русском языке появилось не ранее XVI века, и к этому времени появились немецкое слово «*patziot*» и французское «*patzote*». Последнее произошло под влиянием средневековой латыни (*patziota*) и означало в XV и XVI веках «гражданин» или «земляк», «соотечественник». Только в XVII веке понятие «патриот» получило оценочное содержание, стали называть людей, любящих своё отечество и готовых служить ему.

В контексте социально-гуманитарных наук, особенно в философии патриотизм рассматривается как одно из составляющих компонентов личности, уровень его личной и духовной культуры, личность, умеющая ставить перед собой сверхчеловеческие цели.

В социологии определяется как нравственно-эмоциональная связь, «в соотношении с понятием Родина».

В педагогике патриотизм изучается в сочетании духовных, мировоззренческих, политических, гражданских качеств человека, проявляющихся в особом отношении к Отечеству, к своей Родине, в его стремлении приумножать положительные ценности, традиции своей культуры и родной земли. Отсюда исходит «важнейший социокультурный постулат и высшая ценность человека, умеющего и способного любить самого человека и свою Родину» [3; 16].

В культурологии патриотизм определяется как нравственный принцип и человеческие нормы, личность, которая реализует и выражает в своих поступках чувство глубокого уважения и любви к Родине, её истории, культуре, традициям, а также рассматривается как позитивное или негативное поведение людей [4; 211].

Нужно подчеркнуть, что данная проблема в отдельных исследованиях трактуется также по-разному. По мнению В.А. Сухомлинского, патриот - это человек, который «принимает

близко к сердцу радости и горести Отечества, способен лишь тот, кто не может равнодушно пройти мимо отдельного человека», или согласно Н.М. Карамзину - «Патриотизм - есть любовь ко благу и славе Отечества и желание способствовать им во всех отношениях» [5; 124]. Этому и созвучно толкование философа В.С. Соловьёва «Ясное осознание своих обязанностей по отношению к отечеству и верное их исполнение образуют добродетель патриотизма» [6; 14].

Многообразное проявление гражданско-патриотических чувств способствовало формированию нескольких взглядов к его определению.

В контексте идеологического подхода и идеи «этатизма» при определении сущности патриотизма и гражданского активизма важное место занимает государство, как важнейший источник патриотизма, служением его интереса доминирует по отношению к интересам личности. Согласно деятельностному подходу, патриотизм - это бесконечное побуждение, как наивысшая форма общественно-политической деятельности человека.

В ракурсе теологии патриотизм - это уровень религиозного и духовного самопроявления человека.

Исходя из вышеизложенного, можно заключить вывод, что патриотизм - это многоаспектный, социально-политический и культурный феномен, включающий в себя необходимые человеческие компоненты, его жизненные установки, ценности, менталитет культуры, психологические особенности, направления воспитания и деятельности, успешного существования человека и развития общества в целом.

Следует отметить, что патриотизм и гражданский активизм представляют собой сложное общественное явление, имеют психологическую, социально-политическую и социокультурную обусловленность, поскольку его необходимые компоненты формируются в обществе под влиянием комплекса причин и факторов, среди которых важное место занимают доминирующая идея и условия жизни людей.

Поэтому при анализе патриотизма следует определить сущность гражданского активизма, поскольку он является признаком и составляющим компонентом патриотизма, так как данные понятия почти тождественны, формирование и развитие одного из них ведёт к развитию второго.

В этом отношении они имеют общее содержание - любовь к Родине, но их сущность может меняться под влиянием национально-культурных и духовно-нравственных традиций, и других факторов.

Активизм как необходимый феномен и атрибут человека имеет глубокие исторические корни, он появился задолго до того, как за ним утвердилось его понятие, сущность которого раскрывается с помощью таких дефиниций, как: «сознание», «отношение», «деятельность» и «способность».

Гражданско-патриотическое сознание - это глубокие и прочные идейные убеждения личности, определяющие отношение человека к Отечеству, проявление любви к своему государству, готовности к его защите, выполнение своего долга, осознание своей причастности к жизни страны, которая осуществляется посредством гражданско-патриотической деятельности.

Гражданско-патриотическая деятельность - это активная реализация человеком своих патриотических целей и задач, это «высший уровень социального бытия человека в социальном пространстве» [7; 46].

Таким образом, активизм - это понятие, согласно которому сущность человека основывается не в созерцании, а в деятельном преобразовании окружающего мира, человеку необходимо переходить от пассивного отношения к активной деятельности, от теории к практике, выступать ответом или реакцией на те или иные существующие процессы и нормы.

Следует отметить, что в контексте современной литературы существуют также различные подходы к осмыслению гражданского активизма. Согласно первому, гражданский активизм определяется как общественное служение, когда люди индивидуально или в коллективной форме принимают активное участие в социально-политической жизни общества, для второго - отличительным признаком являются коллективные действия, т.е. решение или изменение общественных проблем требуют только коллективного участия. В соответствии с этим, А. Адлер отмечает, что гражданский активизм «больше связан с коллективными действиями, чем с поведением отдельных лиц» [8; 238].

В контексте третьего, гражданский активизм рассматривается во взаимосвязи с понятием социальных изменений, согласно которому активная позиция людей способствует изменению социальной реальности. Как явствует гражданский активизм - это комплексное понятие, как и патриотизм определяется по-разному: в правоведении как нормативная модель поведения, в политологии как активный субъект политики, в морально-этическом аспекте как высокоморальная личность, наделённая такими идеалами как долг, ответственность, достоинство, гуманность.

В социально-психологическом контексте как высоко-чувственный патриот, социально-активный человек, т.е. характеризуется как позиции, поведение и отношение человека, его сознательная деятельность в обществе.

Следует отметить, что изучение проблемы гражданского и политического активизма восходит к исследованиям социального действия Т. Парсонса, социальных структур Р. Мертон и массового поведения Э. Хоффера. В данных исследованиях гражданский активизм определяется как настойчивое влияние людей на принятие решений, как организованные выступления людей для улучшения социальных условий или их изменения.

Например, по мнению С.Л. Рубинштейна, «активность личности отражается в его сознательной деятельности» [9; 290] или А.В. Петровский рассматривает «активизм как побудительную силу, деятельность, при которой решаются проблемные ситуации с помощью увеличения активности личности, обеспечивающей «выход за пределы ситуации» [10; 27]. Согласно А.Н. Леонтьеву, активизм - это «источник самодвижения деятельности человека изнутри» [11; 125], но М.Г. Ярошевский понимает активизм как «деятельное состояние субъекта, которое отражается в человеческом поведении», или по мнению Т. Парсонса, «активность - это составляющая общественных функций, осуществляемых личностью, и она зависит от определённых ситуаций в жизни» [12; 129].

В современных исследованиях патриотизм и гражданский активизм определяются как сложное социальное явление, которое включает в себя различные аспекты поведения человека, формы, мотивы и принципы участия людей в социально-политической жизни общества, являются необходимым атрибутом и эталоном нравственного воспитания человека. В итоге, на наш взгляд, активизм можно определить как проявление талантов, умение, способность развиваться, проявлять желание, стремление, занимать активную жизненную позицию, это детерминирующий фактор человека к проявлению активных жизненных

позиций, чувство гордости, ценности, идеалы, интересы, активная деятельность во благо общества и государства.

Следует отметить, что активизм существует в многообразных проявлениях, одним из важных его разновидностей является гражданский активизм как особое личностное качество, как сущностные характеристики человека, которые включают все признаки патриотизма, патриотической позиции, обусловленные особенностями социальной природы человека, формируемого в общественной деятельности.

Нужно признать, что первоначальное данное понятие использовалось по отношению к молодёжи, которая в силу своих возрастных и психологических особенностей чаще всего занимала активную гражданскую позицию, с целью обратить внимание на поиск путей решения или изменения общественно-политических проблем.

Активизм не должен быть настроенным на прошлое, наоборот, на настоящее и будущее, на изменение и прогресс общественных отношений.

Поэтому разработка и внедрение в общественную практику обновлённой модели гражданственности и патриотизма является одной из актуальных общественно-значимых задач, решением которой должно заниматься государство, институты гражданского общества и граждане, питающие чувства любви к Отчизне.

Для нас представляют интерес основные пути и способы формирования патриотизма и гражданского активизма студенческой молодёжи в период приобретения Таджикистаном государственной независимости, так как данный этап связан с началом и развитием кардинальных преобразований во всех сферах общественно-политической жизни. Поскольку кардинальные изменения претерпевают не только основы нашего бытия, но и морально-духовные ценности, среди которых особое место занимают патриотизм и гражданский активизм.

Нужно признать, что по сей день в Таджикистане наблюдается кризис идентичности, если в начале было свойственно противоречивое расставание с прошлыми морально-нормативными ценностями и долгое восприятие новых и не совсем близких нашей ментальности, которые в итоге привели к деградации прежнего механизма моральных ценностей. В результате этого, прежние морально-нормативные установки потеряли своё практическое значение, новые же слишком непривычны, у молодёжи отсутствовали навыки приспособления к ним.

С одной стороны, общественно-политическая и культурная ситуации, складывающиеся в конце XX столетия, показали, что большинство населения республики, особенно молодёжь, оказались не готовыми к такой смене общественно-политической жизни. Стремительное нарастание бездуховности, девальвация морально-нравственных ценностей, снижение интереса к культуре, науке, искусству и самообразованию привело к падению шкалы ценностей значения таких понятий как «честь», «долг», «дисциплина», «служение народу», «защита правопорядка и законности» и стали восприниматься как нечто банальное, декларативное и не затрагивающее глубинные чувства большинства граждан, особенно молодёжи страны. Эти понятия вытеснялись такими понятиями как «индивидуализм», «деньги», «богатство», «престиж», «выгода», «успех любой ценой» и т.п.

С другой стороны, объективные и субъективные процессы в стране существенно обострили религиозный вопрос. Патриотизм и гражданский активизм зачастую стал

перерождаться в национализм, национальную и конфессиональную нетерпимость, религиозный радикализм, терроризм и экстремизм.

Все эти причины и современное состояние общественной жизни в конечном итоге привели к нигилизму, агрессивности, появлению антипатриотических настроений, неуважительному отношению к государству, к его социальным институтам, прежде всего, к человеку.

Хотя наша история свидетельствует о том, что преодоление трудных периодов её развития всегда связано с обретением патриотических ценностей, достаточно вспомнить такие имена, как Ширак, Спитамен, Деваштич, Темурмалик, Восе и многие другие, можно сделать вывод о том, что нынешний период не является исключением. Новейшая история страны показала, что в обществе нет идеи, которая бы объединила усилия всех социальных групп, молодёжи и каждого человека, сформировала бы причастность к общему делу - построению демократического, правового, светского, унитарного и социального государства. Марксистская идеология в Таджикистане завершена, а как известно, «одна и та же идея не может овладеть общественным сознанием дважды» [13; 16].

Нужно подчеркнуть, что заимствованная современным политическим режимом либерально-буржуазная идея и соответствующие ей духовные ценности западной цивилизации, к сожалению, не способствуют консолидации и процветанию современного таджикского общества, наоборот, ведут к его деградации.

Именно по этой причине необходимо выработать общегосударственную идею, сплачивающую всех таджикистанцев, в основе которой должно лежать сплочение общенациональной идеи, поскольку речь идёт о единстве всех народов и национальностей, населяющих Таджикистан.

Думается, что только общенациональная идея даёт ориентиры в жизни и понимании причастности к общему делу. Поэтому слабым звеном социального механизма развития патриотизма и гражданского активизма в современных условиях являются его идеологические основы. В силу того, что «официальная общегосударственная идеология» конституционно в Таджикистане запрещена, процесс развития патриотических ориентаций носит бессистемный характер. В настоящее время данный фактор патриотического воспитания ослаблен.

В этих условиях очевидна неотложность решения на государственном уровне проблем, связанных с воспитанием патриотизма и гражданского активизма, как основы консолидации общества и укрепления государства, необходимой единой государственной политики в области гражданско-патриотического воспитания молодёжи.

Данная политика должна быть ориентирована на все социальные слои, возрастные группы, особенно молодёжь, определять основные пути развития системы гражданско-патриотического воспитания, позволяющих формировать готовность молодёжи страны к служению Родине, именно служению и защите Отечества. Все эти причины актуализируют проблемы целенаправленного формирования и эффективного функционирования системы гражданско-патриотического воспитания молодёжи, чрезвычайно важна эта проблема и для будущей нации.

Патриотизм и гражданский активизм, как известно, это не природные, а социальные качества, и поэтому не биологически, они формируются обществом в процессе воспитания и образования. Необходимо подчеркнуть, что гражданско-патриотическое воспитание является составной частью общего процесса воспитания и представляет собой совместную

целенаправленную и систематическую деятельность государства, системы образования, ветеранских организаций и иных общественных объединений по формированию у молодёжи высокого гражданско-патриотического сознания, чувств любви и верности к Родине и избранной профессии, готовности к выполнению служебного долга.

Необходимость совершенствования процесса формирования гражданско-патриотического воспитания и культуры молодёжи вызвана ростом социальных требований, усилением потребности общества в грамотных и морально-устойчивых молодых поколениях.

С другой стороны, как известно молодёжь живёт в условиях непрерывных динамичных перемен, реформ и трансформаций. Эти перемены социально-экономических и политических процессов предъявляют новые требования к молодым поколениям и современной молодёжи, необходимо быть воспитанным с точки патриотизма, быть готовым к непрерывным переменам. Следует отметить, что при проведении отдельных мероприятий невозможно решить данный вопрос, он должен представлять комплекс условий и совместную целенаправленную и систематическую деятельность государства, учебных заведений, институтов гражданского общества.

Исходя из этого, под гражданско-патриотическим воспитанием молодёжи следует понимать «процесс целенаправленной, многоплановой, систематической, организованной деятельности субъектов взаимодействия по формированию у молодёжи патриотизма и гражданского активизма как интегративных личностных качеств, имеющих профессиональную значимость» [14; 18].

Анализ проблемы гражданско-патриотического воспитания молодёжи даёт основания для определения её основной цели, в качестве которой выступает формирование положительных моральных качеств, активной жизненной позиции, развитие гражданской ответственности, всестороннюю деятельность, направленную на защиту Отечества, а также как личностного значимого качества, которое должно включать в себя:

- привитие глубокого уважения к национальному наследию, традициям, обычаям, культуре и религиям, любви и уважения к родному языку, толерантное воспитание;
- уважение к государственным символам, к Вооружённым Силам и защитникам Отечества, подготовку подрастающего поколения к военной службе, желание служить в ней;
- формирование у молодёжи морально-психологической и физической готовности к выполнению ими конституционных обязанностей;
- воспитание молодёжи на боевых и трудовых традициях старшего поколения.

Из общей цели патриотического воспитания вытекают реализации следующих задач:

- формирование национального самосознания, ценностного отношения к человеку, обществу, государству, утверждение в сознании и чувствах молодёжи гражданско-патриотических ценностей;
- приобщение подрастающего поколения к системе социокультурных ценностей, формирование потребности в высоких духовно-нравственных и культурных ценностях;
- создание конкретных условий для проявления гражданственности, патриотизма, достойного выполнения общественного, государственного и воинского долга различными категориями граждан, в том числе молодёжи с учётом их интересов и потребностей;
- воспитание уважения к закону, нормам коллективной жизни, положительного отношения к труду, формирование социально-значимой целеустремлённости к созидательной деятельности;

- формирование и развитие потребности в духовной жизни, в нравственно-здоровом образе жизни;
- проведение целенаправленной политики по созданию условий для социального, культурного, духовного и физического развития молодёжи;
- обеспечение возможности для полноценной социализации граждан, обновление и обогащение содержания гражданско-патриотического воспитания, его методов, форм и средств;
- повышение социальной активности и уровня образования, политической и правовой культуры социализации и самореализации молодёжи;
- минимизация, девиантных, радикалистских и экстремистских настроений в молодёжной среде.

Цели и задачи патриотического воспитания также требуют комплекса мер, направленных на решение основных задач, которые в свою очередь, отражают её особенности, структуру и содержание. Она включает, прежде всего, совершенствование нормативно-правовой базы, развитие научно-теоретических и методических основ, координацию взаимодействия с общественными организациями, информационное и финансово-экономическое обеспечение в области гражданско-патриотического воспитания.

К числу таких принципов можно отнести:

- *статусно-позиционный*, который заключается в утверждении в сознании и чувствах молодёжи патриотических ценностей, общественно-значимых взглядов, ответственности и обязанностей, примерами беззаветной преданности Родине, героизма, готовности к самопожертвованию во имя её свободы и независимости, понимание необходимости решительной борьбы с проявлениями радикализма и экстремизма, представляющих в современных условиях особую актуальность;
- *формирующе-развивающий*, который предполагает процесс социализации и активное вовлечение молодёжи в происходящие в стране созидательные процессы, которые способствуют реализации гражданско-патриотического потенциала молодёжи;
- *информационно-мобилизующий*, заключающийся в создании социально-психологических условий, побуждающих молодёжь к продуктивному воспитанию патриотизма, для которых необходимы знания боевых, моральных ценностей, верности традициям своего народа и истории, наполненных массовыми примерами беззаветной преданности Родине, неуклонно следовать им в современных условиях, развивать их с учётом новых социальных требований, привитие чувств уважения, гордости, почитания по отношению к государственным символам, формирование чувства интернационализма, толерантности и религиозной терпимости;
- *прогностически-деятельностный*, который предполагает в прогнозировании, предупреждении и ликвидации проявления радикализма и экстремизма, преодолении негативных качеств, характера и поведения как патриотически значимой, как служению Родине, развитие взаимодействия с общественными ветеранскими организациями, творческими союзами в вопросах патриотического воспитания.

Реализация данных принципов способствует воспитанию у молодёжи совершенствование социальных умений, необходимых для приобщения к нравственным ценностям и формированию у молодёжи чувства гордости и ответственности за Родину, а

также развитие у них желания познать и приблизиться к осмыслению таких понятий, как «Родина», «патриотизм», «подвиг», «героизм» и «интернационализм».

Мероприятия по гражданско-патриотическому воспитанию по формам и методам организации должны осуществляться по двум основным направлениям:

Во-первых, при проведении повседневной воспитательной работы, которая должна содержать возможности многовидового воспитательного воздействия.

Во-вторых, путём организации и проведения *специальных мер* гражданско-патриотического воспитания.

К *специальным* мероприятиям патриотического воспитания должны относиться:

- проведение занятий, лекций и бесед в системе профессиональной подготовки, рассказы о героических событиях, о патриотических поступках, о фактах героизма;

- постоянное напоминание о героических подвигах советского народа в Великой отечественной войне;

- организация служебных ритуалов, торжественных церемоний и встреч, дней открытых дверей, уроков мужества.

Одной из основных задач гражданско-патриотического воспитания является пропаганда государственных символов. Государственная символика обладает значительным потенциалом в работе по гражданско-патриотическому воспитанию молодёжи, так как она открывает широкие возможности для формирования устойчивого сознания, основанного на общей сплочённости вокруг единых национальных ценностей.

Необходимо подчеркнуть, что гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодёжи будет осуществляться более эффективно при реализации комплекса педагогических условий, включающих учебно-воспитательной, практико-ориентированной среды, которые способствуют расширению воспитательного воздействия на обучающихся.

В условиях модернизации образовательное пространство, образование должно способствовать не только формированию знаний, но и толерантности, способности воспринимать свою культуру и культуры «других», в том числе нравственных качеств способности жить в изменяющемся мире.

В соответствии с задачами модернизации образования необходимо определить и законодательно закрепить в стандарте образовательного процесса задачи гражданско-патриотического воспитания и профилактики радикализма экстремизму, который должен иметь статус единственного нормативного правового акта.

Другой важнейшей задачей в системе гражданско-патриотического воспитания является формирование условий для его качественного обновления, что предполагает достижение таких образовательных результатов, которые позволят воспитанникам реализовать себя в разных сферах деятельности в условиях становления в Таджикистане демократического общества с рыночной экономикой, основанного на сочетании общечеловеческих, общенациональных и национально-культурных ценностей.

В данном процессе важную роль играет педагог и осуществляющий деятельность по формированию патриотизма, гражданского активизма и профилактике радикализма и экстремизма в молодёжной среде. Именно педагог способен к формированию у молодёжи гражданско-патриотических чувств, гордости за свою Родину, готовности к взаимопониманию и взаимодействию. Поэтому необходимо обеспечить условия для повышения квалификации и компетентности педагогов в вопросах образования и воспитания

молодёжи, чтобы педагоги могли бы практически формировать систему нравственных ориентиров молодых людей.

Вместе с тем, необходимо подчеркнуть, что в динамике формирования гражданско-патриотического сознания и воспитания доминирует комплекс противоречивых тенденций, которые нельзя не учитывать при организации и осуществлении воспитательной работы молодёжи в духе патриотизма и гражданского активизма. Эти противоречия могут развиваться на трёх основных уровнях:

- противоречия общесоциального характера, связанные с развитием всей системы общественных отношений;

- противоречия функционирования и развития отдельных социальных групп и слоёв общества;

- внутриличностные противоречия, которые составляют духовную жизнь личности, особенно чувство нетерпимости, проявление религиозного фанатизма и ряд других негативных факторов.

В этих условиях, как было сказано выше, очевидна неотложность решения на государственном уровне проблем, связанных с воспитанием патриотизма и гражданского активизма как основы консолидации общества и государства, необходимость единой государственной политики, которая способна консолидировать и координировать эту многоаспектную работу, определять основные пути развития, её основные компоненты.

Главное, необходимо осознание потребности в формировании высоких духовно-нравственных и культурных ценностей в их дальнейшем развитии, ценностное отношение молодёжи к личности, обществу, государству, достойное выполнение общественного, государственного и воинского долга, проявление уважения к закону, нормам и ценностям общественной жизни, потребность в труде на благо общества, готовность на высоком уровне к достижению определённой цели, забота о благе Родины, убеждений в необходимости защиты Отечества.

Литература:

1. Альфред А. Понять природу человека. - СПб.: Академический проект, 1997. - С. 238.
2. Вырщиков А.Н. Сущность понятия - патриотическая деятельность: теоретические основания // Изд. Волгоградского гос. пед. ун. - та. 2015. - №4 (96). - С. 46.
3. Карамзин Н.М. История государства российского. Полное издание в одном томе. - М., 2011. - С.124.
4. Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. - С. 211.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. - М.: Смысл, 2004. - С. 125.
6. Мазур М.Н. Сущность и особенности патриотического воспитания. В кн. Психология. Педагогика. Этика // Под. Ред. Ю.В. Наумкина. - М.: Закон и право, ЮНИТИ. 1999. - С. 204.
7. Межуев Б.В. Значение государства: Наследие В.С. Соловьёва, исследования и публикация // Соловьёвские исследования. Выпуск 3(67). - 2020. - С. 14.
8. Мещерякова С.В. Патриотизм как ценностно-смысловое образование в структуре личности российского предпринимателя: автореферат дис. кандидата психологических наук.- М., 2008. - С.16.

9. Организация патриотического воспитания: методические рекомендации. - Домодедово. 2012. - С. 18.
10. Парсонс Т. Система современных обществ. - М., 1998. - С. 129.
11. Петровский В.А. К психологии активности личности // Вопросы психологии. - 1975. - №3. - С. 27.
12. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир . - СПб.: Питер, 2003. - С. 290.
13. Словарь иностранных слов. Издание 14-е, Исправленное. - М., 1987. - С. 367.
14. Теоретико-методологические проблемы исследования духовно-нравственных основ таджикского общества: Коллективная монография // Под ред. Н.М. Сайфуллаева, Ш. Шоисматуллоева. - Душанбе. - 2014. - С. 16.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА ЧЕРЕЗ КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Джураева С.Н.

Технологический университет Таджикистана

Повышение качества образования означает не только предоставление студентам знаний и навыков, но и развитие их критического мышления, творческого потенциала и социальных навыков, необходимых для успешной адаптации в современном обществе. Необходимо уделить больше внимания развитию критического мышления, логическому мышлению, творческому мышлению, коммуникативным навыкам и навыкам сотрудничества. Также важно обеспечить доступ к современной информационной технологии и обновлённым учебным материалам. В связи с этим сформулирована новая цель образования: воспитание, социально-педагогическая поддержка становления и развития высоконравственного, ответственного, инициативного, компетентного гражданина РТ, способного к творческой, инновационной деятельности. В системе оценки человеческого капитала должен лежать компетентностный подход.

Вопрос о ключевых компетенциях стал предметом обсуждения во всём мире. Образование играет ключевую роль в формировании будущего каждой страны, поэтому модернизация образовательной системы является приоритетной задачей для развития любого государства. В современном мире сменяются технологии, появляются новые профессии, поэтому важно, чтобы образование было адаптировано под текущие требования рынка труда и общества в целом. В текстах документов, регламентирующих современную систему образования, отмечается, что образовательное учреждение должно «формировать новую систему универсальных знаний, умений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности обучающихся, то есть современные *ключевые компетенции*».

Компетентность - это доказанная готовность к деятельности, способность решать реальные жизненные и профессиональные задачи. Перечень ключевых компетенций в соответствии с основными положениями, выработанными Советом Европы:

- политические и социальные компетенции;

- компетенции, касающиеся жизни в много культурном обществе;
- компетенция в области коммуникации;
- компетенции, связанные с обществом информации;
- компетенции, связанные с формированием способности постоянного самообразования - «Образование не на всю жизнь, а образование через всю жизнь».

Для этого необходимо пересмотреть учебные программы и методику обучения, сделать упор на развитие критического мышления, коммуникативных навыков, а также способности к самостоятельной работе и решению проблем. Будущий профессионал должен обладать стремлением к самообразованию на протяжении всей жизни, владеть новыми технологиями и понимать возможности их использования. Он должен уметь анализировать и оценивать информацию, принимать обоснованные решения, уметь грамотно общаться как устно, так и письменно, быть ответственным и организованным, иметь навыки планирования и управления временем, быть гибким и адаптивным.

Важно также умение работать с различными людьми, уважать точки зрения других и находить конструктивные решения в конфликтных ситуациях. Кроме того, важно иметь стремление к саморазвитию и постоянному обучению, чтобы быть готовым к изменениям и новым вызовам в будущем. Обладать опытом, способностью действовать в ситуации неопределённости - именно эти качества и дадут возможность сформировать у выпускника компетентностный подход, реализуемый на занятии преподавателем.

Компетентностный подход предполагает чёткую ориентацию на будущее, которая проявляется в возможности построения своего образования с учётом успешности в личностной и профессиональной деятельности. Он делает акцент на результат образования, причём в качестве результата рассматривается не сумма усвоенной информации, а способность человека действовать в различных проблемных ситуациях.

Преподаватель может использовать различные методы и стратегии обучения, которые способствуют развитию этой компетентности у студентов. Компетентностный подход выдвигает на первое место не информированность студента, а умение разрешать проблемы.

Компетенция мастера производственного обучения во многом зависит от наличия психолого-педагогических знаний, владения методикой обучения, умелого использования эффективных технологий, искусством передачи и трансформации опыта, от эффективной оценки своих сильных и слабых сторон, от способности совершенствовать личностные и профессиональные качества. При рассмотрении компетенции мастера производственного обучения следует выделить, прежде всего, ведущий фактор. Это мотивация мастера производственного обучения к профессиональной деятельности: потребность в самоутверждении, в изучении запросов учащихся, отсутствие удовлетворённости результатами своего труда.

Последующие факторы:

- деятельность мастера, направленная на развитие мыслительных функций обучающихся, их интеллектуальных способностей;
- результаты деятельности, полученные мастером при освоении новых технологий, позволяющие приобретать профессиональные умения будущим специалистам.

Трудно переоценить значение эмоционального контакта мастера производственного обучения с учащимися, так как это позволяет создать условия, при которых они не бездействуют на занятиях, а испытывают потребность в углубленном изучении предмета,

самостоятельном поиске дополнительной информации, развитии своих творческих способностей, повышении качества знаний, усвоении приёмов эффективной учебной деятельности.

Критериями оценки эффективности освоения мастерами производственного обучения новых педагогических технологий могут быть следующие:

- соответствие дидактических возможностей целям и задачам обучения;
- наличие эмоционального контакта с учащимися, личностно-ориентированный характер обучения и др.

Развитие творческого потенциала обучаемых можно отнести к одной из наиболее актуальных задач педагогики. Л.С. Выготский формулировал эту задачу так: «Жизнь - это система творчества, постоянного напряжения и преодоления, постоянного комбинирования и создания новых форм поведения». Важная основа деятельности позволяет удовлетворять запросы конкретных учащихся, используя потенциал их возможностей.

Выделены следующие формы деятельности: индивидуальное обучение по программам, творческой педагогической задачей образовательной системы является поддержка и развитие интеллектуально-творческого потенциала учащихся, поскольку развитие и воспитание одарённых и талантливых учащихся решает насущную задачу формирования творческого потенциала общества, обеспечивает возможности интенсивного социального и научно-технического прогресса, дальнейшего развития культуры, всех областей производства и социальной жизни. Подготовить будущих рабочих и специалистов к развитию творческих способностей - это значит избежать трафаретности и ремесленничества в их будущей самостоятельной деятельности, способствовать развитию собственной креативности учащихся.

Своевременное выявление и создание условий для стимулирования учащихся к различным видам деятельности, поддержка одарённых учащихся являются важнейшей задачей. Чёткая и продуманная организация образовательного процесса оказывает на учащихся существенное воспитательное влияние, способствует формированию творческого потенциала будущих рабочих и специалистов.

Программы урочной и внеучебной работы, основанные на межпредметной деятельности и развитии различных аспектов мышления, играют важную роль в формировании у студентов комплексного подхода к знаниям и навыкам.

Формы развития учащихся строятся на основе индивидуализации и дифференциации образовательного процесса:

- индивидуально-личностное развитие;
- система творческих конкурсов, фестивалей, олимпиад;
- научно-практические конференции и семинары.

В своей работе я использую все возможные средства для того, чтобы увлечь ребят профессией. Хорошим подспорьем в этом являются тесты с техническим программным содержанием. Ребята с интересом решают поставленные ситуации, отвечают на заданные вопросы. Иногда задания бывают групповыми, когда несколько студентов должны прийти к какому-то решению. Интересно наблюдать, как они включаются в работу, как выявляется лидер, как в споре находится нужный вариант.

Таким образом, деятельность мастера, я считаю, должна строиться на том, чтобы, используя весь арсенал педагогического мастерства, вселить в души студентов любовь к выбранной профессии.

Литература:

1. Аксенова Л.Н. Педагогическая практика будущих педагогов-инженеров / Л.Н. Аксенова // Высшая школа. - 2008. - № 5. - С. 65–67.
2. Аксенова Л.Н. Подготовка педагогов к реализации управленческой функции / Л.Н. Аксенова // Народная асвета. - 2008. - № 10. - С. 3-7.
3. Аксенова Л.Н. Особенности компетентностноориентированной практической подготовки специалистов / Л.Н. Аксенова, И.В. Морозова // Проблемы инженернопедагогического образования в Республике Беларусь: Матер. III-ей междунар. научно-практ. конф. - 23-24 октября 2008 г., Минск, БНТУ. 2009. - С. 7-13.
4. Аксенова Л.Н. Особенности методов обучения, обеспечивающих формирование профессиональной компетентности у будущих специалистов / Л.Н. Аксенова, И.В. Морозова // Народная асвета. - 2009. - № 6. - С. 77-81.

**ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ
ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ**

Заробекова А.А.

Технологический университет Таджикистана

Целенаправленная, систематическая работа по воспитанию навыков и привычек культурного поведения начинается с приходом детей в учебное заведение. Ещё в школе закладываются основы аккуратности и опрятности, вежливости, точности, прививаются хорошие манеры, умение культурно вести себя дома, на улице и в общественных местах. Если элементарные нормы культурного поведения, не привитые детям с ранних лет, то позже приходится восполнять этот пробел и нередко проводить более тяжёлую работу: перевоспитывать уже сформировавшихся подростков, в которых укоренились негативные привычки. Отсутствие элементарных привычек затрудняет работу над воспитанием у них более тонких и сложных проявлений культурного поведения: такта, деликатности, непринуждённости, изящества манер и т.д.

Культура поведения тесно связана с внутренней культурой человека, требованиями эстетики, с общепринятыми тенденциями и обычаями. Внутренняя культура во многом определяет внешнее поведение человека, но и внешняя сторона поведения влияет на внутреннюю культуру - заставляет человека быть выдержанным, внутренне собранным, уметь владеть собой. Небрежность во внешнем виде, грубость, невнимательность, бестактность постепенно формируют соответствующие негативные качества личности. Поэтому с раннего возраста необходимо вооружить детей знаниями правил культурного поведения, привычками их выполнения. Личный опыт общения ещё очень беден, подросток часто может быть неучитывающий лишь в силу незнания того, когда, где и как надо поступить. Нередко дети усваивают правила хорошего тона по подражанию, наблюдая за поведением родителей, взрослых, которые являются для них авторитетом.

Однако осознание своего поведения, своих действий - необходимое условие формирования общественно-полезных навыков и привычек моральных норм поведения. Только за то поведение человек может совершенно сознательно отвечать перед обществом, коллективом, другими людьми, значение которого он может понять и оценить с точки зрения общественной пользы и необходимости. Надо отметить, что у многих студентов заметное отставание навыков и привычек культурного поведения от знаний соответствующих правил.

Поэтому в работе с учащимися надо обращать внимание прежде всего на выработку навыков и привычек поведения. Достигается это систематическим приучением к выполнению правил. Для того, чтобы повторение закрепляло то или иное действие, привычку поведения, необходимо, чтобы оно подкреплялось позитивными эмоциями, приятным переживанием. Иногда это молчаливое одобрение взрослого, поощрение коллектива, товарищей. Иными словами, воспитание должно быть связано с самовоспитанием. Основные методы работы над правилами - разъяснение и приучение, организация жизни в соответствии с требованиями правил.

Культура поведения во многих случаях тесно связана и с нормами нравственности. Так, в основе многих конкретных правил вежливости, внимательности, такта, точности лежит моральный принцип нашего общества: гуманизм, коллективизм, дружба, товарищество, ответственность за свои поступки и поведение. Учащийся постепенно начинает осознавать и оценивать необходимость выполнения правил с точки зрения нравственности. Единство знания, навыки и привычки способствуют приобретению устойчивого поведения, формированию определённых качеств личности. Всегда быть вежливым, обязательным, точным - значит приобрести такие качества, как вежливость, точность, обязательность. Осознание студентом своего поведения происходит постепенно под руководством педагогического коллектива, под влиянием общественного мнения коллектива.

Личностные качества человека формируются на протяжении всей жизни. Каждый человек является носителем индивидуальных, только ему свойственных черт. Но требования профессии из всего многообразия проявлений характеров людей выделяют те, которые определяют успех профессиональной деятельности.

Индивидуальные качества могут проявляться не сразу. Для того, чтобы их проявить, требуется большая и последовательная работа над собой. В процессе обучения необходимо, прежде всего, создать в себе тягу к знаниям, проявлять творческий подход к обучению, нестандартное мышление, изобретательность, инициативность, способность генерировать идеи, упорство, воспитать в себе уверенность и преданность к профессии.

Некоторые качества присущи человеку от рождения. Способности к организации, музыкальные и математические способности имеют генетическое происхождение. В условиях профессиональной деятельности они могут развиваться. При этом ведущую роль в формировании качеств личности играет сочетание воли и интеллекта.

Сильная воля и высокий интеллект повышают возможности влиять на людей, придают в трудной работе эмоциональную уравновешенность и чувство успеха.

В другом случае человек может быть высокоинтеллектуальным, но при этом не всегда уверенным и волевым. У такой личности приспособляемость к происходящим изменениям может восприниматься как неуверенность в себе.

Человек может обладать сильной волей и недостаточным интеллектом. В этом случае образование и работа над собой особенно необходимы. Нужно, прежде всего, развивать

внутреннюю потребность к саморазвитию и самоорганизации. Тогда энергичность, жизнестойкость и потребность работать в коллективе и с коллективом, присущая волевым людям, помогут преодолеть недостающие знания.

Устойчивые характеристики личности человека (которые проявляются при принятии решений) относятся к критериальной области организационного поведения. Критерии определяются в процессе анализа событий, совокупности ценностей и их роли в принятии тех или иных решений.

Для развития своих личностных качеств нужно попытаться регулярно использовать следующие рекомендации:

1. Будьте полны энтузиазма и показывайте это.

2. Вносите новшества и создавайте новое - возвращайте новые идеи и положительно реагируйте на идеи других людей. Не обижайтесь, если ваши идеи не будут приняты. Попробуйте снова, но другим способом. Показывайте свою старательность - нет ничего хуже человека, который всегда хнычет.

3. Когда вам поручают какую-либо работу, не говорите: «Как я могу это сделать?». Вместо этого незамедлительно реагируйте на это чем-то вроде: «Отлично, вот что я предлагаю сделать - это не то, что вы хотите?»

4. Упорно работайте - люди, добивающиеся успеха, достигают его упорным трудом. Но они работают не ради самой работы, эффективность никогда не является следствием того, насколько долго вы остаетесь на рабочем месте. Значение имеет то, что вы делаете и насколько результативно.

5. Преподносите себя достойным образом - жизнь состоит совсем не в том, чтобы производить хорошее впечатление, однако вы должны также быть уверены, что ваши успехи известны и приняты. И если на людей производят впечатление руководители, которые решительны, пунктуальны, то почему бы не преподнести себя таким образом? От этого будет больше пользы, чем вреда.

6. Будьте честолюбивы. Однако не переусердствуйте - не следует казаться озабоченным своим будущим статусом больше, чем настоящим положением.

7. Будьте отважны - рассчитывайте риск, будьте уверены в том, что вы делаете.

8. Будьте напористы, но не агрессивны.

9. Выражайте свои суждения кратко. Не болтайте слишком много и не компрометируйте себя. Копите то, что вы хотите сказать, до момента, когда это можно будет сделать (о чём говорить нельзя, о том следует молчать).

10. Добейтесь, чтобы люди верили вам, вы сможете этого достичь, если никогда не будете лгать или скрывать правду, если всегда будете выполнять свои обещания.

11. Воспринимайте конструктивную критику.

12. Принимайте собственные ошибки открыто. Никогда не оправдывайтесь. Если вы допустили ошибку, принимайте ответственность и упрёки только на себя. Личность проявляется через его морально-эстетические ценности. Этика как система норм нравственного поведения является одной из древнейших наук. Практическая или нормативная этика представляет для человека такие нравственные принципы, идеалы и нормы, которые также требуют работы над собой.

Вот некоторые способы поведения, позволяющие сформировать профессиональные качества:

1. Контактность, коммуникабельность, умение расположить к себе - помогают убедить в правильности своей точки зрения, повести за собой.

2. Целеустремлённость, инициативность, оперативность в решении проблем - помогают выработать умение быстро выбрать главное и сконцентрироваться только на нём. В частности, при оперативном руководстве, когда требуется быстрое решение проблемы, эти качества помогают быстро найти и принять конкретное решение из многих вариантов, постоянно возникающих в процессе производства.

3. Умение предвидеть будущее, не успокаиваться на достигнутом, искать новые возможности и резервы, постоянно ставить перед собой новые, достаточно сложные, но реальные задачи по развитию и совершенствованию собственной деятельности.

4. Ответственность, способность управлять собой, своим поведением. При этом очень важно оставаться в любой ситуации тактичным, уравновешенным и не терять самообладания.

Между имиджем и карьерой существует прямая зависимость. В связи с этим возникает необходимость в воспитании личности студента как гражданина, способного к личностно-профессиональному становлению, обладающего избирательностью, уверенностью и ответственностью. Для такого студента будет естественна обращённость к ценностям гуманистического мировосприятия и миропонимания - справедливости, порядочности, благородству, разуму, доброте.

Воспитательная среда высшей способна сыграть решающую роль в осуществлении задач гармоничного развития личности, в формировании системы целесообразного воспитательного взаимодействия педагогов и студентов.

В педагогике традиционно под результатом воспитания понимают позитивные изменения, происходящие в личности воспитанника под влиянием усилий воспитателей [3; 40]. Однако о том, какие именно должны происходить изменения в личности, в чём они выражаются и проявляются, что следует признавать результатом воспитания, по каким параметрам, критериям, показателям его можно оценивать, до сих пор не сложилось единых представлений. Под результатом профессионального воспитания студентов мы понимаем повышение уровня сформированности профессиональной воспитанности каждого студента.

Профессиональная воспитанность студентов представляет собой интегральную характеристику личности, имеющую многокомпонентную структуру. Профессиональная воспитанность - это результат воспитательных взаимодействий, содержанием которых является передача и освоение той части человеческой культуры, социального опыта, которая необходима людям для активной и эффективной успешной профессиональной деятельности.

Литература:

1. Аасамаа И. Как себя вести. - Таллин: Валгус, 1973. - 223 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни. - М.: Мысль, 1977. - 235 с.
3. Айнштейн В.Г. Педагогическое общение в реальных примерах // Психология общения в вузе. - М.: МИТХТ, -1995. - С.16-20.
4. Айнштейн В.Г. Проблемы преподавательского корпуса технических вузов // Научно-технические технологии. - М.: МИТХТ, - 2001. - С. 39-52.
5. Аксаков К.С. Воспоминание студенчества 1832-1835 годов // Русское общество 30-х годов XIX века. Мемуары современников. Под. ред. И.А. Федосова. - М.: МГУ, 1989. - 446 с.
6. Алферова С.А. Формирование культуры общения студентов в образовательном процессе вуза: Дисс... канд. пед. наук. - Саратов, 2000. - 165 с.

7. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: МГУ, 1980. - 415 с.
8. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. – Р.-на-Дону: Феникс, 2000. - 413 с.
9. Батищев Г.С. За воспитание, но другодоминантное // Вестник высшей школы. - 1989. - № 11. - С. 35-38.
10. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. - Л.: ЛГУ, 1965. - 123 с.
11. Бодалев А.А. Личность и общение. - М.: МПА, 1995 - 324 с.
12. Гликман И.З. Теория и методика воспитания. - М.: Владос, 2002. - 176 с.
13. Давыдова О.А. Формирование культуры делового общения у будущих государственных служащих. Дисс... канд. пед. наук. - Волгоград, 2003. - 206 с.
14. Добрынин Н.Ф. Активность личности и принцип значимости // Проблемы личности: материалы симпозиума. - М., 1970. - С. 451-456.
15. Долгополова Н.Ф. Развитие коммуникативных умений студентов- менеджеров в условиях университета. Дисс. канд. пед. наук. - Оренбург, 1998. - 188 с.

THE ENGLISH VERB TENSES

Malikov N.Kh.

Technological University of Tajikistan

What actions do they express? How are their forms made?

I. Indefinite (simple) tenses:

Indefinite tenses express permanent, usual or habitual action in the present, past and future, but not in the exact period of time.

1. Present Indefinite Tense

This verb tense expresses a usual repeated action. The action can be acted often, always, seldom, every day, but not at the moment, not just now. Using this verb tense you can tell about your habitual actions.

Examples:

A); Positives:

We live in Tajikistan. The students write their reports in the library of the university. My grandmother usually drinks coffee without sugar. His older sister works in the bank. Our neighbors often sit on the benches in front of the house and talk together. We never forget our trips to the different parts of the country.

B); Negatives:

Silvia doesn't want to celebrate the New Year with us. We don't like people with ill manner and behavior. Some girls don't wear uniform at the university. My up-stair neighbor's older daughter - Laura doesn't speak French at all. Mr. Stone and his wife don't like walking with animals in the evenings. I don't prefer watching horror films.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Do you visit your parents on weekends? Does Peter like to read English books? Do the students of your group speak many foreign languages? Does the teacher of chemistry explain the themes correctly? Do you and your parent know all parts of the country well? Does the engineer of their plant help them in difficult time?

C – 2. Choice questions:

Do you prefer watching American or European films? Do they cook national or European meals well? Does your friend John often or seldom visit you? Does her mother work in the hospital or in the clinic?

Do your fellow-students pass all the exams successfully? Does Robert help his parents to obtain the tickets to go to Florida?

C – 3. Information questions:

What do you want to buy in the supermarket? Where do they often get together to discuss their problems? Why does she often wear black clothes? How do they usually celebrate the New Year in Canada? How many customers do you serve every day? How much sugar do you usually have with your coffee?

2.Past Indefinite Tense

This verb tense expresses actions acted in the past, but not in the exacted period of time. The action can be acted often, always, seldom in the past. You can tell about the action acted by you or another person several minutes ago, yesterday, today in the morning, last week, last year, many days ago or many years ago.

Examples:

A); Positives:

They moved to Germany several years ago. The students prepared for their exams in the library of the university. My grandmother usually talked drinking coffee without sugar. His older sister worked in the bank. Our neighbors often sat on the benches in front of the house and talked together. We never forgot our trips to the different parts of the country.

B); Negatives:

Silvia didn't want to celebrate the New Year with us. We didn't like people with ill manner and behavior. Some girls didn't wear uniform at the university. My up-stair neighbor's older daughter – Laura didn't speak French at all. Mr. Stone and his wife didn't like walking with animals in the evenings. I didn't prefer watching horror films.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Did you visit your parents on weekends? Did Peter like to read English books? Did the students of your group speak many foreign languages? Did the teacher of chemistry explain the themes correctly? Did you and your parent know all parts of the country well? Did the engineer of their plant help them in difficult time?

C – 2. Choice questions:

Did you prefer watching American or European films? Did they cook national or European meals well? Did your friend John often or seldom visit you? Did her mother work in the hospital or in the clinic?

Did your fellow-students pass all the exams successfully? Did Robert help his parents to obtain the tickets to go to Florida?

C – 3. Information questions:

What did you want to buy in the supermarket? Where did they often get together to discuss their problems? Why did she often wear black clothes? How did they usually celebrate the New Year in Canada? How many customers did you serve every day? How much sugar did you usually have with your coffee?

3.Future Indefinite Tense

This verb tense expresses actions acted in the future, but not in the exacted period of time. The action can be acted often, always, seldom in the future. You can tell about the action which you plan to act. The action will be acted by you or another person in several minutes, tomorrow, the day after tomorrow, next week, next year, in several days or in several years.

Examples:

A); Positives:

They will move to Germany next year. The students will prepare for their exams in the library of the university. My grandmother will visit us at the end of summer. His older sister will work in the bank. Our neighbors will sit on the benches in front of the house and talk together. We will have our trips to the different parts of the country.

B); Negatives:

Silvia will not celebrate the New Year with us. We won't like people with ill manner and behavior. Some girls won't wear uniform at the university. My up-stair neighbor's older daughter – Laura won't speak French at all. Mr. Stone and his wife won't like walking with animals in the evenings. I won't prefer watching horror films.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Will you visit your parents on weekends? Will Peter like to read English books? Will the students of your group speak many foreign languages? Will the teacher of chemistry explain the themes correctly? Will you and your parents know all parts of the country well? Will the engineer of their plant help them in difficult time?

C – 2. Choice questions:

Will you prefer watching American or European films? Will they cook national or European meals well? Will your friend John often or seldom visit you? Will her mother work in the hospital or in the clinic?

Will your fellow-students pass all the exams successfully? Will Robert help his parents to obtain the tickets to go to Florida?

C – 3. Information questions:

What will you want to buy in the supermarket? Where will they often get together to discuss their problems? Why will she often wear black clothes? How will they usually celebrate the New Year in Canada? How many customers will you serve every day? How much sugar will you usually have with your coffee?

II. Continuous Tenses:

Continuous tenses express temporary action in the present, past and future in the exact period of time.

1. Present Continuous Tense

This verb tense expresses a permanent action in the exact time in the present. The action is acted at the moment of speech and one can see it.

Examples:

A); Positives:

They are moving to Germany at the moment. The students are preparing for their exams in the library of the university. My grandmother is baking a wonderful cake for my birthday.

B); Negatives:

Silvia is not celebrating the New Year with us. We aren't watching News on TV right now. I am not going to the village now.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Are they moving to Germany at the moment? Are the students preparing for their exams in the library of the university? Is my grandmother baking a wonderful cake for my birthday?

C – 2. Choice questions:

Are they moving to Germany or to France at the moment? Are the students preparing for their exams in the library or at home? Is my grandmother baking a wonderful cake or a pie for my birthday?

C – 3. Information questions:

Where are they moving at the moment? What are the students preparing for in the library? What is my grandmother baking for my birthday?

2. Past Continuous Tense

This verb tense expresses a permanent action in the exact time in the past. The action can be acted several minutes ago, yesterday at five o'clock, yesterday from six to eight, from morning till evening. The action could be seen by us or others, because it could be acted when we came from somewhere and saw it.

Examples:

A); Positives:

They were moving to Germany when I came home. The students were preparing for their exams in the library of the university. My grandmother was baking a wonderful cake for my birthday.

B); Negatives:

Silvia was not celebrating the New Year with us. We weren't watching News on TV right when you called. I was not going to the village yesterday at seven o'clock.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Were they moving to Germany when we went to the market? Were the students preparing for their exams in the library of the university? Was my grandmother baking a wonderful cake for my birthday?

C – 2. Choice questions:

Were they moving to Germany or to France when we saw them? Were the students preparing for their exams in the library or at home? Was my grandmother baking a wonderful cake or a pie for my birthday?

C – 3. Information questions:

Where were they moving when we went to the market? What were the students preparing for in the library? What was my grandmother baking for my birthday?

3.Future Continuous Tense

This verb tense expresses a permanent action in the exact time in the future. The action can be acted in several minutes, tomorrow at five o'clock, tomorrow from six to eight, from morning till evening or tomorrow when somebody comes from somewhere.

Examples:

A); Positives:

They will be moving to Germany when I come home. The students will be preparing for their exams in the library of the university. My grandmother will be baking a wonderful cake for my birthday.

B); Negatives:

Silvia will not be celebrating the New Year with us. We won't be watching News on TV right when you finish work. I will not be going to the village tomorrow at seven o'clock.

C); Questions:

C-1. Yes – No questions:

Will they be moving to Germany when we go to the market? Will the students be preparing for their exams in the library of the university? Will my grandmother be baking a wonderful cake for my birthday?

C – 2. Choice questions:

Will they be moving to Germany or to France when we come back? Will the students be preparing for their exams in the library or at home? Will my grandmother be baking a wonderful cake or a pie for my birthday?

C – 3. Information questions:

Where will they be moving when we start our new project? What will the students be preparing for in the library? What will my grandmother be baking for my birthday?

III.Perfect tenses:

Perfect tenses express an action in the past and future before or after another action.

1.Present Perfect Tense

This verb tense expresses an acted action, which is acted just now, may be some seconds ago, two or three minutes ago. The action as well as can be acted long ago, but the period of time is not finished. For example, you bought your telephone in March and now is November. Here you have two ways of expressing your action. First, you can say: ***I bought my telephone in March (Past Indefinite Tense)***. Second, you can say: ***I have bought my telephone this year (Present Perfect Tense)***. Because though from March is passed seven months, but the year (the period of time) is not finished yet.

2.Past Perfect Tense

This verb tense expresses an action in the past acted before another action. It means that you did something before somebody did another thing in the past. For example you finished your eating dinner before your brother came from work or before your friend called you. During the using the ***Past Perfect Tense your sentence will be complex, which will be consisted of the Main Clause and Dependent Clause or (Subordinated Clause)***. You can say: ***I have painted the door before my parents went to the village. Here, I have painted the door is a Main Clause, but before my parents went to the village is a Dependent Clause. You can change their places and say: Before my parents went to the village I have painted the door.***

Remember: The Main Clause is in the Past Perfect, but the Dependent Clause is in the Past Simple.

3.Future Perfect Tense

This verb tense expresses an action in the future acted before another action. It means that you will do something before somebody will do another thing in the future. For example, you will go somewhere after someone comes to you. During the using the ***Future Perfect Tense your sentence will also be complex, which will be consisted of the Main Clause and Dependent Clause or (Subordinated Clause)***. You can say: ***I will have gone to the office before my sister comes from school. Here, I will have gone to the office is a Main Clause, but before my sister comes from school is a Dependent Clause. You can change their places and say: Before my sister comes from school I will have gone to the office.***

Remember: The Main Clause is in the Future Perfect, but the Dependent Clause is in the Present Simple.

List of used literature:

1. Longman Advanced American Dictionary. Pearson Education Ltd., 2000.
2. Robert F. Hartley. Fundamentals methods. New York 2015.
3. Henry Hazilitt. Methods in One Lesson. New York 2014.
4. John Richards. Methodological Studies Today. Cambridge University Press. 2016.
5. Helen Man. Oral Drills in Functional English. New Jersey 2016.

НАҚШИ АРЗИШҶОИ АХЛОҚӢ ДАР ТАШАККУЛИ ҶОМЕА

Мухторова М.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осӣ ва Аврупои
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Дар ҷомеаи муосир, ки дар як фазои муштарак арзи ҳастӣ дорад, асосан ду раванди ба ҳам дар муҳолифат ва муҳорибат қарор дорад; яке чараёне, ки умраш ба сар омада, бо унсурҳои бозмондаи худ ба рушди ҷомеа монеаҳо ба вучуд меорад ва ба равандҳои рӯзгор созгор нест ва ҳама ҷаҳду талошро баҳри мавҷудияти худ истифода мегамояд, дигаре, бо

дастовардҳои пешқадам ва кашфиёти илмию фановарӣ тақия намуда, ба ҷомеа маънии тоза мебахшад ва ба одамон хоҳиши зистан ва буданро бештар мебахшад.

Ин раванди иҷтимоию ахлоқӣ ҳамеша дар рӯзгори ҷомеаи инсонӣ вучуд дошта, то имрӯз он ба ҳар шеваи тоза аз мавҷудияти худ хабар медиҳад. Чунин дигаргуниҳои иҷтимоию ахлоқӣ асосан дар давраҳои гузариш зухур намуда, ба тағйироти арзишҳои инсонӣ, миллӣ, мазҳабӣ ва ҳатто башарӣ боис мегарданд. Равоншиноси аврупоӣ Уилям Дюрант ин равандҳои пуртазоди ҷомеаи инсониро дар ахлоқу одот ба мушоҳида гирифта, чунин менигорад: “Ахлоқу одот, ки ба кундӣ тағйир меёбанд, дар рӯзгори мо монанди абрҳо дар баробари бодҳо дар тағйиранд. Мабонӣ (бунёдҳо) ва одоти дерине, ки ҳофизаи инсонӣ оғози онҳоро ба ёд намеоваранд, дар баробари дидагони мо дарҳам мезананд, ингор (пиндор), ки одоте ахир ва ғайриасилу фаромӯшшуда ҳастанд” [14, 87].

Дар ҳақиқат, дар ҳар давраи гузариш ё ҷангҳои шаҳрвандию муҳолифатҳои сиёсӣ дар ҳар ҷомеаи шаҳрвандӣ пеш аз ҳама анъана ва расму оини мардумӣ ба осеб дучор шуда, ба ахлоқи мардум, хосатан ҷавонон таъсир мерасонад. Дар натиҷа, ҷомеа ба як саргумии беҳадаф мубтало гардида, мардум арзиши ҳар анъанавии созидаи ахлоқиву фарҳангии аз ниёгон меросмондари ба кунҷи фаромӯшӣ медиҳад ва ё бо таъсири фарҳанги истилогаронаи мардумони ғолиб моҳияти онҳоро гум мекунад.

Ва дар ин ҳолат аҳли маъруф ва зиё бояд ҷароғи илму маърифат ва анъаноти ниёгонро бояд доиман фурузон нигоҳ доранд, дар акси ҳол мардум ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар баҳри пурталотуми ҷаҳонишавӣ ғарқ шуда, моҳияти худро ҳамчун халқ ё миллат гум мекунад. Соибӣ Табрзӣ шояд ҳамин вазъияти роҳгумзадагии ахлоқию фарҳангии ҷомеаи онрӯзаро ба инобат дошта, масъулияти худро ҳамчун донишманд ва дӯстдори миллати хеш чунин изҳор намудааст:

Ҳар ки по қач мегузорад, хуни дил мо меҳӯрем,
Шишаи номуси миллат дар бағал дорем мо.

Дар ҷомеаи суннатии мо арзишҳои ҳанӯз ғаёл ва рафтору кирдори моро фаро гирифтаанд, ки онҳо ҷомеаро маҷбур месозанд, ки рафтору кирдор ва муносибату муомилоти ахлоқию иҷтимоии одамонро дар ҷаҳорҷӯбаи меъёрҳои суннатӣ ғунҷонда бошем ва дар акси ҳол ҳатто ашхоси соҳибназар ҳам дар ин зиндагии ҷорӣ мавқеи худро пайдо кардан наметавонанд. Яке аз чунин арзишҳои ниҳоят муҳим ва вочиб дар ҷомеаи имрӯзаи мо ин эҳсоси шарму ҳаё мебошад, ки он ҳам дар радифи дигар меъёрҳои ахлоқӣ дар баробари худҳои аҳли ҷомеа бемоҳият шуда истодааст. Гоҳо аз сабаби ноогоҳӣ бошад, бархе аз масъулин ва ё муддаиён шарму ҳаёро аз арзишҳои динию мазҳабӣ доништа, бо ин баҳона онро аз ҷумлаи одоти хурофот доништа, риояи баъзе аз меъёрҳои онро нишони гумроҳӣ ва хурофотпарастӣ меҳисобанд.

Шарм эҳсосест, ки дар ҳар фард дар натиҷаи огоҳии ӯ аз носозгории ғаёлият ё рафтори худ бо арзишҳо ва меъёрҳои дар ҷомеа пазируфташуда ба вучуд омада, он риояи меъёрҳои ахлоқиро тақозо мекунад. Инсон дар ҷомеа зиндагӣ карда, аз одамони гирду атрофи худ ҷамеи арзишҳои ахлоқию мазҳабӣ ва фарҳангиро меомӯзад ва мақоми иҷтимоии худро дар риояи меъёрҳои шарму ҳаё мебинад.

Аз ин рӯ, шарм як навъ шуури ахлоқӣ буда, ба ғаёлияти эҳсосии инсон таъсир мерасонад. Баъзеҳо эҳсоси шарму ҳаёро аз ҷумлаи омилҳои медонанд, ки онҳо ба рушди муътадили фард дар ҷомеа монё мешавад, дар ҳоле ки шарму ҳаёро аҳли маъруф

василаи муҳимтарине медонанд, ки шахсро аз амалҳои ғайриахлоқию кирдорҳои ғайриинсонӣ бозмедорад.

Аҳли рӯзгор эҳсоси шармро як зухуроти муҳими отифӣ медонанд, ки он ба одамон дар пешгирӣ аз изтиробҳои руҳӣ ва ҷудошавии иҷтимоӣ кумак мекунад. Шарм шахсро аз содир кардани амалҳои нодуруст, ҳатто ҳангоми гирифтани имтиёз хушдор медиҳад, то ба низоми ахлоқии ҷомеа ҳалал ворид нагардад.

Қайд кардан ҷои аст, ки шарм ба амал ё сифати муайяни рафтор ва кирдори шахс нигаронида шуда, ҳамеша бо тарс, азоби руҳӣ, аз даст додани ғаъолияти ҷисмонӣ ва маънавӣ, маҳдудкунии эҳсосӣ, паст кардани баҳодиҳии худ оварда мерасонад. Эҳсоси шарму ҳаё шахси соҳибназарро бар он маҷбур месозад, ки ҳар кирдору рафтори худро ба меъёрҳои ахлоқиву иҷтимоӣ ҷомеа мутобиқ намояд, то аз ҷамъаи ахлоқии мардум берун намонад.

Дар айёми наврасию ҷавонӣ ба назар чунин менамояд, ки рафтору кирдори моро атрофиён пайваستا назорат мекунанд ва ба ҳар қору амали мо баҳо медиҳанд. Ин пиндор ҷавонро ба як ҳолати ногувор маҷбур месозад. Шояд ҳамин ҳисси ноҳинҷорӣ боис мешавад, ки дар ин синну сол ҷавонон шӯхую эътирози калонсолонро хеле ба мушкилиҳои руҳӣ таҳаммул мекунанд, камгапу дарундор мешаванд ва аз амалҳои ҷиддӣ канораҷӯиро беҳтар медонанд, зеро гумондоранд, ки мардум ҳар амали ӯро ба мушоҳида мегиранд ва аз пайи ошкор сохтани камбудии ахлоқии онҳо мебошанд. Аз ҳамин сабаб, ҷавонон дар ин синну сол ё худро бебарво нишон медиҳанд ва ё барои ягон сухани бечои атрофиён ба ғазаб омада, асабонӣ мешаванд ва эҳсоси шарму ҳаё онҳоро маҷбур месозад, ки мардумгурез бошанд.

Чунин эҳсоси масъулият ҳатто дар ҷавонони худбона ва муваффақ пайдо мешавад, зеро онҳо ҳам аз қонеъ нагардидани интизориҳои одамони дигар шарм медоранд ва ҳатто аз наздикони худ ҳарос пайдо мекунанд. Дар натиҷа, ба назари ҷавонон ин синну сол чунин менамояд, ки онҳо дар гиру дори зиндагӣ муваффақ нестанд, ба дигарон рафтору кирдори онҳо писанд наафтааст, арзишҳои ахлоқиву фарҳангӣ ба қадри қофӣ дар ғаъолияти онҳо ташаккул наёфтааст, аз ин рӯ, ба чунин ҳулоса мерасанд, ки атрофиён ба онҳо ба ҷашми ҳақорат менигаранд. Дар баробари ин, ҳар як эроди ночиз боиси тӯфони шарм ва афсурдагии ҷавонон мегардад ва онҳоро ҳисси ноумедӣ таслим мекунад.

Эҳсоси шарму ҳаёро танҳо аз нуқтаи назари манфӣ баррасӣ кардан ба мақсад созгор намеояд. Дар баъзе ҳолатҳо шарм инсонро боздошта, намегузорад, ки ба кирдори носолим ва бадахлоқӣ даст занад, вале дар баъзе ҳолатҳо чун ин эҳсос ба мақсади дар назди мардум шармсоз кардани одамон равона шавад, он ба шикасти шахсият ва ба бегонашавии одамон аз ҷомеа оварда мерасонад ва дар натиҷа шахс маҷбур мешавад, ки муошират бо одамонро қатъ кунад, доираи шиносҳоро маҳдуд созад ва аз ҳона баромадан ё чизи нав омӯختанро фаромӯш созад.

Дар ин ҳолати даҳшатноки харобиона ҳар шахс маҷбур мешавад, ки арзишҳои ахлоқию инсонии худро сарфи назар намояд:

- талош бар он мекунад, ки худро ба вазъияте пайвандад, ки барои онҳо шарму ҳаё қомилан арзиш надорад;
- боиси дарди шадиди равонӣ мегардад;
- иззати нафсро қоҳиш медиҳад ва эҳтиромро нисбат ба худ аз байн мебарад.

Равоншиносон намунаи ҷолибтарини шармро дар кишвари Испаниё ба мушохида гирифтаанд, ки дар ин ҷо одамон аз гуноҳ ё рафтори нодурусти ашхоси дигар эҳсоси шарму хичолат менамудаанд.

Шарм танҳо вақте муфид аст, ки шахсро ба амали нек ҳидоят созад ва одамон аз кирдори ношоиста эҳсоси пушаймонӣ намоянд. Шарму ҳаё вақте моро ба омӯхтани сабақҳои зиндагӣ, фаҳмидани чизи муҳим кумак мекунад ва моро аз олами ноумедӣ ба дунёи зебои хушбинӣ раҳнамун месозад, басо муҳим ва муфид хоҳад буд.

Ба назари мо, ҳар як расму русуме, ки аз аҷдодамон ба мерос монда, дар айни замон чун арзиши ахлоқӣ дар моҳияти ҳар халқу миллат мақом пайдо кардааст, бояд дар доираи кадом як меъёр худро ғунҷонад, аз ҳама гуна осебҳо дар канор монад. Ин арзишро мо дар мақулаи зебоишиносии шарму ҳаё ё арзиши инфюл мебинем. Пеш аз ҳама шарму ҳаё ва ё ифбат фақат он нест, ки рафтору кирдорамонро аз рӯи хоҳишҳои касе доимо ба танзим дошта бошем, на, на, ҳаргиз ин тур набудааст. Ҳаё ва шарм ин меъёри кулли рафтору кирдори одамонро муайян мекунад.

Бисёр бузургони мо дар масъалаи шарму ҳаё андешаҳои судбахшу судманд баён намудаанд. Зеро ҳаё ин хислати шариф ва боиси назму тартиби олам мебошад. Ҳамзамон шарму ҳаё барои инсонии бошараф мучиби обрӯй ва эҳтиром мебошад. Мавлоно Бедил дар яке аз ғазалҳои худ дар бораи шарму ҳаё андешаҳои ҷолиб баён карда, онҳоро барои марду зан муҳим арзёбӣ мекунад, яъне дар назари Мирзо Бедил ҳаё барои мардон виқор ва тамкинӣ сабури мебахшаду ва барои занон беҳтар аз зару зевар бувад:

Ҳусни маънӣ хоҳӣ, аз касби ҳунар ғофил мабош,
Абруи бемӯ бувад, теғе, ки ӯ бечавҳар аст.
Аз ҳаё магзар, ки дар номусгоҳи эътибор,
Шарм мардонро виқор асту занонро зевар аст.
Гар ризои Ҳақ тамаъ дорӣ, ба нафъи халқ кӯш,
Ҳар ғизо к-афтад мувофиқ бо бадан, чонпарвар аст [2, 45].

Дар осори насри ахлоқии ниёгон шарму ҳаё аз муҳиммоти ахлоқи инсоният баррасӣ шудааст. Ҳусайн воизи Кошифӣ дар осори ахлоқии худ “Футувватномаи Султони”, “Ахлоқи Муҳсинӣ” ва “Рисолаи Ҳотамия” шарму ҳаёро дар радифи шукр, сабр, таваккул, порсой, адаб, олиҳимматӣ, азм, чидду чаҳд, субот ва истиқомат, адолат, авф, ҳилм, хулқу рафқ, шавқат ва марҳамат, саховату эҳсон, амонат ва диёнат ва ғайра аз муҳиммоти рӯзгор доништа, дар риояи ҳамаи ин хислатҳои шариф шарму ҳаёро ҳамчун меъёр мешиносад. Яъне, тамоми хислатҳои инсонро шарму ҳаё дар чаҳорҷӯбаи муайян субот медоранд. Ба андешаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ, “агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеч касро аз ҳеч кас шарм набошад, низоми чаҳон халал пазирад ва масолеҳи халоиқ аз якдигар фуру резад” [15, 129].

Салафи бузург ва зиндагисози мо ҳаёро барои хосу ом муҳим меҳисобанд ва норасоии ҳаёро “самароти ахлоқи норасида” доништаанд:

Гар ҳаё набвад барафтад расми исмат аз миён,
В-ар ҳичобе дар миён аст, аз тақозои ҳаёст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ оид ба чанд намуди ҳаё сухан ба миён мегузорад, ки доништани онҳо барои имрӯз хеле муҳим ва пураҳамият мебошад. “Яке аз ақсоми ҳаё - ҳаёи ҷиноят аст. Яъне, гунаҳгор аз кирдори худ шарм дорад... Ки гар гуноҳ набахшанд, шармсори аст” [15, 130]. Чи хеле ки маълум гардид, ҷинояткор аз ҷинояти содиркардаи

худ шарм накард ва агар гуноҳи шахсеро набахшанд, ҳар дуру дар як тарозу месанҷанд. Дар ин ҳолат ҳар ду ҳам гунаҳгор ва ҳам шахсе, ки гуноҳи касеро набахшад, аз ҷумлаи шармсорон шинохта мешавад ва адолати иҷтимоӣ осебпазир мешавад.

Ҳаёи карам нисбат ба дигар арзишҳои ахлоқӣ саҳттар ва муҳимтар ба назар мерасад. Карим шарм дорад, ки хоҳандае аз даргоҳи ӯ хичил бозгардад.

Муҳол аст, агар сар бар ин дар ниҳӣ,

Ки боз оядат дасти ҳочат тикӣ.

Бешубҳа, карам ва ё хайру саховат дар назди мардум фазилати баланд дорад ва ҳар ки саховат пеша мекунад, соҳиби эҳтироми ҳамагон аст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар бораи саховатмандӣ чунин менигорад: “Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон мучиби дӯсткомиву хучастафарҷомӣ аст. Ва ҳеҷ сифате одамиёнро ва хусусан ашрофу бузургони эшонро беҳ аз ҷуду сахо нест” [15, 165]. Агар шахс дар сахо ва карам олиҳиммат бошад, он мучиби некномии ӯ гашта, хосу ом ба ӯ таҳсину эҳтиром хоҳанд гуфт. Фирдавсии бузург сабаби некномии шоҳ Фаридунро дар хайру сахо мебинад ва ин фазилатро бо ин байтҳо меорад:

Фаридуни фаррух фаришта набуд,

Ба мушку анбар сиришта набуд.

Ба доду диҳиш ёфт он мардумӣ,

Ту доду диҳиш кун, Фаридун туй.

Ҳаёи адаб низ мавриди таваҷҷуҳи донишмандон буда, риояи талаботи онро ҳатмӣ доништа, он ба маънии он ки “амале бошад, ба ҳасби шаръу ақл иртиқоби он мамнуъ набошад”. Ба қавли Кошифӣ, “ҳақиқати адаб он аст, ки дар ҷамеи аҳвол роҳи рост дошта бошӣ... Ақобир гуфтаанд, ки беҳтарин сармоя ва хуштарин перояи мурод одамро таҳсили адаб аст” [15, 132].

Агар ба номусгоҳи эътибор назар андӯзем, мебинем, ки ҷамеи аъмоли моро маҳз шарму ҳаё ба меъёри муайян мебарорад ва дар ҳолати риоя нашудани талаботи мавҷуда ба бинои олами имрӯз осеб ворид шуда, боиси вайронии ҷомеаи инсонӣ мегардад. Метавон илова намуд, ки ҷамеи арзишҳои инсонӣ ва миллӣ дар доираи меъёрҳои ахлоқӣ бунёд гардидаанд ва дар ҳолати аз иҷрои онҳо сарфи назар намудан ҳаёти ҷомеа ба зери хатар қарор мегирад. Суоле ба миён меояд, ки чаро дар ҷомеаи имрӯз арзишҳои инсонӣ ва ахлоқӣ то ин ҳад осебпазир гардида, аз ҷониби ҷамеи мардум сарфи назар мебошанд.

Имрӯз дар ҳар қадам мо ҷавононро мебинем, ки аз ягон арзиши ахлоқӣ огоҳ набуда, бешармона тамоми арзишҳои ҷомеаро зери по мекунанд. Ин дар ҳолате ба амал меояд, ки мо атрофиён ба ин кирдори онҳо бетарафиро пеша карда, ба он эътиборе намедихем. Яъне, дар вайронии тартиботи ҷомеа мо ҳам саҳмгузор мебошем. Вайроншавии ахлоқӣ ва зиёд шудани бадахлоқӣ ба шароити иқтисодӣ вобаста набуда, бештар ба бесаводии аҳли ҷомеа ва бемасъулияти ҳар шахс вобаста аст.

Солҳои зиёд аз пайи арзишҳои озодихоҳӣ гом бардошта, ба насли ҷавон чунин нишон додем, ки озодӣ ин аз ҳама арзишҳои, ки зиндагии моро ба танзим меовард, рӯғардон бошем. Кулли арзишҳои некуро ба сиёсати замон вобаста доништа, татбиқи онҳоро мавриди тамасхур қарор додем. Ниҳоят, файласуфи олмонӣ моро ҳушдор меод, ки “озодӣ ин дарки масъулият аст”. Имрӯз бемасъулияти аҳли ҷомеа дар ҳама зинаҳои таъсиррасон ба беқадрии арзишҳои инсонӣ ва ахлоқӣ оварда расонидааст.

Арзишҳои ахлоқӣ, хосатан риояи талаботи шарму ҳаё ба он одатҳои оварда мерасонад, ки рафтору кирдори ҳасанаро дар ҷомеа устувор мегардонад, ки аз рӯйи таҷрибаи наслҳо барои ҳифзу инкишофи ҷомеаю инсон манфиатнок буда, ба талаботу эҳтиёҷоти одамон ҷавобгӯ мегарданд.

Шарму ҳаё ҳамчун мақулаи зебоишиносӣ метавонад бевосита ба танзими сохтор, вижагиҳо ва меъёрҳои таърихан тағйирёбандаи шуури ахлоқӣ таъсир расонад. Ҷамеи арзишҳои ахлоқии ҷомеа дар ҳама дастурҳои таълимӣ, қоидаҳо ва монеаҳои иҷтимоие зоҳир шуда, ниҳоятан онҳо аз назари манфиатҳои ҷамъиятӣ ба рафтору кирдори ношоиста, носазовор ва нолоиқ монеа ба вучуд оранд. Хосатан, аҳли зиё ва масъулини мақомоти ҳуқуқию фарҳангӣ худро аз ҳама амалҳои, ки ҳадафи онҳо ба бенизозии ҷомеа ва беқадри арзишҳои ахлоқӣ равона карда шудааст, на фақат канораҷӯӣ намояд, балки дар риоя ва анҷом додани баъзе аз аъмоли неку созанда намуна нишон диҳад, то дар тафаккури ҷомеа ин гуна амалҳои нек таъсиррасон гардад.

Риояи шарму ҳаё ҳамчун зинаҳои асосии татбиқи арзишҳои ахлоқӣ ҳамчун зухуроти моҳияти ҷамъиятии инсон, ҳамон ҷиҳати бунёдиест, ки симои инсонро муайян мекунад. Аз ин мебарояд, ки ахлоқ, хосатан шарму ҳаё дар сулҳу суботи ҷомеа муҳимтарин василае мебошанд, ки бидуни онҳо танзими ҷомеаи мутамаддин ва расидан ба ҳадафҳои созандагӣ ва бунёдкорӣ имконнопазир аст.

Дар ин маврид шуури ахлоқӣ омилҳои муҳимтарини пешрафти ҷомеаи инсонӣ мегардад ва ба ташаккули шуури ҷомеаи инсонӣ ва пешрафти шуури ахлоқӣ боис мешавад. Дар ҳолати ба танзим даромадани тамоми арзишҳои ахлоқӣ ва баробари пешрафти иҷтимоӣ-таърихии ҷомеа, камолоти ҷанбаҳои гуногуни он: иқтисодӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангӣ оварда мерасонад. Ахлоқ дар ҷомеаи шаҳрвандӣ василаи муҳимтарини болоравии тафаккури шаҳрванди бунёдкор, масъулиятшинос гардида, дар тарбияи насли мубориз ва худшинос боис мешавад.

Ҳамин тариқ, дар ҷомеаи имрӯзи мо, ки ба сӯйи бунёди давлати миллӣ ва тарбияи насли худшинос ва созанда гом мезанад, тарғиби арзишҳои ахлоқӣ ва дар ин замина ба вучуд овардани насли масъулиятшинос, ки ба ҳама арзишҳои инсонӣ эҳтиром мегузорад, зарур аст. Дар ин ҷодаи басо душвор ва заҳматпеша ба ҳама ҳамватанон ва дӯстон, ки Тоҷикистони азизро чун Ватан-Модар дӯст медоранд, пешравӣ ва худшиносии миллиро таманно менамоем. Ва боз месазад, ин нигоштаро бо панди Мирзо Бедил ҳусни анҷом бахшем, ки ба ҳар соҳибмақоми ҷомеаи имрӯз беҳтарин ниёиш аст:

Гар ризои Ҳақ тамаъ дорӣ, ба нафъи халқ кӯш,
Ҳар ғизо қ-афтад мувофиқ бо бадан, ҷонпарвар аст.

Адабиёт:

1. Абуалӣ ибни Сино. Андар ахлоқ. Осор. Ҷ.2. - Душанбе: Дониш, 2005.
2. Абдуқодири Бедил. Ғазалиёт. - Душанбе: Маориф, 2016.
3. Абдурраҳмони Ҷомӣ. Баҳористон. - Душанбе: Маориф, 2014.
4. Аҳмади Дониш. Меъёру-т-таддайн. - Душанбе: Эр-граф, 2010.
5. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, китоби дуюм. - Душанбе: Дониш, 1989.
6. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, китоби якум. - Душанбе: Дониш, 1988.
7. Аҳмади Дониш. Наводир –ул- вақоеъ. - Душанбе: Адиб, 2020.
8. Кайковус, Унсурмаолии. Қобуснома. - Душанбе: Маориф, 2016.
9. Насириддини Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. - Душанбе: Шучоӣён, 2009.

10. Низомии Ганҷавӣ. Ҳафт пайкар. - Маскав: Идораи интишороти шуъбаи адабиёти Ховар, 1987.
11. Панҷсад ҳадис. - Маскав: Сони, 1991.
12. Самандари Тирмизӣ. Дастур-ул-мулк. - Душанбе: Адиб, 1990.
13. Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби куллиёт. - Сталинобод, 1956.
14. Уилям Дюрант. Лаззоти фалсафа, тарҷумаи Аббоси Зарёб. Техрон, 1387 х.ш.
15. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. - Душанбе, 1991.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ОИД БА НАҚШУ НИГОР

Норов Фирдавс Фарҳодович
Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Нақшу нигор - ин ороиши тасвирӣ, графикӣ, меъморӣ ва бадеии ашё мебошад.

Нақшу нигор - нақше мебошад, ки аз унсурҳои мураттабшуда иборат буда, барои ороиши ашё (асбобҳои маишӣ, силоҳ, ҷиҳози хона ва ғайра), иншооти меъморӣ, ашёи санъати дасткорӣ, бадани инсон (сӯзанзанӣ) таъин шудааст.

Аз рӯи пайдоиш, мундариҷа, таъинот нақшу нигорро ба якҷанд гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст.

Нақшу нигори техникӣ ва геометрӣ. Пайдоиши нақшу нигори техникӣ бо фаъолияти меҳнати инсон вобаста аст. Намунаҳо: печишӯ ҳангоми ресмонбофӣ; кокулҳои гуногун; катақҳои одитарини матоъҳои дар дастгоҳҳои қадим бофташуда; сатҳи ашё аз гил дар ҷарҳи қуллоӣ сохташуда, ки дуруштиҳои дасти қуллогар мураттабии муайянро ба вучуд меоранд. Нақшу нигори техникӣ намуди аз ҳама қадимтарини нақшу нигор аст.

Нақшу нигори геометрӣ. Намудҳои нақши геометрӣ аз чунин унсурҳо таркиб ёфтааст:

Нуқта худ аз худ чизеро ифода намекунад, аммо ҳангоми такрор ороишот ба вучуд меояд.

Ҳат барои тақсимкунии нақшҳои алоҳида истифода мешавад. Ҳатро дар нақшҳои қадимтарин ва гулдониҳои юнонӣ дидан мумкин аст.

Ҳатти шикаста (зигзаг). Дар Мисри қадим рамзи обро дошт. Дар халқҳои гуногун ва дар давраҳои гуногун вомехӯрад.

Меандр - ҳат ё тасмаи бифосилаи шикастаи кунҷаш рост мебошад.

Шеврон - тасмаи шикаста бо нақшҳои мураттаби ивазшаванда ба ҳисоб меравад. Тасмаҳои шикаста - шевронҳо метавонанд бо меандр оро дода шаванд.

Ромб - дар Мисри қадим то давраи муосир зиёд истифода мешавад ва барои маҳдудкунии сатҳи бо нақшу нигори орододашуда хизмат менамояд.

Секунча - аксар вақт ба сифати нақшу нигор барои фаршҳои шишабандишуда (мозайка) ва матоъҳо истифода мешавад.

Давра хеле зиёд ва дар ҳама ҷо истифода мешавад. Истифодаи нимдавра каме маҳдудтар аст, дар меъморӣ бештар чун ороиши рельефӣ истифода мешуд [3, 56].

Нақшҳои табиӣ. Ин аз ҳама нақши паҳншудатарин баъд аз нақши геометрӣ шуморида мешавад. Нақши табиӣ - ин коркарди бадеии шаклҳои гуногуни олами

наботот ба ҳисоб меравад. Нақши табиӣ ҳар гуна шаклҳои растаниҳоро истифода мебарад: баргҳо, гулҳо, меваҳо, якҷоя ё дар алоҳидагӣ. Аз ҳама бештар шаклҳои паҳншудатарини растанигӣ аз давраҳои қадим ин акант, нилуфар, папирус, нахл (пальма), наваҳои тоқ ва булут (дуб) буд [5, 61].

Мавзуи асосии нақшу нигор табиати зинда ва мавҷҳои дарё мебошад.

Ба нақши табиӣ инчунин нақши «аштар» (астра-аштар- ситора) дохил мешавад, ки унсурҳои асосии он бурҷҳои осмонӣ мебошанд. Нақшҳои исломӣ инчунин як намуди нақши табиӣ маҳсуб мешаванд. Он дар байни нақшҳои геометрӣ аз ҳама зиёд истифода мешавад. Он метавонад бо услуби одӣ ё ба таври махсус тасвир гардад. Дар кишварҳо ва давраҳои гуногун нақшҳо низ гуногун мебошанд.

Мисол, нақши гули савсан дар санъати эгей, занги тоқи ангур - дар санъати готика, сунбул дар зарфҳои гилии сафеди туркӣ хеле маъмул буданд. Дар услуби барокко нақшҳои гули лола ва пионҳо зиёд тасвир шудааст, дар асри XVIII гули садбарг бештар тасвир мешуд.

Нақшу нигори растанӣ барои тасвир тарзу усулҳои имкониятҳои зиёдро фароҳам менамояд.

Нақшу нигори ашё ва нақшҳои хаттотӣ. Ашё низ қисмати муҳимми ороишро ташкил мекунад. Чунин ороишот ороишоти ашёӣ номида мешавад.

Шумораи ашёе, ки дар санъати ороишӣ истифода мешаванд, хеле зиёд аст ва ба синфҳо тасниф намудани онҳо имконнопазир аст. Асосан ин ашёи ҳарбӣ, санъати мусика ва театрӣ, олоқи боғдорӣ, тасмаҳо, гулдонҳо ва ғ. мебошанд.

Нақшҳои хаттотӣ аз ҳарфҳои алоҳида ва унсурҳои матн ташкил карда мешавад. Ба сифати ороишот дар санъати танҳо тамаддунҳои тараққикарда истифода мешуд.

Дар нақшу нигори хаттотӣ навиштаҷот мундариҷаи маъноӣ дорад ва ҳамзамон ба сифати ороиш хизмат менамояд [4, 35].

Нақшу нигор асосан аз композитсияҳои гуногун таркиб ёфтааст, ки онро чунин шарҳ медиҳем:

Мафҳуми композитсия. Композитсия (калимаи лотинӣ *composition* - ҷойгиршавӣ, пайвастагӣ, таълиф) - ин воситаи ифодаи ғояи бадеӣ, забони осори бадеӣ мебошад.

Композитсияи нақшу нигорӣ - ин тартибдиҳӣ, сохтан, сохтори нақши пурра ва дорои мазмун, характер ва таъинот мебошад.

Композитсия инчунин қори амалии бевоситаи эҷодкор дар татбиқи ҳадафҳои худ аст. Натиҷаи хотимавии эҷодкорӣ осори бадеӣ мебошад [2, 22].

Иҷрои нақшу нигор якҷанд услубҳои хосро дар бар мегирад, ки он аз чунин услубҳо иборат аст:

1. Услуби бадеӣ;
2. Тансиқ;
3. Симметрия ва ассиметрия.

1. Услуби бадеӣ. Услуби бадеӣ - хусусиятҳои таърихан асосёфта, нисбатан устувори осори санъат ва дорои ягонагии мазмуни ғоявӣ мебошад.

Ин умумияти принсипҳои эҷодии ифодаи образҳои бадеӣ, ки тибқи тақозои воқеии давра ва идеалҳои ахлоқии он ба вучуд омадааст. Хусусиятҳои барои услуби мазкур хоса дар ин ё он шакли дар ҳамаи намудҳои санъат мушоҳида мешаванд: меъморӣ, мусика, санъати тасвирӣ ва санъати ороишӣ - дасткорӣ. Бештар онро дар ороиш дидан мумкин аст (беҳуда нест, ки ороишро «хусни хати замон» меноманд).

2. Тансиқ (стилизиция) - тағйирдихӣ ва коркарди намуди нақши табиӣ ҳангоми умумигардонӣ бо мақсади дарёфткунии хусусиятҳои ороишӣ мебошад.

Тансиқ гуфта, инчунин дигаргуншавии шаклҳои олами воқеӣ дар мундариҷаи ин ё он услуби таърихӣ ё ороиши халқӣ номидан мумкин аст.

Тансиқ тавассути умумигардонӣ ба даст меояд, ки мақсади он барои бинанда нақшо фаҳмо намудан, сабук гардонидани иҷрои он барои эҷодкор аст. Умумигардонӣ нақши воқеӣ, одатшуда, баъзан камтаваҷҷухро ба образи нави дорои хусусиятҳои нав мубаддал мегардонад. Умумигардонӣ ҳангоми ин метавонад бо иловаҳои пешниҳод шавад, ки ба нақш ифодаи хоссаро медиҳанд.

Тансиқ эҷодкорро маҷбур месозад, ки ба қонуниятҳои маводи интихобкардаи ӯ талаб менамояд, риоя намояд. Ғайр аз ин, маҷбур аст, ки ба ҳама барои ороиш ҷудошуда мутобиқат кунад ва нақшҳои дар он ҷойгиршударо дар баъзе мавридҳо тағйир диҳад [1, 86].

3. Симметрия ва ассиметрия. Таҳти мафҳуми симметрия ҳама гуна саҳеҳии сохтори шакл ва қисматҳои он фаҳмида мешавад. Қонунҳои симметрия дар сохтори олами наботот ва ҳайвонот, сохти кристаллҳо ва атомҳо, дар меъморӣ, санъати ороишӣ - дасткорӣ, мусиқа, рақс ва ғайра аён мешаванд.

Санъати нақшу нигории тоҷикон, ба монанди дигар эҷодиёти бадеӣ, аз чор унсур иборат аст: муҳити атроф - эҷодкор - маҳсули эҷодӣ - тамошобин. Дар ин ҳолати асосӣ ба эҷодкор, ки дорои ҷаҳонбинии васеъ, дорои маҳорати баланди рассомӣ ва кандакориро дорад, дода мешавад. Ӯ бояд на танҳо нақша ва расм кашад, бо рангҳои обӣ ё равшанӣ тасвир кунад, балки таърихи пурғановати миллати худ, маишат, маданият, анъанаҳо ва урфу одатҳоро хуб доништа бошад. Бо суханҳои одӣ, дар маҳсули эҷоди худ эҷодкор бояд далелҳоеро ба назар гирад, ки манфиатҳои идеалии миллату замонаро фаро мегиранд.

Дар ҷабҳаи мазкур ба зиммаи эҷодкор ва наққоши миллӣ вазифаи мураккаб гузошта мешавад. Қаҳрамонҳои маҳсули эҷодии ӯ асосан наботот ва ҳайвонот, мавзунии олами моддӣ мегарданд. Таҷрибаи бисёрсола ба ӯ имкон медиҳад, ки дар таҳияи эҷодкории худ маҳз ҳамон мавзӯҳоеро истифода намояд, ки дар бораи онҳо асотир ё ягон воқеаи таърихӣ боқӣ мондааст. Баъзан мешавад, ки тавассути образҳои воқеӣ ё ҳаёлии устоҳои бомаҳорат ба муоширати мустақим бо тамошобин ноил мешаванд.

Адабиёт:

1. Муродов М.Р. Устодони санъати амали-ҳалқи (мактаби
- 2.
3. Устод-шогирд) / М.Р. Муродов. - Душанбе, 2005. - 154 с.
4. Шевченко Г.Л. Орнамент: Методические рекомендации для преподавателей / Г.Л. Шевченко. - Н. Новгород: ННГАСУ, 2009.
5. Ёӯлдошев Ҳ. Нақшу нигорҳои меъморӣ дар Тоҷикистон / Ҳ. Ёӯлдошев. - Москва, 1957.
6. Қосимов Қ. Наққошӣ. Бадиий нақш тугарағӣ машғулотларининг мазмуни ва методикаси / Қ. Қосимов. - Тошкент: Ӯқитувчи, 1982. - 70 с.

**СНИЖЕНИЕ МОТИВАЦИИ К НЕПРЕРЫВНОМУ
ОБРАЗОВАНИЮ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ**

Нурулова З.К.

Технологический университет Таджикистана

В современном обществе существенно возросла потребность в высококвалифицированных кадрах, способных творчески решать профессиональные задачи. Вместе с тем качество подготовки специалистов с высшим образованием остаётся одной из актуальных проблем вузов. Снижение мотивации у современной молодёжи к получению высшего образования обусловлено возникновением ряда проблем, влияющих на качество образования.

Первая проблема заключается в том, что сниженная мотивация приводит к низким результатам в обучении. Студенты, которые не видят ценности высшего образования и не стремятся к достижению успеха, сталкиваясь с трудностями в учёбе и получая низкие оценки, не имеют внутренних сил и потребностей в их преодолении. Это часто приводит к потере интереса к учёбе и даже к отсутствию желания продолжать образование.

Вторая проблема связана с трудоустройством и карьерными возможностями. В современном конкурентном рынке труда высшее образование является часто необходимым условием для получения достойной работы. Снижение мотивации у молодёжи и получение высшего образования может привести к ограниченным возможностям трудоустройства и карьерному росту.

Третья проблема связана с развитием личности и самореализацией. Высшее образование предоставляет возможность для личностного и профессионального роста. Она помогает развить навыки, получить знания и опыт, которые полезны во всех сферах жизни. Отсутствие мотивации у молодёжи может привести к упущению возможности для личностного развития и самореализации.

В целом проблема снижения мотивации у современной молодёжи к получению высшего образования имеет серьёзные последствия как для отдельного человека, так и для общества в целом. Поэтому необходимо провести дальнейшие исследования и разработать эффективные стратегии для стимулирования молодёжи к образованию. Правильная мотивация студента на учебную деятельность, показатель того, что студент получает удовольствие от своих успехов в получении знаний, он удовлетворён качеством преподавания в данном учебном заведении. Плоды его творческой и профессиональной деятельности дают хорошие результаты приобретённым навыкам и умениям в определённых дисциплинах.

Основной задачей студентов во время обучения в вузе - хорошо учиться и стать востребованным специалистом в своей профессии. Однако не все студенты придают значение данной задаче. Не более значимым является также и поиск будущей работы, и установление контактов с потенциальными работодателями. Снижением мотивации к учебной деятельности является и то, что во время учёбы студенты стремятся к трудоустройству и получению заработка, а также отказ от продолжения обучения отсутствием финансовой возможности, покидая вуз.

В целом студенты рассматривают высшее образование скорее как необходимость, в ближайшем будущем, получение работы и повышения статуса, а не как путь к обретению устойчивых профессиональных знаний, умений и навыков, а также личностному развитию.

Каким же образом можно поддержать мотивацию студентов к обучению в самом начале пути и не останавливаться на первом же ответе. Необходимо чётко расставить все приоритеты, что я учусь для того, чтобы... И, если цель видна, задача поставлена, тогда в путь. Студент, поставивший перед собой понятную цель, закреплённую конкретными доводами, обязательно её достигнет. В каждом студенте в самом начале пути зарождается цель, которая ведёт его через весь студенческий путь, сопровождаемая полётом и падением, подкреплённая конкретными знаниями, навыками и умениями. Реальная цель, с реальными сроками в будущем должна подогревать интерес студентов на перспективы в будущем.

Высшее образование - это совокупность практических навыков и систематизированных знаний, которые позволяют решать практические и теоретические задачи по профилю подготовки, используя и творчески развивая современные достижения техники, науки и культуры. Выбор профессии для молодого человека - это самоутверждение в жизни и обществе.

Следует отметить, что мотивов к обучению может быть много, потому что учебный процесс является сложным, влияние может оказывать не только отдельный человек, но и целый комплекс факторов.

В ряде случаев мотивация может быть слабой, потому что студенту не всегда понятно, каким образом ему могут пригодиться все те знания, с которыми он знакомится на занятиях, и тем более не понятно, как использовать их на практике. Иногда между студентом и преподавателем нет достаточного общения, чтобы студент не просто хотел знать предмет, а видел в преподавателе помощника. Наиболее мотивированным считается тот студент, у которого желание получать повышенный балл совпадает с подлинным интересом к предмету, ощущением ценности учёбы и стремлением использовать навыки, освоенные в вузе, для профессионального и личностного роста.

Со стороны самих студентов мотивация к обучению может быть связана с множеством факторов:

- получить достойную работу;
- достойную зарплату;
- самоутвердиться среди сверстников;
- раскрыть в себе новые способности;
- обучение на бюджетной основе;
- получение стипендии.

Прежде всего сам студент должен захотеть учиться.

Очень часто возникает вопрос о том, что не хватает квалифицированных кадров, работающих профессионально, с полной отдачей сил. Может при выборе профессии абитуриенты не в силах самостоятельно принять решение о своей дальнейшей специальности. Ведь известно, что полученный диплом не станет гарантом успешного трудоустройства и быстрого продвижения по карьерной лестнице.

Мотивация получения высшего образования оказывает существенное влияние на освоение студентами профессиональных компетенций. За время обучения в вузе значительно

возрастает важность мотивов повышения своего общекультурного уровня и возможность выработать собственное мировоззрение.

Наиболее значимыми мотивами получения высшего образования являются мотивы материального обеспечения в ближайшем будущем, профессионализации и самореализации. То, что мотив профессионализации не побуждает молодёжь к получению высшего образования, может быть одной из причин снижения профессионализма и квалифицированности выпускников высших учебных заведений. В связи с этим необходимо разрабатывать программы дальнейшего исследования того, осознают ли студенты степень значимости профессионализма.

Высшее образование в нашей стране получает большой процент молодёжи. Для того, чтобы пройти данный этап, необходимо учитывать не только запросы современного общества, но и понимать особенности мотивации молодёжи к получению высшего образования, а также учитывать её структуру. Итогом проведения такого объёма работы должно стать повышение процента трудоустроившихся выпускников в соответствии с полученной специальностью и уровень их субъективной удовлетворённости своим положением в современном обществе.

Ориентированность на результат и на процесс одновременно сделает студенческое обучение более интересным, это правильное планирование учебного процесса, доступный график, расписание занятий и место обучения. Не сдаваться при первых трудностях и неудачах. Находить в себе силы начинать дело с самого начала с позитивным настроем, своевременно корректировать недочёты и упущения, настроиться на его удачное и своевременное завершение.

Процесс обучения в вузе проходит более эффективно, если в вузе есть соответствующая образовательная среда, которая является источником развития личности студента, его будущей профессиональной деятельности. Основным психологическим условием, положительно влияющим на развитие мотивации учебной деятельности студентов является стремление к достижению поставленных целей. В результате правильно продуманной мотивации происходит становление студентов как высокопрофессиональных специалистов, способных к постоянному саморазвитию, самостоятельному мышлению, умению планировать и осуществлять свою профессиональную деятельность. Самореализация - это лучшая мотивация, осознание своих приобретённых способностей, достижение успеха, оценка и награда.

Подводя итоги, можем отметить, что снижение мотивации у молодёжи к получению высшего образования связано с различными факторами, среди которых изменение ценностей и приоритетов молодого поколения, экономические и социальные условия. При этом можно сказать о качестве организации образовательного процесса, материально-технические и финансовые возможности вуза, а также жизнедеятельность студенчества и молодёжи.

Данная проблематика может быть решённой при разработке новых подходов к образованию, учитывающих потребности и интересы молодёжи, создание условий для самореализации и развития. Важно обеспечить доступность высшего образования в финансовом плане, повысить его качество и улучшить поддержку со стороны государства.

Литература:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Наука, 1994.
2. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: учебное пособие. - Ростов н/Д.: Феникс, 2002.

3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2004.

4. Крушельницкая О.И., Третьякова А.Н. Мотивация получения высшего образования у студентов первого и выпускного курсов (сравнительный анализ) // Высш. образование в России. - 2021. - №2. - С. 70-77.

5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. - СПб.: «Питер», 2000.

6. Телеушева Д.Н. Мотивация к получению высшего образования у современной российской молодёжи. // Шаг в науку. - 2023. - №1. - С. 87-90.

АРЗИШҶОИ АХЛОҚӢ АЗ НИГОҶИ АҲМАДИ ДОНИШ

Нурмуҳаммад Одинаев

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Арзишҳои ахлоқӣ заминаи устувор ва василаи рушди ҷомеаи инсонӣ ба ҳисоб рафта, дар тамоми асру замон барои ташаккули ҷаҳони маънавии башарият мусоидат намуда, пайванди ногуастани наслҳоро ба оянда таъмин мекунад. Ҳамзамон тарбияи ахлоқӣ омили муҳимтарини ба танзим даровардани муносибатҳои ахлоқии байни одамон буда, дар ҷаҳони ботинии шахси соҳибхирад фаҳмиши мафҳумҳои адолат, неқӣ ва бадӣ, хушбахтӣ, ҳамдардӣ, инсоф, саховат, вафодорӣ ва садоқатро ба вучуд оварда, барои татбиқи онҳо заминаи мусоид фароҳам меоварад ва сабаби эҳтироми инсон дар ҷомеа, мояи осоиши руҳи инсон, каромати нафс, адами озори инсон, омили таъминкунандаи беҳбудии зиндагӣ ва василаи асосии таъмини сулҳу суботи ҷомеа мегардад.

Дар таърихи адабиёт ва фарҳанги форсии тоҷикӣ таълиму тарбия ва тарғиби арзишҳои инсонӣ яке аз омили муҳимтарини арзиши маънавий мебошад. Мутафаккирони бузурги фарҳанги ниёғони бошарафи мо масъалаи таълиму тарбияро меҳвари асосии осори гаронқадри худ қарор дода, дар ин ҷода насихатномаҳои зиёде ба мерос гузоштаанд. Хосатан, рисолаҳои ахлоқие, аз ниёгон то ба замони мо расидааст, то имрӯз дар марказҳои фарҳангӣ чун мероси гаронарзиши инсоният мавриди эътибор қарор дода шудаанд.

“Гулистон” ва “Бӯстон”-и Саъдӣ, “Қобуснома”-и Унсурмаолии Кайковус, “Ахлоқи Носирӣ”-и Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, “Баҳористон”-и Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, “Футувватномаи султони”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва садҳо дигар рисолаҳои ахлоқиро метавон ном бурд, ки дар тӯли таърих дар тарбияи инсон ва тарғиби арзишҳои ахлоқӣ хизмат карда истодаанд. Дар ин гуна номаҳои ахлоқӣ гузаштагонӣ мо асосан фарзанд ва ё наздикони худро муҳтаб қарор дода, бо ин васила худро аз ҳар гуна хатарҳои дохиливу хориҷӣ эмин нигоҳ медоштанд.

Зеро дар он даврони тираву тори зулмпарвар ба ҳар соҳибмақоми худхоҳ суҳан аз ахлоқ ва тарбия хуш намеомад ва соҳибони ин гуна рисолаҳоро мавриди таъкиб қарор медоданд. Масалан, Унсурмаолии Кайковус “Қобуснома”-и худро ба писараш Гелоншоҳ бахшида бошад, Мавлоно Ҷомӣ “Баҳористон” –ро ба фарзандаш Зиёуддин ихтисос додааст. Аҳмади Дониш чун идомабахши суннати ниёгон “Наводир-ул-вақоъ”-ро ба

ташхиси мукаммали даврони тираи амирӣ баҳшида, тарбияи фарзандро дар чандин аз бобҳои ин рисолаи гаронқадр баҳшида, ба чунин натиҷае мерасад, ки омили асосии дигаргунсозии ҷамъияти қафомондаи амирӣ маҳз ба ислоҳи ахлоқии ҷомеа вобастагӣ дорад.

Маҳз ҳамин ақидаи мутафаккир боис гардид, ки гурӯҳҳои иртиҷоӣ ӯро аз тамоми доираҳои адабию фарҳангӣ ва муҳити дарбор канора кардан меҳостанд. Вале рӯшанфикрон ва донишмандони замони ақоиди ислохотхоҳонаи Аҳмади Донишро пайравӣ намуда, афкори маорифпарваронаи ӯро дар тамоми марказҳои илмию адабӣ тарғибу ташфиқ мекарданд, ки ин василаи баланд шудани эътибору эҳтироми ӯ дар шаҳри Бухорои Шариф мегардид.

Аҳмади Дониш ҳамчун мутафаккири инсопарвар ва мубаллиғи ахлоқии волои инсонӣ табақаҳои ҷомеаи ситампешаи замони амирӣ ва нуксонҳои ахлоқии башарро ҳамчун омили асосии бадбахтии инсон, ки боиси афзоиши рӯзафзуни ваҳшонияти иҷтимоии замони мегаштанд, доништа, бо роҳи панду андарз, тарғиби сифтҳои неки инсонӣ, мазаммати бадӣ мекӯшад, ҷомеаи инсониро аз разолату золимӣ раҳо карда, дар тамоми рӯйи олам шуълаи некуву нақӯкориро фурузон бинад. Дар ин ҷодаи пуршараф ӯ суннати неки Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, Носири Хисрав, Низомӣ, Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва садҳо мутафаккирони ахлоқро давом дода, дар тамоми давраи замони инсонӣ соҳибхиродро муваззафи “муаддаб ва муҳаззаб гаштани” бани башар медонад. Аҳмади Дониш дар ҷомеаи инсонӣ тарғиби арзишҳои ахлоқӣ ва таълиму тарбияро вазифаи асосии шахси соҳибхиродро медонад ва бо василаи парвардани хислатҳои нек ва решақан намудани амалҳои зишти рӯкорони ҷоҳил ва дар вучуди ҳар шахс ташаккули фазилати инсонӣ бунёдкорро зарур шуморидааст.

Аҳмади Дониш дар бобҳои зерини “Наводир-ул-вақоъ” масъалаи тарбияи ахлоқии фарзанд ва масъулият падару модарро мавриди таҳқиқ қарор додааст:

“Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо”

“Дар ташхиси ахлоқии инсон [ва ихтилофи табоеъ]”

“Дар васоёи фарзанд [ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо]”

Ӯ китоби дуҷуми худро махсус ба тарбияи ахлоқии фарзанд ихтисос дода, онро бо катибаи зер оғоз менамояд: “Аз таҷрибиёт он чӣ пешам омада буд, дар сатр кашидам ва ба дастурамалии фарзандон гузоштам” (3.11). Аҳмади Дониш ин боби рисолаи худро дар замоне ба риштаи таҳрир мекашад, ки ӯ дар ин ҷода таҷрибае ҳосил кардааст ва онро чун раҳнамои зиндагии фарзандон қарор додааст. Адиб таҷрибаҳои андӯхтаашро чун суннати салафиёни худ дар синни камолот рӯйи қоғаз меорад ва боварӣ дорад, ки онро фарзандон чун дастурамали рӯзгор мепазиранд: “Он чи муҳаррири сутурро дар умри панҷоҳ сол расида, аз нек [ва] бад [он чи дида] ва ба таҷрибат анҷомида, барои дастурамал дар қайди забту сабт кашидем, то магар индарҳочат ва назди зарурат ба кор баранд” (3.11).

Мутафаккир ин боби асари худро ба фарзандони азизаш Абдулкарим ва Асъад баҳшида, онҳоро таъкид менамояд, ки аз ҳаводиси рӯзгор панд бигиред ва дар зиндагӣ орош, ки мардумон ба зиндагии шумо бо чашми ибрат нигаранд. Зеро “таҷрибаи рӯзгор”-ро тамоми мутафаккирони мо бехтарин омӯзгор доништа, аз шикасту барбастҳои он сабақ омӯхтан ва онро “баҳри дафъи ҳаводис” ба кор бурданро таъкид кардаанд.

Дониш ин нуктаро хеле моҳирона ва бо фаҳмиши дар замони худ мувофиқ сохта, ба фарзандони азизаш чун раҳнамои зиндагӣ пешкаш менамояд;

Чу моро ба ғафлат бишуд рӯзгор,
Ту боре даме чанд фурсат шумор.
Панд гир аз матоиби дигарон,
То нагиранд дигарон зи ту панд (3. 11).

Дар тарбияи фарзанд Дониш нақши падару модарро бузург доништа, дар “муаддаб ва муҳаззаб” гардидани фарзандон волидайнро муваззаҳ менамояд: “Пас, агар барои муаддаб ва музаҳҳаб гаштани шумо то ба синни рушди шумо нозир бошам, кори худ носохта монад ва ба тамшияти лавозимоти сафар ва ҳазар насохта” (3. 11).

Рисолаи “Наводир-ул-вақоъ”-и Аҳмади Дониш асари хеле пурмуҳтаво буда, он асосан боби “Дар таҳқиқи ҳукуки абавайн ва ҳадди укуки онҳо” оғоз шуда, дар он ҳукуки волидайн дар назди фарзандон ва дар навбати худ вазифаи фарзандон дар ҳаққи волидайн мавриди муҳокима ва таҳлилу ташхис қарор додааст. Муаллифи асари мазкур дар оғози ин боб оид ба норизоӣ ва носипосии фарзандон нисбати падару модар сухан ба миён меорад. Фарзандон дар чамъе арз медоштанд, ки “Падарам чафокор аст” ва “Модарам саросар озор” ва Аҳмади Донишро он чи ба ҳайрат меорад, ки касе аз ҳозирин аз мавҷудияти падару модар шукрона ба ҷо намеоварда, домани шиква ва норизогиро нисбати волидайн васеъ паҳн мекарданд.

Мутафаккир сабаби ин норизоии фарзандонро дар надоштани донишҳои ахлоқӣ ва огоҳ набудан аз ҳукуки волидайн медонад ва ҳар фарзандро вазифадор медонад, ки илм омӯзанд, аз зиндагӣ сабақ гиранд, ҳаққи падару модарро дар асоси қонунҳои шариат донанд, то дониставу надоништа, худсарона ва ноогоҳона аз хидмати волидайн саркашӣ накарда бошанд. Эҳтироми волидайнро Дониш аз фазилатҳои хуби инсонӣ доништа, ба онҳо некӣ карданро аз вазифаҳои муқаддаси фарзандон медонад ва дар ин бора фикри худро дар асоси қавонини шариат ва талаботи китоби муқаддаси “Қуръон” ва ҳадисҳои набавӣ чунин муҳиму мубрам ба қалам медиҳад: “Падару модар мавриди эҳсонӣ шукранд, бар тақдире, ки солеҳ бошанд ва ба фарзанди худ некихоҳанда ва салоҳи ҳоли ӯ ҷӯянда, ки агар фосиқ бошанду ба фарзанд некӣ намехоҳанд ва салоҳи кори ӯро наметалабанд, балки ғарази худро меҷӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар оёту ҳадис омада, нестанд” (2.35).

Ҳарчанд дар зимни асарҳои зиёди ба масъалаи ахлоқ бахшида роҷеъ ба ҳуқуқ ва вазифаҳои падару модар сухан зиёд рафтабошад ҳам, вале то ҳол ин масъала ба дараҷае, ки дар осори Дониш мавриди баррасии ҳамачониба ёфтааст, дар дигар рисолаҳои ахлоқӣ маҳдуд ва муҳтасар мебошад. Дониш ақоиди худро дар асоси меъёрҳои ахлоқӣ месанҷад ва риояи онҳоро барои волидайн ҳатмӣ ва воқеӣ арзёбӣ мекунад ва таъкид менамояд, ки волидайн бояд аҳли “амонату диёнат” бошанд, то фарзандон аз онҳо пайравӣ намоянд.

Агар падару модар меъёрҳои арзиши ахлоқиро ба эътибор нагиранд, ба рафтору кирдори фарзандон таъсири бад боқӣ мегузоранд, ки ин ба бадбахтии ҷомеа оварда хоҳад расонид: ”Оре, агар абавайн аз аҳли амонату диёнат бошанд, ҳама талқини амонату диёнат кунанд, бихишти фарзанд бошанд, ки вай низ аз аҳли вараъ бувад ва ба бихишт равад ва агар аз аҳли шақовату хиёнат бошанд, дӯзахи фарзанд бошанд, ки аз шумии суҳбати онҳо вай низ шақӣ [хоҳад шуд] ва хоин шавад ва ба дӯзах дарафтад”(2.49).

Аҳмади Дониш асари безаволи худ “Наводирул- вақоеъ”-ро асосан ба масъалаҳои офариниши олам ва пажухиши асрори қонунҳои табиат бахшида бошад ҳам, вале дар маркази таваҷҷуҳи ӯ ҳамеша инсон ва мавқеи он ҳамчун муҳарриқи ҳаёти ҷомеа қарор доштааст. Ба назари Дониш инсон ба хоҳири соҳиби ахлоқи маънавӣ будан аз ҳама мавҷудоти бошараф буда, аъмолу рафтори ҳамида метавонад эътибори ӯро дар рӯи ҳама махлуқоти дигар баланд дорад: “Ашрафи махлуқот одамӣ аст ва дигарон, дар ҳақиқат, барои ӯянд ва аз ҷиҳати ӯ ва ба сабаби ӯ. Ва ӯ махдуми махдуми одамиён асту дигарон ходими ӯ”- таъкид менамояд, Аҳмад махдум (3.280).

Ба назари мутафаккир сабаби “ашрафи махлуқот” ва “махдуми оламиён” шинохтани инсон маҳз ахлоқ ва маърифати созандагии ӯ мебошад. Бо ин хулосаи воқеии худ Аҳмад махдум зимомдорони вақтро хушдор медиҳад, ки дар рӯи инсон то ин ҳад зулму золимиро раво мадоред, зеро ӯ ҳам дар радифи шумо ҳаққи зиндагии шоистаро дорад. Вале Хайёми Нишопурӣ маҳз сифати “махдуми оламиён” будани инсонро сабаби мазлумии ӯ медонад ва одамро аз ҳама гуна вобастагӣ озод дидан меҳаҳад:

Оне ки ба худ ними ноне дорад,
Ё дархури худ ошён дорад.
Не ходими кас бувад, на махдум ба касе,
Гӯ шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад (7.106).

Аҳмади Дониш бошад, бо тарғиби “ашрафи махлуқот” ва “махдуми оламиён” меҳаҳад, одамиятро аз ҳама гуна банди зулму ғуломӣ раҳонида, ӯро дар қатори дигар махлуқоти офаридаи Худо озод ва соҳибэҳтиром бинад. Дар назари мутафаккири маорифпарвар сабабгори асосии ба мазлумӣ гирифтгор шудани одам, маҳз, маҳкум шудани қудрати истиқлолхоҳии ӯ мебошад. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш меҳаҳад, бо барқарор ёфтани “ашрафи махлуқот” ва “махдуми оламиён” одамӣ бар мартабаи одамияти худ соҳиб хоҳад шуд.

Масъалаи дигаре, ки Аҳмади Дониш дар пояи таълиму тарбияи фарзандон ба миён мегузорад, таълими адаб ва тарғиби арзишҳои ахлоқӣ ба ҳисоб меравад. Дар масъалаи тарғиби арзишҳои ахлоқӣ Аҳмади Дониш таълими адабро чун илми амал ва таҷриба мавриди шинохт ва пажухиш қарор медиҳад ва онро воситаи танзим ва ташаккули табиати инсонӣ медонад ва аз худ кардани илми ахлоқро аз пояҳои асосии хушбахтии инсон доништа, онро нисбат ба дигар илмҳо муқаддам ва муҳим медонад. Дар ин раванд ақидаҳои ахлоқии Дониш таҷассуми андешаҳои инсондӯстӣ ва мувофиқ ба меъёрҳои ахлоқи маънавӣ мебошанд, ки дар он тамоми фазилятҳои волои инсонӣ ҷамъбаст гардидаанд. Ӯ ахлоқ ва одобро барои фарзандони худ муҳим ҳисобида, онро сабабгори “ободии дину дунё” медонад.

Ахлоке, ки дар маркази он одоби ҳамидаи инсон қарор дорад, онро Аҳмади Дониш ҳамчун инъикоси муносибатҳои воқеии байниинсонӣ ва яке аз шаклҳои пайдорию тақомули маънавии афрод шуморида, онро дар ҷараёни инкишоф, ҳаракату тағйирот, таназзулу болоравӣ дида, ба чунин хулоса мерасад, ки адаб бояд бо тамоми арзишҳои худ дар ҳолати ҳаракату созандагӣ қарор гирад ва ҳаргиз дар пешрафт ва ташаккули афрод зачр ва монёъ эҷод накунад: “Чун таъбиди авлод дар зиммаи абавайн маъмурун беҳ ва мансус аст, таълими адаб аввалан ба қавл ва феъл бувад, сониян ба зачр ва манъ. Бинобар ин ибтидо он чи гуфтанист, бо шумо мегӯям ва шуморо ба офаридгоратон

месупорам ва он чи аз зиндагонии маҳмуд, ки сулук дар он дину дунёи шуморо обод дорад, бо шумо менамоям” (3. 12).

Гузашта аз ин Дониш фарзандонро дар риоя ва амнияти “тавфиқи азали” масъул хисобида, ҳамзамон онҳоро дар интихоби роҳи ояндаи худ “мухтору маъзур” медонад. Вале аз абёти зер маълум мегардад, ки Дониш ба “мухтор” будани фарзандон хушбин нест ва мехоҳад онҳо аз “ҳамон ватира” берун набошанд, зеро он роҳест, ки дар тағйир додани он инсон очиз ва нотавон аст:

Фарзанд бандаест Худоро, ғамаш маҳӯр,
Ту он най, ки беҳ зи Худо банда парварӣ.
Гар мукбил аст, ганчи саодат аз они ўст,
В-ар мудбир аст, ранчи зиёдат чӣ мебарӣ?!
[Пеш аз ману ту бар руҳи ҷонҳо кашидаанд
Туғрои некбахтию нили бадахтарӣ.] (3. 12).

Инсонро маҳз ахлоқ метавонд аз олами дигар маҳлуқот эмин ниғаҳ дорад ва ба олами адлу инсоф ва хушбахтию бунёдкорӣ хонад. Азбаски ҷисми одамӣ ҳамеша дар иҳотаи “ақли шарифа” ва “нафси касифа” қарор дорад ва ин муборизаи ду қувва одамро маҷбур месозад, ки аз баъзе арзишҳои ахлоқӣ канораҷӯӣ намояд ва аз барои манфиатҳои худ дигаронро аз эътибор берун намояд. Аҳмади Дониш дар ин бора чунин менигорад: “Ду қувва, ки дар замири шумо аст ва омира ва зочира- яке раҳмонист, дигар нафсонӣ, назди ҳар амри “хайр ва шар”, “куну макун” мегӯянд” (3.280).

Дар ҳақиқат, ин ду неру маҷбур месозанд, ки одамӣ аз пайи ризқи худ талош намояд ва ин марҳиларо Дониш хеле моҳирона ба мушоҳида гирифта, фарзандони худро дар ин давра ба хушёриву дақиқназарӣ нисбати олами атрофу акноф мехонад: “Ва ҳар ки аз абнои ҷинси шумо ба ҷаҳон омадааст, баъд аз он ки аз канори модар бархост, майл ба лаъбу давидан меорад ва ғалтидан ва бархостан. Чун сукунат ва вақори мардум мебинад, кам-кам аз он доия мутақоид мешавад” (3.12).

Дар ин марҳила одамӣ чун аз оғӯши волидайн раҳо мегардад, як навъ мустақилиятро дар зиндагии худ эҳсос мекунад ва агар зиндагиро бо арзишҳои ахлоқӣ бунёд намуд, ба қуллаи мурод сарбаландона роҳ мегирад ва агар ҷашми ўро хирсу ҷохпарастӣ тира намуд, аз тахайюлотӣ ў мафҳумоти адлу инсоф бегона хоҳанд шуд. Дониш ин марҳиларо ба тариқи нақлу ривоят ба фарзандон мехонад ва мекӯшад, ки татбиқи арзишҳои ахлоқиро дар ҳаёти худ фаромӯш накарда бошанд. Зеро дар ин давра хирси худхоӣ ва манфиатҷӯию ҳавасҳо фарзандонро пайи ҳар гуна хоҳишҳо бурда ба фалокатҳо дучор менамояд. “Пас, мебинад, ки ҷаҳоне орошта пур аз неъмату алвон-шараҳи хӯрдану хобидан ва танаъум намудан дар замираш муставлӣ мегардад [ягон тахайюл меорад]. Пас, мебинад, ки неъмат бе зар ба даст намеояд, дар тараддуди азҳор ва ҷамъи зару сим мешавад” (3.12).

Ин гуна хоҳишҳоро Дониш ба миён гузошта, кӯшиш менамояд, ки роҳҳои дастрасии онҳоро ба фарзандон нишон диҳад. “Пас, мебинад, ки зару сим [бе илтизом], бе пеша ва ҳирфат таҳсил намешавад, дар андешаи касбу пеша меафтад ва ба воситаи шуғл ба ин ду зар [сим] гирд меоварад” (3.12). Яъне, Дониш ягона роҳи бунёди зиндагии шоистаро дар азхудкунии ҳунар ва касбу пешаи шоиста мебинад, агар шахс дар заминаи ахлоқи ҳамида рӯзгори худро созмон додан хоҳад. Дар акси ҳол, одамӣ аз пайи ҳавою

ҳавасҳои бебунёд ба хоҳишҳои “нафси касифа” рӯ меорад ва оқибат ҷомеаро ба ҷохи ноумедӣ фуру мебарад.

Ба андешаи Аҳмади Дониш ҳадаф аз таълиму тарбия ин ба даст овардани касбу ҳунар мебошад, зеро ҳар пешае, ки шахс интиҳоб менамояд, он мояи зиндагӣ ва пояи рӯзгор мебошад, дар ҳолате ки интиҳоби касбу ҳунар на ба хотири танпарварӣ ва сарват бошад, кишти муроди ӯ дар баҳри ҳирсу чоҳталабӣ ғарқ мегардад: ”Ва ҳар пешае, ки мубошир мешавад, аввало манофеи онро баршуморед, ки барои ҷӣ мекунад. Ва ғарази шумо аз он ҳирфат нон ва таҳсили танаъум набувад, ки он биттабъҳосилшаванда аст” (3.15).

Дар байни фазилатҳои ахлоқӣ дар таълимоти Аҳмади Дониш талаби илм ва азбаркунии донишу маҳорат мақоми махсусро дорад ва ба фарзандонаш таъкид менамояд, ки мақсад аз андӯхтани илму дониш ва аз бар намудани касбу ҳунар манфиати мардумро болотар аз хоҳишҳои шахсӣ ё гурӯҳӣ доништан мебошад: ”Ва дар андӯхтани улум фунун қазои ҳавоичи мусулмонон ва абноӣ чинсатон малҳуз бошад. Масалан, дар фурухтани карбос - пӯшидани бараҳнагон, ва дар нон - серии гуруснагон ва мусофирон ва дар байъи ҳалво-ширин кардани даҳони атфол ва талхкомон” (3.15).

Дониш дар ин ҷо таҳаммул кардани ранҷу озори мардум ва манфиати халқро аз ҳадафҳои асосии зиндагӣ қарор доданро бузургтарин саодати инсонӣ медонад ва инро аз фазилати некиву нақдорӣ меҳисобад. Мутафаккири бузург ба фарзандонаш дар боби эҳтироми мардум сухан карда, онҳоро таъкид менамояд, ки нони худро бо меҳнати ҳалол ба даст оред ва хотири мардумро ҳамеша дар ҷойи аввал қарор дошта бошед: “Пас, агар таҳсили нони худро дар ин манофеъ муқаддам доред, аввалан, нони шумо таҳсил нашавад ва агар шавад, ба таҳлиқи ҳуқуқи абноӣ чинс бошад, ки дину дунёи шумо ба зиён барад, ки надоништа бошед ва доништан ин камтар касеро муяссар шавад, аз уламову ҳукамо” (3.15).

Инсон бо он ки соҳиби ақлу заковат аст ва бо ин имконот аз ҳама маҳлуқот бартарии бештару беҳтар дорад. Аз ин рӯ, Дониш одамизодро бо дониши азалии худ дорои маҳорати баланди эҷодӣ ва қудрати дигаргунсозихои азим меҳисобад: “Агар ба дарҷоти иқтидораш тараққӣ диҳанд, даъвии улӯҳият дар димоғи нахваташ музмар аст; агар лағоми аҳком аз сараш бардоранд, зоташ ба пастии фитрати баҳимӣ муҳаммар... Ва баъзе ҷунон ки сағро бар ӯ тафзил бувад ва баъзе чандон ки маликро паси пушт афканад” (3.282).

Дониш дар идомаи андешаҳои худ ба тафсир ва таснифоти улум ва ҳунароҳои дар замони худ пардохта, фазилати ҳар пешаро барои фарзандон бозгӯӣ менамояд. Аз ҷумлаи пешаҳое, ки Дониш ном мебарад ва таҳсилоти онҳоро барои фарзандон зарур медонад, пешаи қазо ва раёсат, мушрифӣ ва дабирӣ, илми фатво, илми тиб, илми нучум, илми шеър ва ҳунари наққошӣ мебошад, ки ободии олам ва пешрафти зиндагии мардум аз ҳамин шуғлҳо вобаста мебошанд. Аз байни ин пешаҳои зикршуда Дониш ба илми тиб эътибори бештар медиҳад, вале нисбати аҳли ин касб назари хуб надорад ва аксари табибонро ба нодонию беҳунароӣ мазаммат мекунад: “Дидам, ки аксари аҳли он нодонанд ва таламмуз нокарда ва ба хидмати устод нарасида... ва басо нӯшдоруи эшон кори заҳри ҳалоил намуда ва ҳабушшифоӣ эшон шарбати марг омада” (3.57).

Ба назари мо, азбаски табибон ба ҳаёти одамон ва ба саломатии инсон масъул мебошанд, бинобар ин муаллиф бар аъмолу пешаи онҳо сахтгирӣ менамояд ва онҳоро

аз “илми ташреҳ ва набз ва қоруру беҳабар” дониста, яке аз иллату норасоии касбии онҳоро “ба хидмати устод нарасида” медонад.

Дониш шеър кардану гуфтанро “хислати ҳамида ва санъати писандида” медонад ва аҳли суҳанро ба “бар ҳамду натъ ва сифати аҳли ҳақ ва мавъизаю насиҳат” даъват мекунад. Ҳаргиз шоирони маддохро қабул надорад ва ин тоифаро дар мисраъҳои зер мавриди танқиду мазаммат қарор медиҳад ва фарзандонашро аз ин табақаи тамаъҷӯ канораҷӯӣ карданро таъкид менамояд:

Эй басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро,
Хоки ҷавлонгаҳи асб(у) хари аҳли чоҳ аст.
В-эй басо нухса, ки дар мактаби ташвиши тамаъ,
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд,
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст (3.59).

Агар ба таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш амиқтар тавачҷух намоем, маълум мегардад, ки ӯ ташаккули шахсиятро дар ҷомеа маҳсули таҷриба, дониш ва ҷаҳонбинии инсонӣ соҳибхирад медонад ва бар зидди ҳама гуна фаҳмишҳои ғайривоқеӣ мебошад. Ӯ ҳамчун мутафаккири намоён ва соҳибмактаб ҳама пайравон ва ояндагони сарзамини худро ба донишомӯзӣ, созандагӣ ва дӯстдорӣ мардум даъват мекунад. Ҳамзамон ӯ фарзандони худро бар он меҳонад, ки барои зисти осоиштаву беҳбудии аҳволи ҳар фарди ҷомеа кӯшиш намоянд ва ҳар рӯзи ҳаёти худро ба коҳиливу нодонӣ нагузаронда, аз пайи илму маърифат талош намоянд.

Ҳамин тариқ, маорифпарвари бузург Аҳмади Дониш дар симои фарзандон тамоми абноӣ башарро бар он даъват менамояд, ки “Ғарази шумо аз таҳсили улум... низ таҳсили чоҳу мансаб ва тақарруби умарою ҳуққом набошад, балки ғараз рафъи эҳтиёҷоти халқ ва таълиму тааллуми абноӣ чинс ва иршоду хидояти эшон бошад” (3.9). Ба ин андешаи ҷолиб ва воқеан ҳақимонаи ин мутафаккири бузург тавачҷух намуда, ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки дар ягон давру замон таълимоти тарбиявӣ ахлоқии ин мутафаккири бузург Аҳмади Дониш аҳамияти тарбиявӣ ва иҷтимоӣ худро гум накарда, моро ҳушдор медиҳад, ки дар ҳама рӯзгор ва дар ҳар лаҳзаи дар ихтиёр дошта манфиати мардумро аз ғаразҳои шахсӣ гурӯҳӣ худ муқаддам доништан аз рисолати воқеӣ ҳар инсон мебошад.

Адабиёт:

1. Абуалӣ ибни Сино. Андар ахлоқ. Осор. Ҷ.2. - Душанбе: Дониш, 2005.
2. Аҳмади Дониш. Меъёру-т-таддаён. - Душанбе: Эр-граф, 2010.
3. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, ҷ.II. - Душанбе: Дониш, 1989.
4. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, ҷ.I. - Душанбе: Дониш, 1988.
5. Насириддини Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. - Душанбе: Шӯҷоиён, 2009.
6. Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби кулӣёт. - Сталинобод, 1956.
7. Умари Хайём. Рубоӣёт (ба таҳқиқ ва эҳтимоми дуктур Эраҷи Раствагор). - Техрон, 1387.
8. Самандари Тирмизӣ. Дастур-ул-мулук. - Душанбе: Адиб, 1990.
9. Уилям Дюрант. Лаззоти фалсафа, тарҷумаи Аббоси Зарёб, Техрон, 1387 ҳ.ш.
10. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. - Душанбе, 1991.

ДАСТОВАРДҶОИ ҶАВОНОНИ КИШВАР ДАР СОҶАИ ВАРЗИШ

Нуралиев З.Ш., Абдухолиқова Г.И.

**Донишгоҳи технологии Тоҷикистон
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон**

Тайи беш аз се даҳсола ҷиҳати пешбурди сиёсати давлатии ҷавонон, фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди инкишофи қобилияти истеъдоди онҳо ва боз ҳам беҳтар гардонидани сатҳи сифати зиндагиву фаъолияти ин қишри фаъоли иҷтимоӣ як силсила нақшаву барномаҳо қабул ва амалӣ шуда истодаанд. Имрӯзҳо дар саросари кишвар барои ҷавонон ва наврасон нақшаву барномаҳо қабул ва амалӣ шуда истодааст. Ҷамарӯза мо мушоҳида мекунем, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пешрафти рушди варзиш, маҳорату малакаи наврасону ҷавонон ва тайёр намудани мутахассисони ҷавон, бинову иншоотҳои варзиширо бо тарзи замонавӣ сохта ба истифода дода истодаанд. Ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки иштироқи фаъоли ҷавонони мо аз намудҳои гуногуни мусобиқаҳои варзишӣ ва пирӯзии онҳо дар мусобиқаҳои сатҳи байналмилалӣ, бешубҳа, ба болоравии обрӯи кишварамон мусоидат менамояд [1].

Ҷиҳати боло бурдани сатҳи сифати тарбияи наврасону ҷавонон ва масъалаи баланд бардоштани ҳисси худшиносии миллӣ, ватандӯстиву ватанпарастӣ ва инсонпарварӣ, интиҳоби тарзи ҳаёти солим машғул шудан ба варзиш аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳи аввалиндараҷа дода мешавад.

Ноғуфта намонад, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди варзиш ва тарзи ҳаёти солими ҷавонони кишвар на танҳо дар шаҳри Душанбе, балки дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ саҳми арзанда гузошта истодааст. Барои машқу тамрини наврасон ва ҷавонон дар шаҳри Душанбе, дар ҳар як кӯчаву хиёбон майдончаҳои варзишӣ сохта ба истифода дода шудааст, ки майдончаҳои варзишӣ доимо пур аз ҷавонону наврасон мебошад.

Ин ҳам як иқдоми хирадмандона мебошад, ки ҷавонону наврасонро аз корҳои беҳуда ва кӯчагардӣ, ки аксар вақт ба ҷиноят ва вайрон кардани тартиботи ҷамъиятӣ оварда мерасонанд, пешгирӣ менамояд. Ва ин иқдоми пешгирифтаи Пешвои миллат мебошад, ки солҳои охир ҷиноят дар байни ҷавонону наврасон кам ба назар мерасад. Вақте ки инсон ба варзиш машғул мешавад, на танҳо ҷисман, балки руҳан низ инкишоф меёбад ва он хислатҳои бади инсонӣ дар майнаи онҳо ҷо намеёбад [1].

Ба боварӣ гуфта метавонем, ки бисёри ҷавонони кишвари мо ба варзиш машғул мебошанд ва тарзи ҳаёти солимро интиҳоб кардан ва дар самтҳои гуногуни варзиш машқу тамрин мекунанд ва дар арсаи байналмилалӣ иштирок карда, Парчами кишварро боло бардошта, Суруди миллии мо садо медиҳад.

Ва ноғуфта намонад, ки раиси шаҳри Душанбе муҳтарам Рустами Эмомалӣ дар пешравии футболи тоҷик ва дигар намудҳои варзиш саҳми таърихӣ гузоштааст, мисол меоре гӯштини миллиро, ки аз қадим халқи мо бо ин намуди варзиш машғул буд ва дар тӯю маърақаҳо, дар Наврӯз гӯштингирӣ мекарданд. Бо ташаббуси раиси шаҳри Душанбе муҳтарам Рустами Эмомалӣ либоси гӯштингирӣ бо рамзҳои қадимаи миллӣ ва шабоҳат ба Парчами миллӣ соли 2020 таҳия ва тасдиқ гардид. Дар либоси гӯштингирӣ тасвири

Дирафши Ковиён (Ахтари Ковиён) омадааст, ки ин таърихи халқи тоҷик дар замонҳои қадимро шабоҳат медиҳад.

Ва бо дасгириҳои бевоситаи раиси шаҳри Душанбе муҳтарам Рустами Эмомалӣ Ғўштини миллӣ Ғўштингирӣ дар раёсати адлияи шаҳри Трӯхи давлати Шведсария 17 июни соли 2022 ҳамчун федератсияи байналмилалӣ Ғўштингирӣ сабти ном гардид, ки ин ифтихори тамоми тоҷикон мебошад. Баъди он, ки Ғўштини миллӣ мақоми байналмилалӣ гирифт, варзишгарони мо дар ин намуди варзиш рӯз ба рӯз зиёд шуда истодаанд. Имрӯзҳо бисёре аз духтарони тоҷик дар намуди Ғўштини миллӣ машқу тамрин намуда, дар мусобиқаҳои сатҳи байналмилалӣ баромад мекунанд. Солҳои қаблӣ бонувони мо дар мусобиқаҳои сатҳи байналмилалӣ умуман иштирок намекарданд. Дар Ҷумҳурии Чин мусобиқаи интихобии олимпӣ оид ба таэквондо дар қитъаи Осиё дар сатҳи баланд баргузор гардид, ки дар он варзишгарбонуи тоҷик Мунира Абдусаломова дар вазни +67 кг роҳхати Бозиҳои олимпии Париж - 2024-ро ба даст овард.

Дар давлати Қирғизистон шоҳмотбоздӯхтари тоҷик Мутриба Ҳотамӣ дар байни 160 иштирокчиёни мусобиқа, ки аз 5 кишвар ҷамъ омада буданд, ҷои аввалро соҳиб гардид, ин бо ташаббуси он аст, ки Пешвои миллат дар ин риштаи варзиш диққати махсус медиҳад ва бо дастуру супоришҳои Пешвои миллат ҳамасола барои пешравии ин намуди варзиш, мусобиқаи шоҳмот баргузор мегардад, зеро ин риштаи варзиш вожаи тоҷикӣ-форсӣ дошта, тааллуқ ба халқи тоҷик дорад. Ин боиси ифтихор ҳам ҳаст, зеро намудҳои варзиш дар дунё бо забонҳои мухталиф номгузорӣ шудаанд ва вожаи шоҳмот дар тамоми дунё бо забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ном бурда мешавад.

Солҳои охир иштироки варзишгарони кишвари мо, пирӯзӣ ва дастовардҳои онҳо дар мусобиқаҳои байналмилалӣ баръало дида мешавад. Танҳо соли 2023 варзишгарони Тоҷикистон дар мусобиқаҳои сатҳи байналмилалӣ 343 медал, аз ҷумла 108 тилло, 76 нуқра ва 159 биринҷӣ ба даст оварданд, ки ба соли 2022-юм 226 медал зиёд мебошад. Истиқлолияти давлатӣ ба рушди ҳамачонибаи варзиш дар мамлакат заминаи воқеӣ ва устуворро гузошт.

Пешравӣ ва дастовардҳои арзандае, ки варзишгарони муваффақи кишвар дар зарфи қариб 33 соли соҳибистиқлолӣ ба даст оварданд, на танҳо дар тӯли 70 соли Иттиҳоди Шӯравӣ, балки дар тамоми раҳнаи таърих барои миллати тоҷик беназир мебошад. Бешак, дар сарғаҳи ҳамаи ин дастовардҳо ташаббус ва сиёсати варзишпарваронае меистад, ки мардуми шарафманди тоҷик онро бо номи сарвари оқили худ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон рақам мезананд.

Ба боварии комил метавон гуфт, ки Тоҷикистони азиз бо чунин варзишгарони часуру ватандӯст ва иқдоми бузурги варзишпарваронаи Пешвои миллат, ки дар зарфи 33 соли Истиқлолият ин ҳама натиҷаҳои баландро соҳиб гардид, тайи солҳои охир ба як кишвари комилан варзишӣ ва пешрафта дар арсаи байналмилалӣ шинохта шуда, мавқеъ ва моҳияти худро боз ҳам устувортар хоҳад намуд.

Адабиёт:

1. Сафаров Ш.А. Тамадуни ориёӣ ва пайдоиши бозиҳои миллии халқи тоҷик. Душанбе. - 2012.
2. Сафаров Ш.А. Национальные игры как цивилизация таджикского народа. Душанбе. - 2011.

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ЗЕҲНИ СУНЪӢ ДАР НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Ризвонова У.М.*, Шоев Б.П.**

***Донишгоҳи технологии Тоҷикистон**

**** Коллеҷи омери ш. Ваҳдат**

Тайи даҳсолаҳои охир таҳсилоти олӣ дар ҳолати табодулооти доимӣ, ки бо зарурати ҳамгирӣ ба фазои таҳсилоти ҷаҳонӣ, баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои таълимӣ ва рақобатпазирии донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ, инчунин дигаргуниҳои умумии иҷтимоӣ иқтисодӣ, ки дар мамлакат ба амал омадаанд, қарор дорад.

Таълими муосир ба низоми мобилӣ ва кушода табдил меёбад. Дар раванди таълим ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва захираҳои электронии таълимӣ ба ташаккули парадигмаи нави таълим мусоидат менамояд [1, 106-109].

Моҳияти табдили рақамии таълим дар ба даст овардани натиҷаҳои зарурии таълимӣ аз ҷониби ҳар як донишҷӯ тавассути фардикунонии раванди таълим дар асоси истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла истифодаи усулҳои зехни сунъӣ, воситаҳои воқеии маҷозӣ, рушди муҳити рақамии таълимӣ дар муассисаҳои таълимӣ, таъмин намудани дастрасии восеъ ба шабакаи Интернет ва кор бо додасудаҳои калон ифода меёбад.

Кишвари мо дар марҳилаи ибтидоии рақамисозии иқтисоди миллӣ қарор дорад, ки дар ин ҷо сухан дар бораи равандҳои ҷамъоварии миқдории маълумот ва коркарди додаҳои калон (Big Data) меравад. Аз ин рӯ, баланд шудани сатҳи дониши назариявӣ дар шароити ташаккул ва рушди рақамисозии равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, алахусус бозори меҳнат, зарурати ташаккули заминаи методологии рушди шуғли аҳоли дар раванди ноил шудан ба ҳадафҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ба миён меорад.

Мусаллам аст, ки рақамисозии иқтисодиёт ба коҳиш ёфтани масрафи моддии истеҳсолот, кам шудани арзиши аслии маҳсулот дар натиҷаи истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ коммуникатсионӣ оварда мерасонад. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ - коммуникатсионӣ дар истеҳсолот, як қисми супоришҳои кории кормандон ва бисёр амалҳои муқаррарӣ ба мошинҳо, роботҳо, зехни сунъӣ дода мешаванд, ки даромади иловагии соҳибкорӣ ба даст меоранд.

Яке аз омилҳои муҳими рақамикунонии иқтисодиёт ин татбиқи элементҳои зехни сунъӣ мебошад. Истифодаи он ояндаи ногузирӣ иқтисодиёт аст. Ҳоло ташаккули зехни сунъӣ дар мамлакат бо маром идома дошта, замимаҳо барои омодагии он амалӣ гардида истодаанд.

Бо мақсади боз ҳам рушд ва татбиқи соҳаи технологияҳои иттилоотӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 21 декабри соли 2021 ба Ҳукумати мамлакат супориш доданд, ки чихати таҳия ва васеъ истифода намудани технологияҳои муосир дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди мамлакат Стратегияи миллии «зеҳни сунъӣ»-ро қабул ва татбиқ намояд. Дар ин замина, Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 қабул гардид. Ҳоло корҳо дар ин самт бомаром идома ёфта, татбиқи элементҳои зеҳни сунъӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, минҷумла алоқа ва бонкӣ бештар мушоҳида мегардад.

Назарияҳо оид ба мафҳуми зеҳни сунъӣ дар адабиёти иттилоотӣ хеле зиёданд ва онро олимони ва муҳаққиқони соҳаҳои гуногун тафсир медиҳанд. Ҳамин тариқ, зеҳни сунъӣ чист? Зеҳни сунъӣ (бо англ. artificial intelligence, AI) – хусусияти (моликияти) системаҳои интеллектуалӣ мебошад, ки ба иҷрои вазифаҳои эҷодӣ, ки ба таври анъанавӣ салоҳияти шахс ҳисобида мешаванд, машғул аст. Ба дигар маъно, ин илм ва технологияи сохтани мошинҳои интеллектуалӣ, махсусан барномаҳои интеллектуалии компютерӣ мебошад. Ё ин ки зеҳни сунъӣ тақлидкунандаи қобилиятҳои зеҳнии инсон аст. Таърифи зеҳни сунъӣ (ЗС), ки дар муқаддима зикр шудааст, ки онро Чон Маккарти соли 1956 дар конференси Донишгоҳи Дартмут додааст, ба фаҳмиши зеҳни одамон бевосита алоқаманд нест. Ба гуфтаи Маккарти, пажӯҳишгарони зеҳни сунъӣ дар сурати зарурат барои ҳалли мушкилоти мушаххас метавонанд усулҳои истифода баранд, ки дар одамон мушоҳида намешаванд.

Дар зери мафҳуми зеҳни сунъӣ (ЗС) қобилияти зеҳнии низомҳо ва алгоритмҳо, иҷрои вазифаҳои эҷодӣ, инчунин масъалаҳои мураккабе, ки дар аввал инсоният иҷро мекард, имрӯз ЗС машғул аст, фаҳмида мешавад. Чи тавре ки маълум аст, зеҳни сунъӣ нишон медиҳад, ки аз ҳар чихат қобилияташ аз инсон бартарӣ дорад, ҳарчанд ки худӣ ӯ маҳсули тафаккури инсон аст.

Дар маҷмӯъ, зеҳни сунъӣ метавонад тавассути қобилияти худ низоми таълимро ба таври назаррас беҳтар намояд. Технологияҳои зеҳни сунъӣ метавонанд қисми бештари кори омӯзгорро иҷро намуда, қисми дигарашро автоматӣ кунанд, дар ин ҳолат вақт сарфа шуда, омӯзгор имконият дорад вақти бештарро баҳри таълимгирандагон сарф кунад.

Зеҳни сунъӣ шакли таълимро мутобиқ ва оммафаҳм мегардонад. Қобилияти фаҳмиши таълимгирандагон гуногунанд, масалан, барои гурӯҳи таълимгирандагон хондани матн ва фаҳмидани иттилооти визуалӣ осонтар аст, аммо барои гурӯҳи дигар бошад, гӯш кардан ва дар хотир нигоҳ доштан. Зеҳни сунъӣ имконият медиҳад, ки муҳити таълим, барои таълимгирандагон мутобиқан ташкил ва танзим карда шавад. Низоми таҳсилоти анъанавӣ ва барномаҳои таълимӣ қобилиятҳо ва имкониятҳои таълимгирандагонро ба таври кофӣ ба ҳисоб намегиранд. Зеҳни сунъӣ метавонад муҳити таълимро мутобиқи талаботи таълимгирандагон ташкил кунад, то омӯзиши онҳо самаранок бошад.

Зеҳни сунъӣ қобилият дорад, ки равандҳои таълимро афзоиш диҳад ва корҳои дастии алоқаманд бо таълимро кам кунад. Маълум аст, ки барои ҳал кардани баъзе масъалаҳои маъмури ба омӯзгорон ва таълимгирандагон вақти зиёд лозим мешавад. Бо

истифода аз технологияҳои интеллект сунъӣ равандҳои таълим метавонанд, автоматӣ кунонида шаванд, дар натиҷа сифати таҳсилот баланд ва самаранок гардад.

Дар оянда омӯзгорон ва таълимгирандагон аз равандҳои захирагараз ва бесамар халосӣ меёбанд. Масалан, таълимгирандагон ва омӯзгорон метавонанд вақти омода кардани ҳуҷҷатҳо ва иҷро кардани дигар корҳои маъмурӣ (омода кардани барномаҳои таълимӣ, корҳои таълимӣ - методӣ)-ро сарфа карда, вақти худро барои омӯзиши воқеӣ сарф кунанд.

Ин низомҳо қодиранд эътироф ва арзёбӣ кунанд, ки таълимгирандагон ба мавзӯҳо ва вазифаҳои гуногун ҷӣ гуна ҷавоб медиҳанд. Ин низом ба омӯзгор имконият медиҳад, ки ҷиҳатҳои қавӣ ва заифии таълимгирандагонро муайян кунад. ЗС метавонад ҳолати рӯҳӣ ва ҷисмонии таълимгирандагон ва сабабҳои дарсшикании онҳо, инчунин малакаҳои касбии омӯзгоронро таҳлил кунад.

Яке аз баргариҳои барҷастаи зеҳни сунъӣ дар таълим, қобилияти фардқунонии омӯзиш барои ҳар як таълимгиранда мебошад, яъне раванди таълим бо назардошти хусусиятҳои ҳар як таълимгиранда ё донишҷӯ ташкил карда мешавад. Алгоритмҳои зеҳни сунъӣ метавонанд услуби омӯзиши донишҷӯён, афзалиятҳо ва азхудқунии онҳоро таҳлил кунанд, то як барномаи таълимии фардӣ таҳия намоянд, ки ба ниёзҳои инфиродии онҳо ҷавобгӯ бошад. Чунин равиш ба донишҷӯён кумак мекунад, маводи таълимиро беҳтар дарк кунанд ва ба таълим ҳавасманд гарданд, ки модели омӯзиш мутобиқи завқ ва қобилияти зеҳнии онҳо ташкил карда шудааст.

Дар интиҳо бояд қайд намуд, ки инсоният ба давраи дигаргуниҳои глобалӣ ворид шудааст. Дар ояндаи наздик соҳаҳои асосии ҳаёти ӯ шакл ва мундариҷаи нав - иқтисод ва менеҷмент, илм ва амниятро хоҳанд гирифт. Инсоният дигар мешавад, ки боиси тағйири муносибатҳои ҷамъиятӣ мегардад. Воридшавии минбаъдаи технологияҳои рақамӣ ба ҳаёт яке аз хусусиятҳои хоси ҷаҳони оянда мебошад. Ин ба пешрафт дар соҳаҳои микроэлектроника, технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсия вобаста аст. Ҳамин тариқ, рақамисозӣ раванди объективӣ ва ногузир аст ва онро боздоштан мумкин нест.

Ҳамин тариқ, татбиқи ҷузъиёти зеҳни сунъӣ дар раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ имконият медиҳад, ки истифодаи дурусти усулҳои фаъоли таълим, қобилияти фаҳмиши донишҷӯёнро оид ба азхудқунии фанҳои таълимӣ фаъол гардонида, инчунин ба назорати азхудқунии фанҳои таълимӣ тақвият бахшанд.

Адабиёт:

1. Амиров Р.А. Стратегия развития высшего образования в России // Вестник НГИЭИ. 2019. № 8 (99). - С. 105-117.
2. Козлов О.А. Организационно - методические аспекты совершенствования домашней учебной работы школьников в условиях цифровой трансформации образования // Инновации и инвестиции. - №6. - 2020. - С. 119-123.
3. Мак Эндрю К. Укрощение инноваций: как онлайн-магистратура вернула университету инициативу в преобразованиях // Вопросы образования. 2018. № 4. - С. 60-80.
4. Самсонович О.О., Фокина Е.А. Искусственный интеллект - новые реалии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018. № 5. - С. 257-263.

5. Славянов А.С., Фешина С.С. Технологии искусственного интеллекта в образовании как фактор повышения качества человеческого капитала // Экономика и бизнес: теория и практика. 2019. - № 7. - С. 156-159.

6. Оганесян Т.К., Стырин Е.М., Абдурахманова Г.И., Розмирович С.Д. отв.ред. Медовников Д.С. // Цифровая экономика: глобальные тренды и практика российского бизнеса: аналитический доклад / М: НИУ ВШЭ, - 2017.

УСЛУБҶО ВА ХУСУСИЯТҶОИ МӯДИ МУОСИР

Сафарова З.Н.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Мақола мавзуйи муосири мӯдро дар бар мегирад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба рушди ин падида ҳамчун падидаи иҷтимоию фарҳангӣ равона карда шудааст. Асоси самти мӯдро услубҳои гуногун ташкил медиҳанд, тасвирҳои, ки ба ифодаи шахсият дар давраҳои гуногун мусоидат мекунанд. Ҳамин тариқ, мӯди муосир ҳамчун нишондиҳандаи рушди ҷомеа амал мекунанд.

Мӯди муосир тағйироти ҷомеаро, ки ба давраи гузариш аз ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи пас аз саноатӣ мувофиқат мекунанд, инъикос мекунанд, ки системаи иерархикӣ меъёрҳо ва арзишҳои рад мекунанд. Ҳоло стандарти ягонаи мӯд барои ҳама вучуд надорад, чунон ки пештар буд. Гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ дорои системаҳои арзишҳои гуногун ва мутаносибан бисёрҷониба ва доимо тағйирёбандаи стандартҳои мӯдӣ мебошанд. Инчунин, имрӯзҳо набудани мӯд хеле маъмул аст, пайвасти кардани услубҳои гуногун бо ҳам хеле маъмул аст, бо ёрии чунин "калейдоскоп" ҳар кас метавонад услуби беназири худро эҷод кунад. Инчунин, имрӯзҳо набудани мӯд, пайвасти кардани услубҳои гуногун бо ҳам хеле маъмул аст, бо ёрии чунин "калейдоскоп" ҳар кас метавонад услуби беназири худро эҷод кунад.

Тамоюли барҷастаи рушди мӯди муосир аз нав тасаввур кардан ва истифодаи коркардҳои наслҳои қаблӣ мебошад. Зеро, тавре ки шумо медонед, рушди мӯд ба спирал монанд аст: тамоюлҳои гузашта дар шакли нав такрор ба такрор бармегарданд ва ба тамоюлҳои тренди муосир табдил меёбанд.

Мӯди муосир хеле универсалӣ аст, зеро доираи фаъолияти он амалан маҳдуд нест, он ҳам ба ҳама дар алоҳидагӣ ва ҳам ба ҳама чиз дар маҷмӯъ муроҷиат мекунанд. Мӯди муосир ду хусусият дорад: мӯди асрҳои XX-XXI дигаргунсозии мураттаб, муташаккилона олами берунӣ ва дохилии шахсият ва микёсан калонро ифода мекунанд, (яъне ин тағйири услуб аст, на ду ё се объект ё шакл), ритми тағйирёбии услуб дар мӯди муосир ба таври назаррас афзоиш ёфтааст.

Дар айни замон, он назар ба 20-30 сол пеш хеле бештар иваз мешавад [2]. Дар ҷаҳони муосир тақрибан ҳар сол тағйирёбии услубҳоро дар либос мушоҳида кардан мумкин аст. Агар мо хусусияти механизмҳои паҳншавии мӯдро баррасӣ кунем, пас бисёре аз муҳаққиқон дар ин соҳа нақши асосии омилҳои психологиро, ба монанди тақлид, хоҳиши бузургии ҷамъиятӣ, "хоҳиши муҳим будан", пайдо кардани пуштибонии иҷтимоӣ

доранд. Инчунин, мӯд ҳамчун қувваи баҳодихӣ ва тавсиявии омилҳои муайяне, ки дар давраи мушаххас бо шартҳои дахлдори ҷомеа муайян карда мешаванд, баромад мекунад [6].

Услуб шакли устувори худмуайянкунии бадеии давра, минтақа, миллат, гурӯҳи иҷтимоӣ ё эҷодӣ ё шахси алоҳида мебошад [5]. Услуб бо ифодаи эстетикӣ зич алоқаманд аст ва мавзӯи марказии таърих, адабиёт ва санъатро ташкил медиҳад. Ин мафҳум ба ҳама намудҳои дигари фаъолияти инсон низ паҳн шуда, ба яке аз категорияҳои муҳимтарини фарҳанг дар маҷмӯъ, ба ҷамъбасти динамикии тағйирёбандаи зухуроти мушаххаси таърихии он табдил меёбад.

Ҳамин тавр, тарзи ҳаётро метавон ҳамчун тарзи ҳаёти шахс ё гурӯҳи иҷтимоӣ муайян кард. Дар асоси он як навъ асои арзишӣ гузошта шудааст, ки шахсро ба ҳадаф равона мекунад, инчунин ба муайян кардани параметрҳо ва роҳи муваффақ шудан аз нуктаи назари қобили қабул ё ғайри қобили қабул будани онҳо дар заминаи ҷаҳони арзиши инсон мусоидат мекунад, ба ислоҳ ва "санҷидани" қарорҳои ҳаётан муҳим кумак мекунад [4].

Дар ҷаҳони муосир шумораи ғайриҷашмдошти тарзи ифодаи услубҳо вучуд дорад. Баъд аз ҳама, ба шарофати услуб, ҳар як шахс метавонад шахсияти худро ифода кунад ва бо худ бошад. Мӯди ҳозира тамоми "наслҳои" қаблии худро дар бар гирифтааст, аммо дар айни замон хусусиятҳои нави эҷодиро қорӣ кардааст. Масалан, услуби классикӣ дар ҳама вақт мувофиқ аст ва барои ҳама категорияҳои синну сол мувофиқ мебошад. Он тамоюл ба зебӣ ва маҳдудият таъкид мекунад ва ҳисси таносубро дар ҳама чиз нишон медиҳад [1].

Услуби тасодуфӣ (бетартиб, ҷиддӣ) низ барои баррасӣ хеле ҷолиб аст, аммо ин маъноӣ онро надорад, ки ба назар чунин мерасад [5]. Ин мӯд аст, ки қоидаҳои шахсияти худро дикта мекунад. Принципи асосӣ беэҳтиётӣ шево аст, яъне, он чизе ки барои намуди сайругашт мувофиқ аст. Ҳар як шахс инфиродист, ҳар кас тарзи зиндагии худро дорад, аз ин рӯ, либосҳои тасодуфӣ на аз талаботи мӯд, балки аз хоҳиш ва афзалиятҳои худ сохта мешаванд.

Инчунин як услуби хеле ҷолиб имрӯзҳо винтаж аст, ки аз Фаронса омадааст. Он маъноӣ тозагӣ ва нозукиро дорад ва аз санъати шаробсозӣ сарчашма мегирад, зеро он шароби бисёрсола аст, ки ин сифатҳоро дорад ва ҳар қадаре ки калонтар бошад, ҳамон қадар беҳтар аст. Ҳамин тавр бо либос дар ин ҳолат, тарроҳон ба винтаж либосеро, ки то солҳои 60-уми асри гузашта сохта шудааст, дохил мекунанд. Чунин ашё бояд як навъ ашёи санъат бошад ва самтҳои мӯди замони худро ифода кунад. Ашёи винтажӣ он чизҳое мебошанд, ки аз ҳаёти мо гузаштаанд, аммо дар хотира боқӣ мемонанд, то дар як лаҳза онҳо метавонанд ба рӯшноӣ бароянд ва ҳамаро бо зебӣ ва беҳамтоии худ ба хайрат оранд [3].

Инчунин услубҳои зиёде мавҷуданд, ба монанди "кантри", ки онро ковбойҳо ва деҳқонон дар Ғарб риоя мекунанд. Имрӯз либоси варзишӣ низ маъруфияти хоса пайдо кардааст, зеро пӯшидани он хеле бароҳат ва сода аст.

Яке аз хусусиятҳои мӯди муосир гуногунии услубҳо ва намудҳои он мебошад. Он ба категорияи падидаҳои мансуб аст, ки баъзан ба таври тасодуфӣ рух медиҳанд. Омӯзиши тағйирёбии тамоюлҳои мӯд муддати тӯлонӣ вучуд дорад ва имкон медиҳад, ки

онҳо пешгӯӣ карда шаванд. Ин ҳам барои мушоҳидаи рушд ва ҳам барои таҳқиқи воқуниши категорияҳои гуногуни аҳоли ба мӯд зарур аст.

Дар ҷаҳони муосир на танҳо ба намуди зохирии инсон, балки ба ҷаҳони ботинӣ ӯ низ диққати зиёд дода мешавад. Ҳоло хондан ва илмомӯзии ҷамаҷонибаи шахсият муҳим аст, аз ин лиҳоз ҳар як шахс бояд ба худшиносӣ ва худомӯзӣ машғул шавад. Дар айни замон, на танҳо либоси зебо доштан, балки боақл будан, нуқтаи назари худро доштан ва дорои қобилияти дифоъ намудан аз он аст.

Мода ҳамчун падидаи иҷтимоӣ фарҳангӣ дар ҷаҳони муосир ҳамчун ғайолият оид ба эҷод ва баррасии фарҳанги мӯд дар заминаи васеи ҳаёти ҷамъиятии на танҳо ҷавонон, балки ҷамаи гурӯҳҳои синну соли ҷомеа баррасӣ карда мешавад [6].

Адабиёт:

1. Жилиева А.А. Особенности современной моды / А.А. Жилиева. - Текст: непосредственный // Молодой учёный. - 2020. - № 21 (311). - С. 450-451.
2. Грицак Е. Н. «Популярная история моды». - М: АСТ Москва, 2009. - С. 123-124.
3. Гофман А.Б. «Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения». 3-е изд. - Спб.: Питер, 2004. - С.13-15.
4. Зелент Ш. Мода. Век модельеров 1900-1999. - Kein Kenemann, 2000. - 665 с.
5. Социология: энциклопедия /Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. - Минск: Книжный Дом, 2003.
6. Электронный модный журнал «Casual»: Статья «Возникновение современной моды. История из глубины веков». - Режим доступа: <http://www.casual-info.ru/moda/wardrobe/168/51056/> (дата обращения 13.05.2020).
7. Ятина Л.И. Мода глазами социолога: результаты эмпирического исследования // Журнал социологии и социальной антропологии. Т.1, - № 2, - 2004.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ТАКМИЛИ ҲУНАРИ КЕШБОФИИ ТОҶИКОН

Содиқова С. А.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Дар Тоҷикистони соҳибистиклол эҳё гардондан ва ниғаҳ доштани ҳунарҳо бо инобати арзиши бисёрҷанбаи онҳо, ки қисми мероси фарҳангии халқ мебошад, ба сифати яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии дастгирии соҳаҳои хоҷагии халқ ба шумор меравад. Эълон шудани соли 2018 ҳамчун “Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” дар амали гардондани ин вазифаи стратегӣ кумаки зиёд расонид. Дар ин ҷода, ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ бахшида шудани солҳои 2019-2021-ро қадами дигари муҳим метавон арзёбӣ кард. Амалигардонии муваффақи масъалаҳои, ки дар доираи ин ташаббусҳои Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Тоҷикистон

Эмомалӣ Раҳмон бояд иҷро карда шаванд, имкон медиҳад, ки маҷмуи мушкилоти ҳалталаб ҳалли худро ёбад.

Ташкил кардани шароит барои дар сатҳи байналмилалӣ сазовор муаррифӣ кардани фарҳанги миллӣ аз ҷумлаи чунин масъалаҳо мебошад. Аз ҷониби дигар, рушди ҳунарҳои мардумӣ ва густариши меҳнати хонагӣ барои ҳалли мушкилоти шуғли аҳоли, ташкили ҷойҳои нави корӣ, хоса дар самти ба меҳнати муфиди ҷамъиятӣ ҷалб намудани занҳо мусоидат мекунад.

Бо чунин шароити мусбат барои эҳё, нигоҳдорӣ ва рушди минбаъдаи соҳаҳои гуногуни ҳунарҳои мардумии халқи тоҷик таъмин карда мешаванд. Барои ноил гардидан ба ҳадафи гузошташуда диққати тамоми ҷомеа, аз ҷумла намояндагони соҳаи илм ҷалб карда мешавад. Вазифаҳои махсус дар назди муҳаққиқони фарҳанги моддӣ гузошта мешаванд, ки онҳо бояд доир ба таърих ва дурнамои шуғлҳои ҳунармандӣ таҳқиқоти амиқ ва пурмазмун анҷом диҳанд.

Донишҳои ҷамъшуда гарави эҳё гардидану рушд кардани ҳунармандӣ мебошанд. Аз ин бармеояд, ки дар шароити баамаломата барои илми таърихнигории муосир анҷоми таҳқиқоти нав, ки ба муайянкунии сарчашмаҳои пайдоиши ҳунарҳои мардумӣ, ташаккулёбии анъанаҳои ҳунармандӣ, ошкор кардани ҷанбаҳои муҳимми вижагии онҳо равонаанд, масъалаи мубрам гардидааст. Таҳқиқоти мазкур, ки бо соҳаи ба худ хоси ҳунарҳои мардумии тоҷикон алоқаманд аст, ба ҳалли ҳамин гуна масъала равона шудааст.

Масъалаи мавриди омӯзиш аз ҷумлаи равияҳои мубрами таҳқиқоти таърихист, ки дар “Феҳристи самтҳои афзалиятноки рушди илм, техника ва технология дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2020» (Қарори Ҳукумати ҶТ аз 4 декабри соли 2014, № 765) мувофиқат мекунад. Дар ин ҳуҷҷати стратегӣ банди 4.7, ки ба таҳқиқоти хусусияташон фарҳангшиносӣ бахшида шудааст, ба иттиҳодияҳои илмии ҷумҳурӣ «иҷро кардани таҳқиқоти марбути фарҳанги моддӣ миллат»-ро тавсия кардааст¹⁶.

Барои илми таърихнигории миллӣ омӯзиши фаъолияти касбии халқ қаблан низ аз ҷумлаи масоили мубрам ба шумор мерафт, чунки ҳунармандӣ ҳамчун шоҳаи фаъолияти истеҳсолӣ дар сохтори фарҳанги моддӣ мақоми муҳим дорад. Маҷмуи донишҳои гирдомада дар бораи сатҳи рушди ҳунармандӣ имкон медиҳад, ки вазъи ҷомеа, дараҷаи рушди иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва иқтисодии он дар ин ё он марҳилаи таърихӣ баҳогузорӣ карда шавад. Ҳар як таҳқиқоти нав донишҳои моро дар бораи ин соҳаи муҳимми фарҳанги моддӣ халқ бештар карда, “доғҳои сафед”-ро аз байн мебаранд, яъне масоилеро таҷассум мекунад, ки ханӯз дар осори таърихнигорӣ ва мардумшиносӣ инъикос нашудаанд.

Яке аз чунин “доғҳои сафед” омӯзиши таърихи санъати миллии кешбофӣ мебошад. Мавзӯи мазкур амалан таҳқиқ нашудааст, анъанаҳои кешбофӣ танҳо дар якҷанд мақолаи мухтасар, он ҳам бошад, сатҳӣ таҷассум ёфтаанд. Дар ин шароит омӯзиши илмии пайдоиши ҳунари кешбофӣ, рушди марҳида ба марҳидаи он, оломи меҳнати анъанавӣ, тарзҳои кори ҳунармандон ва муҳтавои бадеии маҳсулоти соҳа мубрам мебошад.

Маъруфтарин маҳсулоти кешбофии дастии тоҷикон ҷуроби пашмӣ мебошанд. Соли 2017 Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон санъати истеҳсоли онро ба

¹⁶Ҷумҳурии Тоҷикистон. Феҳристи самтҳои афзалиятноки рушди илм, техника ва технология дар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2020: Қарори Ҳукумати ҶТ аз 4 декабри соли 2014, № 765. - Душанбе, 20014. - С. 19.

фехристи мероси фарҳанги ғайримоддии кишвар шомил намуд. Дар Тоҷикистон бо мақсади ба рӯйхати мероси фарҳангии ЮНЕСКО ворид кардани чуробҳои дастибоф корҳои омодагӣ бурда мешаванд. Агар қаблан барои ҷумҳурӣ чуроби пашмӣ аз ҷумлаи маҳсулоти маҳаллии шоёни диққат ба шумор мерафт, акнун он ба унсури саёҳатӣ табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, омӯзиши таърих ва анъанаҳои марбути соҳаи дар воқеъ олии санъати истеҳсоли онҳо масъалаи мубрам гардидааст. Ғайр аз ин, ҷомеаи тоҷикон ба донишҳои илман асоснок дар бораи рамзу мазмуни нақши миллий, ки дар ороиши чуробҳои анъанавӣ истифода мешавад, ниёз дорад.

Бонувони хунарманди тоҷик метавонистанд рангҳоро хеле нозукона интихоб кунанд ва аз тариқи беҳтарин онҳоро дар ҳамбастагӣ истифода баранд. Рангҳои тобон афзал доништа мешуданд, аз ин рӯ таркиб ва сифати тайёркунии рангҳои нассоҷӣ, инчунин доштани малакаи дуруст ранг кардани ресмонҳо, аҳамияти калон доштанд. Сайри таърихӣ дар заминаи маводи бостоншиносӣ ва маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ нишон дод, ки дар санъати рангкунии ресмонҳо ва аз онҳо истеҳсол кардани маҳсулоти бисёрранга тоҷикон ҳасорсолаҳо қабл аз худ кардаанд. Дар сарзаминҳои сукунати таърихӣ ин халқ тарзҳои асосии истифодаи рангубори нассоҷӣ ҳанӯз дар давраи энеолит – асри биринҷӣ арзи ҳастӣ карданд¹⁷.

Дар хунари пашмбофии миллий барои тайёр кардани матоъҳои бисёрранга ресмонҳои рангашон гуногуни табиӣ истифода мешуданд¹⁸. Дар тафриқа бо ин, кешбофиро аз ресмони рангшуда иҷро мекарданд. Қайд мекунем, ки тавассути халқапартоӣ бофта баровардани нақши бисёрранга аз ресмонҳои пашмии рангашон ҳархелаи табиӣ низ имкон дорад, вале барои маҳсулоти кешбофии анъанавӣ ресмонҳои рангашон тобону чашмхарош заруранд. Талаб карда мешавад, ки тазоди рангҳои ҳамсоя таъмин гардад: ранги сафед бо сурх, ранги зард бо бунафш ва ғайра. Ҳар як ранги навбатӣ бояд баҳри ба тамоми зебоӣ чило баровардани ранги дар пахлуяш қарордошта мусоидат кунад, ёрӣ диҳад, ки он аз масофаи дур намоён гардад.

Дар кешбофии анъанавии тоҷикон танҳо рангҳои табиӣ истифода мешуданд, ба ҳар ҳол то он замоне, ки рангҳои кимиёӣ аз Руссия воридшаванда дӯконҳои бозорҳои Осиёи Миёнаро пур накарданд. Чун қоида бонӯҳои хунарманд барои ресмонҳоро барои кешбофӣ ҳудашон ранг мекарданд ва афзалан бо мақсади сарфакорӣ рангҳоро низ бо дасти худ тайёр менамуданд. Усулҳое, ки аз он хунармандони тоҷик ҳангоми аз растаниҳои гуногуни маҳаллӣ, ҳашарот ва дигар мавод тайёр кардани рангубор истифода мебуданд, дар асарҳои И.И. Гейер¹⁹, М.С. Андреев ва А.К.Писарчик²⁰, Н.Н. Ершов²¹ ва дигар муаллифон тавсиф шудаанд.

На ҳамаи растаниҳои рангдиҳанда дастрас ва на ҳар намуд рангубор барои рангдиҳии ресмони кешбофӣ истифода мешуданд. Масалан, қирмизӣ танҳо барои рангкунии абрешим ба кор мерафт ва бо он ресмони пашмиро ранг намекарданд²². Баъзе тафриқа дар намудҳои маводи рангкунанда, ки аз онҳо дар водиҳо ва навоҳии кӯҳистон истифода мебуданд, низ мушоҳида мешуданд. Дар ҳамин зербоби диссертатсия

¹⁷ Майтдинова Г. История таджикского костюма. - Т. 1. - С. 27, 31, 44-45.

¹⁸ Иброхимов М. Ф. История текстильного производства таджиков. - С. 120, 305-313.

¹⁹ Гейер И. И. Весь Русский Туркестан. - С. 118-120.

²⁰ Писарчик А. К. Примечания и дополнения. - С. 375-379.

²¹ Ершов Н. Н. Ткачество. - С. 224.

²² Посланик Петра I на Востоке. - С. 85; Фелькерзам А. Старинные ковры Средней Азии. - С. 82.

намудҳои асосии растаниҳои рангдиҳанда номбар шуда, тарзҳои тайёр кардани рангубор ва рангкунии ресмонҳои пашмӣ тавзеҳ шудаанд 23.

Дар кӯҳистони Тоҷикистон барои тайёр кардани ранги зард интихоби васеи ашёи хом мавҷуд буд. Ин гуна рангуборро аз ҷоғари дарахти чормағз, тут ва себ, гулҳои растани зардгун, навъи алафе бо номи ҳасанак, решаҳои буттаи зирк ва шилха ҳосил мекарданд. Ҷоғари дарахтонро чамъ оварда, онро мекӯфтанду дар об мечӯшонданд. Пашмро аввал мешустанд, сипас дар маҳлули зок обпаз карда, дар маҳлули рангии аллақай тайёршуда мечӯшонданд²⁴. Ранги зардро инчунин бо роҳи обпаз кардани сиёҳии дуди дар шифти хона нишаста тайёр мекарданд²⁵.

Дар натиҷаи обпаз намудани гулҳои растани маъсар ҳамроҳи ширеши зардолу ва зок низ ҳамин гуна рангубор ҳосил мешуд. Ғайр аз ин, ранги зард тариқи ҷӯшонидани гулҳои растани зардгун ҳамроҳи ишқор ба даст меомад. Дар бораи аз ҳино ва решаи дарахти чормағз ҳосил кардани ранги зард низ маълумот вучуд дорад²⁶. Барои тайёр кардани ранги зарди сурхтоб аз заъфарон истифода мебарданд. Барои норанҷӣ кардани ресмон, онро нахуст дар ранги сурх ва сипас дар ранги зард мечӯшонданд.

Барои ҳосил кардани рангубори сурх рӯян истифода мешуд. Ранги дар асоси он тайёршуда қавӣ буда, аз таркиби ресмон берун намешуд. Дар натиҷаи тағйир додани ғализии маҳлул тобишҳои гуногуни ранги сурх ба даст меоваранд. Вобаста ба маводи тезобдихӣ рангҳои сурх, гулобӣ, қирмизӣ, норанҷӣ ва қаҳвагиро ҳосил мекарданд.

Тавассути коркарди меваҳои рӯян ранги бунафши равшанро ҳосил мекарданд. Бо роҳи дигар ресмонро нахуст дар рангубори сурх ва сипас дар рангубори кабуд ҷӯшонда, ба он тобиши бунафш мебахшиданд. Дар кӯҳдоманҳои водии Фарғона барои тайёр кардани рангубори бунафш ва сурх ҳанӯз аз давраи Сомониён дарахти бақам истифода мешуд.

Барои ҳосил кардани ранги кабуд бештар маводи воридотӣ (нил, дарахти сандал) ба кор мерафт. Дар водии Рашт ва Дарвоз ин гуна рангуборро дар асоси маводи табиӣ маҳаллӣ (решаҳои марҷумаки бухороӣ ва пӯсти сабзи чормағз) низ ба даст меоварданд.

Барои ба ресмон бахшидани ранги сабз тоҷикони муқими кӯҳистон аввал ба он ранги сабз бахшида, сипас ресмонро дар рангубори кабуд коркард мекарданд. Дар Рӯшон ранги сабзро дар асоси меваҳои растани номаш раварзунҷ тайёр мекарданд²⁷.

Ба ресмон бо истифода аз ишқор ранги сафед меоданд. Барои ҳосил кардани рангубори сиёҳ пораҳои куҳнақолаи оҳанро тайи чанд рӯз дар дохили хуми обдор ниғаҳ медоштанд. Сипас ин моеъро гарм карда, ба дохилаш ширеши зардолу ва зок меандоштанд. Ҳангоми тафсондан оксиди обдори оҳан ба вучуд меомад, ки он рангубори сиёҳ мебошад²⁸.

Дар кӯҳистони Тоҷикистон ба дохили об навшодир, пӯсти анор ва резаи оҳансвор гузошта, дар дохили ҷунин моеъ ресмонро ду маротиба мечӯшонданд²⁹. Дар болооби Зарафшон, Рашт ва Дарвоз барои ҳосил кардани ранги сиёҳ ҳамроҳ бо оҳансвор

²³Ниг.: Иброҳимов М. Ф. История текстильного производства таджиков. - Дисс.д-ри илмҳои таърих. - Душанбе, 2013. - С. 191-203; Иброҳимов М. Ф., Раджабова Д. К. Традиционные технологии приготовления красок и крашения в текстильном производстве таджиков. - С. 114-117.

²⁴Андреев М. С. Таджики долины Хуф. - Нашри 2. - С. 211; Ершов Н. Н. Ткачество. - С. 224.

²⁵Писарчик А. К. Примечания и дополнения. - С. 378.

²⁶Памирские джурабы [Захираи электронӣ].

²⁷Писарчик А. К. Примечания и дополнения. - С. 377.

²⁸Ершов Н. Н. Каратаг и его ремесла. - С. 44, 46.

²⁹Семенов А. А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. - С. 59.

гулҳои тугмачагули сиёхро бо иловаи навшодир истифода мебарданд. Сокинони Бадахшон ранги сиёхро аз пӯсти мулоими берунаи чормағз дар ҳолати тару тоза ё хушкшудаи он тайёр мекарданд³⁰. Бонуҳои шугнонӣ барои сиёхранг кардани ресмон донаҳои қоти сиёхро дар доҳили кӯза турш менамуданд³¹. Дар Қаратағ бошад ресмонро дар доҳили маҳлули зичи рангаш кабуди баланди дар асоси нил тайёршуда тира мекарданд.

Умуман бонуҳои ҳунарманди тоҷик дар ҷодаи тайёр кардани рангубор ва рангкунии ресмонҳо маҳорати баландро касб карда буданд, ки дар ин бобат ҳамбастагҳои ботаровату тобон ва дилписанди нақшу нигори бисёррангаи чуробҳо ва дигар маҳсулоти кешбофии миллӣ шаҳодат медиҳанд.

Адабиёт:

1. Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2019, № 1170.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва берунии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 22 декабри соли 2018). - Душанбе: Шарқи озод, 2018. - С. 29-37.
3. Иброхимов М.Ф. История текстильного производства таджиков. - С. 120, 305-313.
4. Посланник Петра I на Востоке. - С. 85; Фелькерзам А. Старинные ковры Средней Азии. - С. 82.
5. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. - Нашри 2. - С. 211; Ершов Н. Н. Ткачество. - С. 224.
6. Писарчик А.К. Примечания и дополнения. - С. 378.
7. Памирские джурабы [Захираи электронӣ].
8. Ершов Н.Н. Каратаг и его ремёсла. С. 46, 224.
9. Майтдинова Г. История таджикского костюма. - Т. 1. - С. 27, 31, 44-45.
10. Ершов Н.Н. Ткачество. - С. 224.
11. Беленицкий А.М. Средневековый город Средней Азии. - С. 273.

ФОРМИРОВАНИЕ И СОХРАНЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ДАННЫХ

Таирова Дилором Рабимовна

Технологический университет Таджикистан

В эпоху стремительного развития цифровых технологий и глобализации русский язык сталкивается с новыми вызовами, которые затрагивают его сохранение и развитие. С одной стороны, цифровые инструменты предоставляют беспрецедентные возможности для распространения и популяризации русского языка, с другой - порождают риски его упрощения

³⁰Ершов Н. Н. Ткачество. - С. 224.

³¹ Писарчик А. К. Примечания и дополнения. - С. 375-377.

и вытеснения английским языком как языком международного общения. В эту эпоху стремительного развития цифровых технологий и глобализации русский язык сталкивается с новыми вызовами, которые затрагивают его сохранение и развитие. Инструменты предоставляют беспрецедентные возможности для распространения и популяризации русского языка, или же - порождают риски его упрощения вытеснения английским языком как языком международного общения.

В XXI веке русский язык, как и многие другие языки мира, столкнулся с беспрецедентными вызовами и возможностями, связанными с развитием цифровых технологий. Интернет, социальные сети, мобильные приложения и искусственный интеллект – все это оказывает существенное влияние на то, как мы используем, воспринимаем и сохраняем русский язык.

1. Влияние цифровых технологий на использование русского языка:

- Распространение социальных сетей и мессенджеров: использование социальных сетей и мессенджеров становится все более популярным среди людей всех возрастов. Это влияет на использование русского языка в коммуникации, приводя к сокращению и упрощению языковых конструкций.

- Использование машинного перевода: С развитием машинного перевода возникает потребность в качественных переводах на русский язык. Однако, точность и качество машинного перевода все еще оставляют желать лучшего, что может приводить к искажению и неправильному использованию русского языка.

- Развитие голосовых ассистентов: Голосовые ассистенты, такие как Siri, Alexa и Google Assistant, становятся все более распространенными. Они играют значительную роль в устной коммуникации, включая использование русского языка. Однако, точность распознавания и понимания русской речи может быть вызовом.

2. Вызовы сохранения русского языка в эпоху цифровых данных: Потенциальное искажение русского языка: Распространение новых коммуникационных средств может привести к искажению и истощению русского языка. Сокращение слов, использование сокращений и эмодзи может негативно сказаться на грамматике и богатстве русского языка.

- Распространение английского языка: В эпоху цифровых данных английский язык становится все более распространенным и доминирующим языком. Это может привести к потере популярности и использования русского языка, особенно среди молодежи. Интернет-сленг и заимствования: Распространение интернет-сленга и заимствований из английского языка может обеднять русский язык и затруднять общение между поколениями.

- Сохранение и доступность русского языкового наследия: Цифровые данные создают новые возможности для сохранения и доступности русского языкового наследия. Однако, необходимо разработать эффективные стратегии и инструменты для сохранения и обеспечения доступности русского языкового наследия в электронном формате.

3. Стратегии для сохранения русского языка в эпоху цифровых данных:

Расширение аудитории: Цифровые технологии позволяют распространять русский язык и культуру среди более широкой аудитории по всему миру. Новые формы коммуникации: Интернет и цифровые технологии создают новые возможности для общения и сотрудничества на русском языке. Инновации в образовании: Цифровые технологии могут быть использованы для создания инновационных методов обучения

русскому языку. Интернет позволяет русскому языку выйти за географические границы и найти новую аудиторию по всему миру.

- Развитие специализированных программ и алгоритмов: Необходимо разработать и усовершенствовать программы и алгоритмы, которые будут поддерживать русский язык в цифровом пространстве. Развитие онлайн-библиотек, электронных словарей, образовательных порталов и развлекательных ресурсов на русском языке способствует его популяризации и сохранению. Инструменты для анализа и обработки языка: Разработка программ для проверки орфографии и пунктуации, машинного перевода и анализа текстов помогает улучшить качество письменной речи и расширить возможности использования русского языка в цифровом пространстве.

- Продвижение использования русского языка в цифровой среде: Образовательные программы и ресурсы должны активно продвигать использование русского языка в цифровой среде. Это может включать разработку онлайн-курсов, приложений и игр, которые будут развивать навыки использования русского языка.

- Участие лингвистов и специалистов в области русского языка:

Важно формировать у пользователей интернета культуру грамотного и ответственного общения, а также стимулировать использование русского языка в различных сферах жизни. Лингвисты и специалисты в области русского языка должны активно участвовать в развитии цифровых технологий и информационных систем. Их знания и опыт помогут обеспечить правильное использование русского языка и разработку эффективных инструментов для его сохранения. Необходимо совершенствовать методы преподавания русского языка в школах и вузах, уделяя особое внимание развитию критического мышления, навыкам работы с информацией и культуре речи. Поддержка русскоязычного контента: Важно стимулировать создание и распространение качественного контента на русском языке в интернете, включая научные статьи, художественную литературу, фильмы и музыку. Развитие лингвистических технологий: Необходимы инвестиции в разработку технологий машинного перевода, распознавания речи, анализа текстов и других инструментов, способствующих использованию русского языка в цифровом мире. Осознанное использование языка: Важно формировать у пользователей интернета культуру грамотного и ответственного общения, а также стимулировать использование русского языка в различных сферах жизни.

4. Роль государства и общества:

Цифровая эпоха принесла с собой не только технологический прогресс, но и новые вызовы для сохранения национальной идентичности, в том числе и для русского языка. В условиях глобализации и доминирования английского языка в цифровом пространстве роль государства в сохранении и развитии русского языка становится как никогда важной. Развитие русского языка в эпоху цифровых технологий требует совместных усилий. Сохранение русского языка – это не только задача государства, но и ответственность всего общества. Успешная реализация языковой политики требует сотрудничества и партнерства между государством, образовательными учреждениями, научными организациями, IT-компаниями, СМИ и общественными организациями. Необходимо разрабатывать и реализовывать комплексные программы по поддержке русского языка, включающие в себя:

- Финансирование исследований и разработок в области лингвистических технологий.
- Развитие инфраструктуры для создания и распространения русскоязычного контента.
- Повышение квалификации учителей русского языка и литературы.

- Проведение информационных кампаний по вопросам грамотного использования языка в цифровой среде.
- Поддержка международных проектов по продвижению русского языка.

Образовательные учреждения: Школы, вузы и языковые центры играют ключевую роль в формировании грамотности и культуры речи, а также в популяризации русского языка среди молодежи. Научные организации: Лингвисты, филологи и специалисты по искусственному интеллекту разрабатывают новые методы анализа и обработки языка, создают лингвистические ресурсы и технологии. IT-компании: Разработчики программного обеспечения и цифровых платформ создают инструменты для изучения русского языка, машинного перевода, анализа текстов и коммуникации в цифровой среде. СМИ: СМИ играют важную роль в формировании языковой нормы и культуры речи, а также в распространении информации о русском языке и культуре. Общественные организации: Общественные организации занимаются популяризацией русского языка, организуют культурные мероприятия, поддерживают русскоязычные диаспоры.

Заключение:

Сохранение русского языка в эпоху цифровых технологий - это сложная и многогранная задача, требующая комплексного подхода и совместных усилий всех заинтересованных сторон. Успешное решение этой задачи позволит не только сохранить культурное наследие России, но и укрепить ее позиции в глобальном информационном пространстве.

Список литературы

1. Вараксин, Л. А. Современный русский язык. Издательство: Флинта, 2018 г.
2. Бессарабова И. С. Глобализация в современном мире. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://s.econf.rae.ru/pdf/2005/01/Bessarabova_1.pdf
3. Алпатов В. М. Глобализация и развитие языка. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoy-aspekt-globalizatsii>
4. Гэйбл Э. Цифровая трансформация школьного образования. . [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://ioe.hse.ru/pubs/share/direct/408113543.pdf>
5. Кириллина А. Основные модели описания языковых изменений в условиях глобализации
6. brgu.ru
7. cyberlenika.ru

ИСКУССТВО КАЛЛИГРАФИИ В ИНДИИ

Хамрокулова З. У.

Технологический университет Таджикистана

Одна из отраслей изобразительного искусства - каллиграфия (от греческих слов *kalós* и *grapí* - «красиво» и «пишу») возникла одновременно с изобретением письменности более 5 тысяч лет назад в Междуречье, на территории современного Ирака. Оттуда искусство красивого письма распространилось сначала по всему Ближнему Востоку, а затем проникло в другие регионы: Египет, Индию, Китай, на Балканский полуостров. В основном современные историки различают три основных вида каллиграфии: **восточноазиатскую, западную**

(европейскую) и арабскую. Это искусство с древними традициями, которое сформировалось в течении тысячелетий, и у каждого из них есть уникальные особенности и своеобразная история развития.

Арабская каллиграфия «хатт» или «хутут» возникла одновременно с зарождением ислама на Ближнем Востоке, как средство копирования священной книги мусульман и как жанр изобразительного искусства. Издавна почиталась высшим художественным достижением, занимая место, не доступное никаким другим искусствам. Ещё с древних времён последователи ислама считали каллиграфию "благороднейшим из изящных искусств" [3, 185]. Высоко ценились красота линий и чёткость надписей, точное соблюдение пропорций букв, и для них переписывание священного текста имело сакральный смысл. Они также в огромном количестве переписывали вручную переводы трудов известных учёных античности по медицине, истории, философии, точным наукам.

В первых арабских надписях шрифтами для письма, служили остроугольный куфи и курсивный насх. Постепенно арабы выработали целый ряд стилей каллиграфии - канонических почерков, каждый из которых использовался в определённой сфере деятельности. В VIII веке развивается использование шрифтов, такие, как тхултх, мухаккак, райхан, тауки, рика, талик, бахар и насталик. Канон благородных пропорций художественного письма, арабов, согласно традиции был сформирован Абуали Мухаммад ибн Муклой (885-939) [7, 5].

Можно сказать над классификацией различных шрифтов и их совершенствованием немало потрудились и Хилал ибн Бавваб (ум. 1025), Джамалуддин Якут аль-Мустасими (ум. 1298), Мирали ибн Хасан Тебризи (XV век) [3, 186] и др., которые на протяжении столетий использовались в каллиграфии Азии, Ирана и Индии. Арабские каллиграфы также постепенно научились создавать из письменных знаков причудливые орнаменты для украшения зданий, ковров, предметов повседневного быта. Вскоре каллиграфия вошла в архитектурное и фресковое искусства всего мусульманского мира в виде великолепно выполненных надписей на камне или в лепнине.

Индия имеет древнюю традицию декоративного искусства и резьбы по камню, а также высокоразвитое эстетическое чувство, которое проявилось в её музыке, танцах, одежде и других формах искусства древнего периода. В Индии, как и в других странах, каллиграфия была известна и существовала.

Индийская письменность впервые появилась в III веке до н. э., во время правления Ашоки (ок. 265-238 до н. э.). Лидер великой империи, Ашока отказался от военных успехов и обратился к искусству и религии. Указы Ашоки были запечатлены в камне. Эти надписи имеют жёсткую и угловатую форму. Вслед за стилем индийского письма Ашоки появляются два новых каллиграфических типа: Харошти и Брахми. Харошти использовался в северо-западных регионах Индии с 3-го века до нашей эры по 4-й век нашей эры, а в Средней Азии он использовался до 8-го века. Он характеризуется энергичным письмом, отражающим влияние ближневосточной каллиграфии.

Но расцвет каллиграфического искусства начался с появлением мусульман, ещё до установления их политической власти. С приходом на Индийский субконтинент исламской традиции начался медленный процесс интеграции этих двух культур. Образцы декоративных надписей, наряду с цветочными и геометрическими орнаментами, украшали собой многие архитектурные сооружения. В мавзолеях и мечетях, а также в светских зданиях, крепостях и

дворцах прекрасно выполненные надписи образуют неотъемлемую и существенно важную часть архитектурных украшений.

Надписи на таких сооружениях, как мечеть Кутб в Дели (1191-1198) с примыкающим к ней минаретом Кутб Минар (1206-1236), находящийся поблизости мавзолей Илтутмышша (ок. 1233), мавзолей султана Гхари (1231-1232), Алаи Дарваза (1311) в Дели и многие другие являют собой примеры высокоразвитого искусства каллиграфии. Их можно сравнить с лучшими образцами мусульманской каллиграфии. Орудия и способы выполнения надписей были примерно теми же, что и в других мусульманских странах.

Для письма применялись особые тростниковые перья, технология изготовления которых была непростая. Способов, применяемых в Индии для выполнения настенных надписей, насчитывалось великое множество. Одним из первых методов явилась насечка букв на камне, берущая истоки из древней индийской традиции. Второй, более распространённый способ заключался в рельефном вырезании букв на камне, подобно тому, как это делалось во всех мусульманских странах.

Несмотря на то, что в употреблении находилось довольно большое число почерковых стилей, позднее в Индии начали развиваться стили: гулзар, таус, махи, зулфи арус, ларза, гхубар, тугхра. Все они представляли собой оригинальные способы орнаментальной обработки или декоративной интерпретации общепринятых стилей. Например, стиль, при котором буквы не выписываются полностью чернилами, а обводятся широким контуром, который потом заполняется сложным орнаментом из листвы (гулзар-сад), павлиньего оперения (таус- павлин) или рыб (махи-рыба).

В повседневной жизни очень удобным оказался шрифт шикаста, а запись царских указов и документов велась величественными по форме шафия или дивани. Весьма удобная модификация шрифта тхултх, которая появилась в XIII-XIV вв. в Индии и для неё характерны прямые толстые штрихи с тупыми концами почти исключительно использовалась при переписке Корана. Несколько надписей XIII века, каллиграфия которых, видимо, представляла собой первоначальную форму такого шрифта, получившего название бихар были обнаружены в восточной Индии. Так как сведений об его использовании за пределами Индии не имеется, его можно считать чисто индийским шрифтом. Хотя экземпляры Корана, переписанные этим шрифтом, не так уж редки и имеется ещё ряд такого рода рукописей, бихар не получил широкого применения.

Исламская каллиграфия оказалась одним из искусств, которое получило особенно яркое развитие в при Тимуридах, или, как их часто именуют, Великих Моголах и удельных правителей более позднего периода, достигая новых высот красоты и виртуозности. Сотни тысяч камнетёсов трудились над тем, чтобы вырезать арабские буквы из Корана на драгоценных камнях, стенах мечетей, мавзолеев и дворцов имперских городов, расположенных в долинах рек Инд и Ганг. Более изящные образцы каллиграфии наносились на бумагу и кожу, вышивались на бархате, украшая дома дворян и правителей.

Только при Тимуридах, когда мастерство письма на бумаге достигло зенита, стало быстро развиваться искусство в виде фресковых и настенных росписей, каллиграфии и живописи. Особенно искусство каллиграфии при щедрой поддержке Акбара, Джahanгира и Шах-Джахана достигло в XVI и XVII вв. очень высокого уровня, с которым не могли сравниться другие страны. Существуют превосходные надписи, выполненными в

безупречных стилях насх, тхултх и насталик на различных сооружениях этого исторического периода в Агре, Аллахабаде, Дели и других местах.

Тимуриды покровительствовали многим каллиграфам: как тем, кто выполнял рукописи, так и мастерам по настенной росписи. У каждого мастера был свой индивидуальный стиль, выработанный долгими годами обучения и труда. Именно эти великие искусники стояли у истоков разных школ каллиграфии, получивших в дальнейшем широкое развитие. К наиболее выдающимся каллиграфам при дворе Акбара можно причислить Абдуссамада Ширин-Ракама, Мира Абдуллу Тирмизи и Баязида Даури. Но, вероятно, более всех известен был Мухаммад Хусейн Кашмири, чья тонкая работа заслужила ему титул Заррин Калам, "золотого пера".

Его называют величайшим в Индии мастером стиля насталик. При дворе Джахангира славились своим искусством Абдуррахим, Мухаммад Шариф и Султан Сархинди. При дворе Шах-Джахана немалых успехов достигли такие видные каллиграфы, как Абдулхак Ширази, один из наиболее известных мастеров настенной росписи. Как главному каллиграфу Тадж-Махала ему была поручена работа по выполнению надписей из Корана. Его работа так же величественна и изящна, как сама архитектура этого всемирно известного мавзолея. Последней дошедшей до нас работой Абдулхака Ширази в каллиграфии стала роспись по фаянсовой мозаике на двух великолепных входах во дворец, построенный им самим около Амритсара в Пенджабе и известный как Аманат Хан Серай. Эпоха Аурангзеба связана с именами целой плеяды блестящих каллиграфов, наиболее знаменитым из которых считался Абдулбаки Хаддад, который получил титул Якут Ракам-Хана.

Можно сказать, и в начале мусульманского проникновения в Индию, и во времена Великих Моголов в стране существовало большое количество центров, где развивалось искусство каллиграфии. В Декане в правление династии Бахмани, в Бидаре, Биджапуре, Хайдарабаде и Ахмаднагаре процветало каллиграфическое искусство и на бумаге, и в форме надписей на камне. Их сооружения щедро украшены каллиграфическими орнаментами огромной художественной ценности. К примеру до нас дошли весьма немногочисленные надписи на камне в стиле тугхра, найденные в Декане. Позднее рисунки из букв в стиле тугхра на бумаге стали очень популярны среди индийских каллиграфов.

К деканским каллиграфам, создавшим шедевры на камне, относятся Али Суфи, Султан Махмуд Шах из королевской династии Бахмани, отпрыски аристократических семей Абдулкадир Амин Хан, Баба Хан, Абу Талиб Хусайни и многие другие. Немало имеется прекрасных и искусно выполненных образцов каллиграфии и в Гуджарате. Одной из наиболее выдающихся является надпись на мечети Джамии в Ахмадабаде, к сожалению, эта надпись не сохранила имени её создателя. Каллиграфическое искусство в этих региональных центрах, по крайней мере в Декане, не ограничивалось только настенной росписью. Королевские библиотеки Биджапура и Хайдарабада нанимали первоклассных каллиграфов, чьи работы в виде рукописей и полос пергамента украшают ныне различные музеи и частные коллекции в Индии и за её пределами.

На севере при дворах навабов Ауда, Лакнау, Рампура и Тонка, а также в мелких княжествах Бихара тоже процветало каллиграфическое искусство. В Лакнау прославились такие каллиграфы, снискавшие славу мастеров, как Хафиз Нурулла и его ученики Таджаммул Хусаин Хан, Сарб Сукх Раи и Нанд Рам. Из каллиграфов Рампура наиболее известным был Дула Хан, а среди бихарских мастеров прошлого века упоминают заслуживают Инаят Ахмад

Утарад-Ракам, Ахмад Али Мухаммад Фаид-Ракам, Саид Мухаммад Абдулгани, прозванный «гордостью Бихара», и др.

Этот небольшой обзор каллиграфии в Индии можно заключить краткими заметками о коллекциях рукописей в стране. Все крупные музеи и библиотеки, а также частные коллекции в Алигархе, Варанаси, Бомбее, Калькутте, Дели, Хайдарабаде, Джайпуре, Мадрасе, Патне, Рампуре и Тонке содержат значительное число образцов каллиграфии в рукописях и «васли».

Самой крупной и значительной среди них считается собрание хайдарабадского музея Салар Джанг. Здесь, кроме отдельных прекрасных рукописей, находится более сотни больших альбомов, содержащих шедевры индийских и иранских каллиграфов. Даже в скромном по размерам музее Бхарат Кала при университете в Варанаси есть несколько первоклассных образцов - например, единственная «васли» не на пергаменте, а на бумаге, выполненная мастером стиля насталик Султаном Сархинди во времена Джахангира. В национальном музее в Дели также хранится богатое собрание великолепно переписанных рукописей и «васли».

Каллиграфия - это не только искусство идеального написания слов, но и искусство идеального духа. Богатая по смыслу, абстрактная по композиции, каллиграфия не знает языковых или национальных барьеров.

Пожалуй, каллиграфия является самым почитаемым исламским искусством, которое связывает язык, религию и художественную деятельность. Красота и величие каллиграфии не могут не затронуть зрителя. Как отмечал персидский литератор XVI века Кази Ахмад: "Если кто-то, независимо от того, умеет он читать или нет, видит красиво выведенные строки, он получает наслаждение от одного их только вида" [5, 15].

Литература:

1. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии / Г.Ю. Алиев. - Москва: "Наука", 1968. - 248 с.
2. Дуст Мухаммад. Трактат о каллиграфах и художниках // Мастера искусств об искусстве. - Москва, 1965. - т.1.
3. Индия. Специально опубликована для Фестиваля Индии в СССР. - Нью Дели: Брнажбаси Принтерс Пвт. Лтд., 1987. - 237 с.
4. Кауль Т.Н. Индия и Азия. / Т.Н. Кауль. - Москва: Прогресс, 1989. - 239 с.
5. Кази Ахмад. Трактат о каллиграфах и художниках. Введение, перевод и комментарии Б.Н. Заходера. - Москва, 1947.
6. Каптерева Т.П. О некоторых проблемах средневекового искусства арабо-мусульманских народов // Советское искусствознание - 80. - М., 1981.
7. Шарифов М., Додхудоева Л. Восточная каллиграфия в собрании Академии Наук Республики Таджикистан. Душанбе. 2015. - 388 с.

**ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ
ЧИҲАТИ ОМУЗИШИ ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИСОДӢ
ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИЧӢ**

Шамсова Б.Қ.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Проблемаи технологияҳои инноватсионӣ ба қатори яке аз баҳсноктарин проблемаҳо дар методикаи муносири таълими забони хориҷӣ тааллуқ дорад. Дар асарҳои илмӣ муносибатҳои гуногун ба фаҳмиши технологияи инноватсионии педагогӣ марбут ба раванди таълим баррасӣ мегарданд. Мувофиқи таҳқиқот, технологияҳои инноватсионии педагогӣ метавонанд бо се ҷанба муаррифӣ карда шаванд: илмӣ, тартиботӣ-таъсирӣ ва тартиботӣ-таъсирӣ. Тибқи таснифе, ки Г.В. Селевко пешниҳод кардааст, дар рафти таълими таҷрибавӣ технологияҳои инноватсионии педагогӣ бо истифодаи шаклҳо ва методҳои ҷаҳлонаи таълим интиҳоб ва тафтиш карда шуданд, ки ба онҳо мутааллиқанд: методи ҳалли вазифаҳои ҳолатӣ (кейс-метод), методи бозӣ, методи таълими байнифарҳангӣ, методи семинарии телекоммуникатсионӣ ва ғайра.

Саҳми бузурги В.П. Беспалко дар коркарди назария ва амалияи технологияи инноватсионии педагогӣ, асарҳои ӯ роҷеъ ба назарияи низомҳои педагогӣ ва маҳз технологияи инноватсионии педагогиро таъкид кардан мебошад. Дар даҳсолаи охир як қатор матлаби муаллифони гуногун оид ба технологияи инноватсионии педагогӣ ба таъб расиданд (Т.В. Гускова, Е.И. Дмитриева, Е.С. Полат, Н.Е. Шуркова, И.С. Якиманская ва дигарон). Технологияи инноватсионии педагогӣ ҳамчун фанни таълимӣ имрӯз дар бисёр муассисаҳои таҳсилоти олии омӯхта мешавад.

Ба ақидаи мо, яке аз аломатҳои вижаи технологияи инноватсионии педагогӣ, ки онро аз методҳои анъанавӣ ва дигар методҳо тафовут медиҳанд, мақсадҳои таҳхисӣ ва натиҷаҳои раванди таълиму тарбия мебошанд. Ғайр аз ин, боз чунин аломатҳо вуҷуд доранд: пешгуишавандагии натиҷаҳои кор, пайдарҳамии дақиқи амалиёт. Пайдарҳамӣ метавонад силсилавӣ, яъне тибқи давра такроршаванда бошад. Аломати дигар, ки кафолати бадастоварии натиҷаҳои дараҷаи додашуда (ё сифат) аст, таҷдидшавии ин натиҷаҳо мебошад. Хусусиятҳои номбаршуда аломати муҳимтарини ҳамгироишаванда - идорашавандагии раванди таълиму тарбия ҳастанд.

Яке аз технологияҳои инноватсионӣ, ки мо дар машғулиятҳои забони англисӣ чиҳати омӯзиши истилоҳоти иқтисодӣ истифода намудем, технологияи интерактивӣ мебошад. Интерактивият ҳамкориҳои дар таъмини барномавӣ бунёднӯҳода мебошад, ки ба пешниҳоди иттилоот, навигатсия оид ба мундариҷа ва ҷойгиркунии ягон маълумот, бо фарогирии истифодаи иқтибосҳо, пуркунии шаклҳо, ҷустуҷӯи маълумот аз рӯи вожаҳои калидӣ ва дигар шаклҳои гуфтугӯ бо истифодабаранда нигаронида шудааст. Технологияи интерактивӣ таъминоти барномавиест, ки дар речаи гуфтугӯ бо истифодабаранда кор мекунад ва барои идоракунии раванди таълим мусоидат менамояд. Технологияҳои интерактивӣ кори муаллимонро эҷодӣ ва шавқовар мекунад, самарабахшии таълими донишҷӯёро меафзоянд ва маҳсулнокии меҳнаторо баланд мебардоранд.

Ҳамчун яке аз технологияҳои инноватсионӣ ҳоло методи лоиҳаҳо амал мекунад. Ба методи лоиҳаҳо И.Л. Бим, В.И. Гороя, И.А. Зимняя, Н.К. Крупская, Н.Н. Оголтсова, Е.С. Полат ва дигарон тавачҷуҳи зиёд зоҳир намудаанд. Тибқи қавоиди олимони номбаршуда, фаъолияти лоиҳавӣ ҳамчун қисмати муҳимми низоми таҳсилоти маҳсулноқ амал мекунад ва тарзи ғайристандартӣ, ғайрианъанавии ташкили равандҳои таҳсилот ба василаи тарзҳои фаъоли амалиёт, мисли нақшакашӣ, пешбинӣ, таҳлил, синтез мебошад, ки онҳо ба татбиқ гардонидани равияи тамоюли шахсиятӣ равона карда шудаанд.

Раванди машғулиятҳои забони хориҷӣ (англисӣ) дар ихтисосҳои ғайризабонӣ чараёни мураккаби омӯзиши мебошанд, ки барои натиҷаи самарабахш ба даст овардан аксар вақт дониш, маҳорату малака ва қобилияти касбии омӯзгор кифоя нест. Омилҳои дигаре низ вуҷуд доранд, ки барои расидан ба ҳадафҳои гузошташудаи дарс ва умуман, азхудкунии фанни таълимӣ мебояд ба инобат гирифт.

Интиҳоби маводи таълимӣ, тарзи дуруст истифода кардани онҳо, барои донишҷӯ дастрас будан ва ба осонӣ аз худ кардани мавод масъалаҳои мебошанд, ки набояд аз мадди назар дур монанд. Яке аз хусусиятҳои таъсири забони хориҷӣ (англисӣ) дар ихтисосҳои ғайризабонӣ маҳз дар ҳамин зоҳир мегардад. Дар доираи соати (кредити) муайяншудаи академӣ ҳар чи бештар аз худ кардани маводи таълимӣ, омода намудани донишҷӯён ба муоширати касбӣ бо забони хориҷӣ (англисӣ) ва дар зехни онҳо рушд додани салоҳиятҳои забонӣ метавонад аз интиҳоб ва тарзи дурусти истифодаи маводи таълимӣ вобастагии зиёд дошта бошад.

Масъалаи интиҳоби маводи таълимӣ, роҳу усулҳои истифодаи самараноки онҳо ҳангоми таълими забони англисӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор мегирад. Тавачҷуҳ ба истилоҳоти таҳассусӣ дар ихтисосҳои ғайризабонии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ҳангоми таълими забони англисӣ масъалаҳои мебошад, ки бояд зерин тавачҷуҳи амиқ қарор дода шавад. Чунки дар муассисаҳои зикршуда забон на танҳо таҳассус, балки воситаи муошират таълим дода мешавад, пас набояд фаромӯш сохт, ки ин муошират ҳангоми фаъолияти касбӣ бештар муоширати касбӣ ва дар атрофи истилоҳоти таҳассус сурат хоҳад гирифт. Пас, ба муҳассилин омӯзонидани истилоҳоти ихтисоси онҳо дар рафти дарсҳои забони англисӣ мантиқан татбиқи амалии мақсадҳои гузошташуда мебошад. Таҳқиқоти мо ки ба самти омӯзиши роҳҳои меъёрҳои истилоҳоти иқтисодӣ ҳангоми таълими забони англисиро дар бар мегирад, дар ин қисмат принципҳои интиҳоби истилоҳоти иқтисодӣ бо забони англисӣ ҳамчун маводи таълимӣ матраҳ хоҳад гашт.

Ҳангоми интиҳоб кардан ва истифодаи маводи таълимию нутқӣ, хусусан, истилоҳоти иқтисодӣ дар рафти машғулиятҳои забони англисӣ зарур шуморида шуд, ки на танҳо аз таҷрибаи амалӣ маҳорат ва истеъдоди педагогии омӯзгорон ва сатҳи донишазхудкунии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ғайризабонӣ истифода гардад, балки дар ин самт бояд омӯзишу таълим ва таҳқиқи маҳсусе низ мавриди омӯзиш қарор дода шавад, то ин ки баррасии доираи васеи масъалаҳои назариявӣ ва амалиро дар бар гирад. Ба амсоли шиносӣ бо адабиёти илмӣ, методӣ ва таълимӣ, дар байни донишҷӯён гузаронидани пурсишномаҳо, банақшагирӣ ва ташкили корҳои таҷрибавӣ ва озмоишӣ, таҳлили маводи таълимӣ, таълимӣ-методӣ, истифодаи

китобҳои дарсӣ, фарҳангҳо, луғатномаҳо, адабиёти марбут ба ихтисосҳои иқтисодӣ ҳатмӣ шуморида мешавад.

Барои муайян намудани хусусиятҳои интиҳоб ва истифодаи маводи таълимӣ ва нутқӣ алалхусус, истилоҳоти иқтисодӣ барои дарсҳои забони англисӣ дар заминаи меъёрҳои забони англисӣ барои мақсадҳои махсус (English for special purposes / ESP) зарур шуморида шуд, ки на танҳо аз таҷрибаи амалӣ, маҳорати педагогии омӯзгорон ва рафти донишазхудкунии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ғайризабонӣ мавриди омӯзиш қарор дода шавад, балки дар ин самт омӯзишу таҳлил ва таҳқиқи махсусе низ гузаронидан лозим аст, ки баррасии доираи васеи масъалаҳои назариявӣ ва амалияро дар бар мегирифт (шиносӣ бо адабиёти дахлдори илмӣ, методӣ ва таълимӣ, гузаронидани пурсишномаҳо, ба нақша гирифтани ва ташкили корҳои таҷрибавӣ ва озмоишӣ, таҳлили маводи таълимӣ, таълимӣ-методӣ, китобҳои дарсӣ, фарҳангҳо, луғатномаҳо, адабиёти марбут ба ихтисосҳои иқтисодӣ ва ғ.) [7; 65; 121; 144].

Китобҳои дарсӣ ва васоити муосири таълимӣ аз забони англисӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои иқтисодӣ дорои маводи таълимӣ ва нутқӣ мебошанд, ки барои дарку фаҳмиш ва азхудкунии онҳо барои амалӣ намудани муоширати касбӣ зарур ба назар мерасанд [127; 181; 98].

Интиҳоби маводи таълимӣ бо назардошти як қатор муқаррарот, ки муваффақияти таълимро таъмин мекунад: принципҳои умумидидактикӣ ва махсуси методӣ, махсусиятҳои марбут ба ихтисоси донишҷӯён, шароити мусоид барои истифодаи амалии забони англисӣ ва ташкили фазои забонӣ амалӣ карда мешавад.

Илова бар ин, интиҳоб ва истифодаи маводи таълимӣ бояд аз ҷониби омӯзгори забони хоричӣ (англисӣ) таъя ба фанҳои таҳассуси донишҷӯён (дар шароити таҳқиқоти мо, доираи фанҳои иқтисодӣ) анҷом дода шавад. Ҳангоми интиҳоби маводи таълимӣ ва нутқӣ омӯзгори забони хоричиро мебошад бевосита бо омӯзгорони фанҳои таҳассусӣ (самти иқтисод), ки дарсҳои назариявӣ ва машғулиятҳои амалӣ мебаранд, дар робитаи зич бошад ва ё худ донишҳои заминавӣ (умумӣ) аз иқтисод дошта бошад.

Дар ин маврид, метавон таълими ҳамгирои забони хоричиро бо фанҳои таҳассусӣ таъмин намуд. Интиҳоби маводи таълимӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои иқтисодӣ дар асоси меъёрҳои зерин сурат мегирад: а) муайян ва мушаххасии ҳаҷми маводи забонӣ; б) таваҷҷуҳ ва таъя ба ихтисос; в) аҳамияти коммуникативии мавод; г) ҳамгирозии чараёни таълим (таълими ҳамгирои забон); ғ) ба инобат гирифтани донишҳои заминавии забонии донишҷӯён. Барои боз ҳам равшантар кардани масъалаи мавриди назар шарҳи гуфтаҳои боло ба мақсад мувофиқ хоҳад буд.

Адабиёт:

1. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: Издательство ИКАР, 2009. - 448 с.
2. Алексеева Л.М. Проблемы термина и терминологии: учебное пособие по спецкурсу. - Пермь: Пермский университет, 1998. - 120 с.
3. Барномаи давлатии тақвими ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2004-2014.
4. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пос. - М.: Академия, 2008. - 304 с.

5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2, (О-Я) зери таҳрири Сайфиддин Н., Аҳмадҷон С., Саид К., Мирзо Ҳ. С., Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. - Душанбе, 2008. - 945 с.

**ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ- ҲАМЧУН ИМУНИТЕТИ ИҶТИМОӢ
ДАР БАРОБАРИ ХАТАРҲОӢ МУОСИРИ СИЁСӢ**

Шарифзода И.У.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Дар замони муосире, ки мо ба сар мебарем, ҷомеаи иттилоотӣ яке аз дараҷаҳои умдаи инкишофи инсоният буда, бо тамоми ҷанбаҳои мусбӣ ва манфиаш хусусияти умумибашарӣ дошта, ҳеҷ як кишвар наметавонад аз он дар қанор ҳудро қарор диҳад. Акнун мавзӯ ва мушкили асосии ин аст, ки мо то қучо метавонем дар баробари хатароти физояндаи ҷаҳони итилоотӣ ҷавонони хешро ҳифз кунем ва онҳоро аз шомил гардидан ба равияҳои хусусияти террористидошта ҳифз намоем. Дар ин росто на танҳо барои миллати мо, балки барои соири миллатҳои ҷаҳон танҳо аз роҳи огоҳиву дониш ва боло бурдани хуввияти миллӣ ин вазъ имконпазир аст. Зеро агар ба дарозии таърих назар афканем, он молмоли ҳаводиси даҳшатборест, ки миллати мо онҳоро пушти сар намудааст ва танҳо вучуди хуввияти миллӣ сабаб гардидааст, то равшангарони соҳибхирадаш дубора аз оташпораҳои сухтаву вайронгаронаи Юнониву Араб ва Турку Муғул дубора ин миллатро эҳё намоянд.

Нахуст агар аз вожаи хувият оғоз намоем, хоҳем дарёфт, ки ин вожа баргирифта аз забони арабӣ буда, муодил ва баробарвазн ба вожаи бедорӣ ва ё огоҳии комили забони тоҷикӣ аст, ки маънии **худ ё худиятро** медиҳад. Аз нигоҳи фалсафӣ бошад ин вожа чизеро нишон медиҳад, ки воқеан он будааст ё ба тарзи дигар дар худ моҳиятеро дорост. Дар воқеъ омил ва ё авомиле, ки боис мешавад, чизеро он чунон ки ҳаст, бишносем ва бидуни он шиносӣ ва моҳияти он чиз тағйир мепазирад, хувият мебошад.

Аммо калимаи хувият дар забони гуфтугӯиву матбуот ва ё забони рӯзмаррае, ки ба қор мебарем, ба маъниест, ки шиносоиро таъйин ва боиси маърифати ҷамъонаибаи чиз барои мо мегардад.

Хувият ва худшиносиву худогоҳӣ паҳлӯҳои гуногуни як истилоҳ мебошанд. Ҳудро шинохтану аз хатсайри зиндагии гузаштагон ва таърихи марзу буми кишвари худ огоҳӣ доштан, аз расму ойин ва ҷашну маърақаҳои суннатии хеш маърифати ҷамъонаиба пайдо намудан афроди огоҳи кишварро ба сӯи комёбиҳову саодатҳо ва пирӯзиҳо ҳидоят мекунад. Заминаи хувияту худшиносӣ пеш аз ҳама аз андеша берун мечаҳад. Чӣ қадаре ки андешаи фард саҳеҳу мустақим ва бо далелу бурҳон пойдору устувор ва мустақил гардад, ҳамон қадар шинохти худӣ, билохира фарду ҷомеа бомаърифатона истехком мепазирад. Чуноне мебинем хувияту худшиносии миллиро, ки бедорӣ ва огоҳии комил андаруни он нухуфта мебошад, андешаи миллӣ тобноку бочило ва мондагор чилва медиҳад. Ин ҷо зарур меҳисобем каме хуввияти миллиро аз дидгоҳҳои илмӣ мавриди баррасӣ қарор дод.

Мафҳуми хуввияти миллӣ яке аз категорияҳои марказӣ дар давлатсозӣ ва шинохти умумиятҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Мафҳуми хуввият бо мафҳуми англиси **Identity** баробар буда, сабаб шудааст то соҳибназарони илмҳои иҷтимоӣ таърифҳои гуногунро дар ин замина ба вучуд оварданд. Мафҳуми хуввиятро ба маънии “чи каси будан ва чи гуна шиносӣ шудан” ё ба маънии дигар чистӣ ва кистии як фард ё гуруҳу қавм миллат дар зеҳни худ баробар доништа ҳамчунин мафҳуми худшиносиро низ ба он баробар арзёбӣ мекунанд. Баҳси хуввияти миллӣ аз он замон мавриди баррасии илмҳои иҷтимоӣ ва ҷомеашиносӣ гардид, ки дар нимаи

дуҷуми саддаи 20, махсусан дар поёни он раванди ҷаҳонишавӣ дар тамоми кишварҳои ҷаҳон махсусан тавассути осон намудани роҳи ба даст овардани иттилоот ва вуруди инсоният ба тамаддуни нав, яъне тамаддуни иттилоотӣ аҳамияти вижа пайдо намуд. Дар ин раванд, кишварҳои истеҳсолкунандаи иттилоот ва татбиқкунандаи низомҳои иттилоотӣ дар соҳоти гуногуни истеҳсолоту мудирияти ҷомеа кишварҳои камзарфият ва кам рушд намударо зерӣ таъсири худ қарор доданд.

Вақте гап дар бораи миллат ба ҳайси ташаккула ва умумияти таъриханрушдёртаи иҷтимоӣ меравад, устухонбанди ва муҳраи асосии онро дар ин пайкара хуввияти миллии ташкил медиҳад, ки онро метавон дар чунин зербиноҳои иҷтимоӣ дарёфт:

1. Таъсири хуввияти миллии бар тамоми низомии иҷтимоӣ. Дар ин маврид баррасию шинохти хуввияти миллии аҳамияти худро дар тамоми ҳавзаҳои зиндагии иҷтимоии инсон аз ҷумла дар ҳавзаи фарҳанг, иҷтимоӣ, сиёсат ва иқтисоди ҷомеа фарогир аст. Низомии иҷтимоии ҳар ҷомеа ҳамбастагии фарҳанг, иҷтимоӣ, сиёсат ва иқтисоди як ҷомеаро фарогир аст, ки онҳо низ дар дарозии ҳамзистии инсонҳо ва манфиатҳои муштаракшон шакл гирифтаанд, ки пояи асосии нигоҳдошти муносибат ва равобити гуногуни иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Яъне ҳамин вучуди маърифат, шинохт ва худияти милливу иҷтимоӣ, ки метавонад мардумонро дар фазои ниҳоди ташаккулёфтаи сиёсӣ давлат гирди ҳам оварад ва нигоҳ дорад.
2. Хуввияти миллии фарогири тамоми хотираи таърихӣ як миллат ва ҳамчунин муаянкунандаи дурнамои рушди иҷтимоии ин миллат ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз хуввияти миллии фарогири гузашта, ҳол ва ояндаи як миллат аст. Яъне он дар худ тамоми хотираи таърихӣ арзиши таърихӣ, фарҳангӣ ва меросе ки дар тули қарнҳо як миллат ба вучуд овардааст, мавриди назар қарор мегирад. Имрӯзи як миллат дар заминаи таърихи гузаштаи он сохта мешавад. Махсусан бо шинохти дуруст ва қазовати таърихӣ ки дар гузашта чи камбудҳо ва бартариҳо доштааст ва сабабаби онҳоро равшан сохта аз онон сабақи таърихӣ бигирад. Дар ин замина дурнамои равшани ояндаи хешро муайян месозад.
3. Мафҳуми хуввияти миллии мафҳуми нави иҷтимоӣ ба шумор меравад ва дар адабиёти илмӣ иҷтимоӣ сиёсӣ ҷойгоҳи худро дорад. Онро дар сиёсатҳои давлатсозӣ, махсусан дар ташаккули давлат-миллатҳо ва таҳкими низомии иҷтимоӣ ба ҳайси яке аз категорияҳои марказӣ истифода менамоянд. Имрӯз миллат ва давлате, ки дар он сатҳи огоҳӣ ва худшиносӣ хуввияти фардӣ ва миллии бошандагонаш дар дараҷаи баланд аст, пайкараи миллии қавӣ дошта осебпазириаш камтар аст. Дарки баланди масъулияти иҷтимоӣ ва посухпазирӣ дар назди ҳамзамонон ва ояндагон дар онҳо ба назар мерасад ва ҳамчунин ин мафҳум бо мафҳуми мановфеъи миллии саҳт пайваст буда, дуввуми ҷузъе аз онро ташкил медиҳад.
4. Хуввияти миллии зербиноӣ асосии пешрафт ва худшиносии як миллат ба ҳисоб рафта, тамоми соҳоти гуногуни ҳаёти иҷтимоиро метавонад таҳти таъсири худ қарор бидиҳад. Хуввияти миллии ба мисли оинаи тамомнамои як миллат аст, ки дар он чеҳраи воқеии хешро мебинад, камбудҳои хешро ислоҳ месозад ва худро ба ҷилва дар меоварад.
5. Раванди таҳаввулоти чанд ҳазорсолаи як миллат шебу фарозҳои дар тули таърих ба вучудомада ва амсоли инро муаян месозад ва дар қадом марҳила дар қадом дастовард ва дар қадом марҳила ба футур ва таназзул омадани як миллатро арзёбӣ месозад.

Дар адабиёти илмӣ имрӯза бо баробари истифодаи вожаи хуввияти миллии ҳамчунин мафҳуми хуввияти иҷтимоӣ низ мавриди истифода қарор мегирад. Агар ба таърифи хуввияти иҷтимоӣ, ки фарогири хусусиятҳои вижаи як иҷтимоӣ дар давоми мавҷудияти шаклгирии худ аст, назар афканем онро метавон чунин таъриф кард: Хуввияти иҷтимоӣ дар куллитарин мафҳуми он ба худогоҳии як шахс дар робита бо дигаре ишора дорад. Бо вучуди ин дар

равоншиносии иҷтимоӣ бо як мафҳуми хоста яъне ҳудогоҳӣ дар чорчӯби узвияти як фард дар гурӯҳҳои иҷтимоии мухталиф далолат мекунад. Ин вожа бештар ба мафҳуми иҷтимоии худ таъкид меварзад, ки таҷрибаи афродро аз назари иҷтимоӣ ва тааллуқият ба он ташхис медиҳад ва бештар дорои хусусияти умумии афрод аст нисбат ба хусусияти фардии онҳо.³²

Баъзе соҳибназарон вижагии аслии миллатро мавҷудияти созмони сиёсӣ ва ваҳдати мардум дар пазириши он низомии сиёсӣ медонанд. “Бинобар ин таквини миллат мусталзими таквини давлат ва созмони сиёсӣ аст ва касоне ки дар даруни ин низомии сиёсӣ зиндагӣ мекунад, як миллатанд. Дар воқеъ чунин назме маслиҳатҳои муштараке байни онон падида меоварад ва эҳсоси тааллуқи вафодорӣ ба ин низоми сомони хося мегирад”³³.

Дар бобати ҳуввияти миллӣ низ баҳсҳо хело зиёданд ва баъзеҳо аз муҳақиқон онро танҳо марбут ба даврони нави башар медонанд ва далели аслишон таъсиси давлатҳост, ки пас аз озодшавӣ аз мустамлика ба вучуд омадаанд. Дар ҳақиқат ҳуввияти миллӣ ба вучуддорандаи миллатҳо пас аз ҷанги ҷаҳонии аввалу дуввум дар кишварҳои муаяни ҷаҳон аст. Яъне ин ба он мазмун аст, ки баъзе аз ҳуввиятҳои ҳуввиятҳои сохта буда барои даврони пас аз истеъморӣ давлатҳои муаяне таҳсис дошта шуданд ва ба онҳо ҳуввиятҳои муаяне бар асоси умумиятҳои фарҳангӣ забонӣ урфу одат ва амсоли ин ба вучуд оварда шудаанд. Масалан агар ба кишвари Ҳинду Покистон назар афканем ин ду сарзамин аз лиҳози умумиятҳои забониву фарҳангӣ ва муштаракоти зиёде дорои як таърих ва як хотираи таърихианд, вале пас аз тақсим кардани онҳо ба давлатҳои алоҳида танҳо манфиатҳои сиёсие ҳастанд ки онҳоро ба ду ҳуввият тақсим кардаанд. Ҳуввияте ки дар Покистон таблиғ мешавад як ҳуввияти сиёсӣ аст, на як ҳуввияти таърихӣ, зеро ин сарзамин бахше аз шабаҳқораи Ҳинд аст.³⁴

Дидгоҳи дигар пайдоишу идоматёбии миллатҳоро дар омилҳои фарҳангӣ нухуфта медонад ва забонро омили бартар дар ин миён аз омилҳои дигар медонад. Дар ин мавзӯ ки ҳуввияти миллӣ чист ва чи гуна мучиби таҳаввули асосӣ дар ҷомеа мешавад, баъзе аз посухҳо ба ин пурсиш аз сӯи Гарднер матраҳ шудааст. Аз назари Гарднер як миллат ба василаи фарҳангу забони хоси он шакл мегирад. Дар баробари ин ҳамчунин ташрифоти одоби мансабӣ, русуми одоби зиндагии рӯзмарраи мардум, дostonҳо, фарҳанг, боварҳои маҳаллӣ, афсонаҳо ва боварҳои омма низ дар шаклгирии як ҳуввияти миллӣ муҳим ҳастанд. Аз назари вай муҳимтарин омили фарҳангӣ ин забон ба ҳисоб меравад, ки ба воситаи он dostonҳо, афсонаҳо ва боварҳо ҷилвагар мешаванд. Чуноне ки чорчӯби аслии ҷомеаи инсонӣ аз тариқи нимодҳо, символҳои фарҳангӣ ва забон шакл гирифтааст. Ба унвони намуна забон танҳо як имкони аввалия барои барқарор кардани иртибот нест, балки вазъияте аст, ки ба воситаи он иттилоот ва огоҳии лозимро перомунӣ он чи меандешем, он чи тасаввурӯ таҷриба мекунем ва хутути аввалияи ҳудогоҳӣ перомунӣ даркамон аз ҳаёт ва равишҳову тариқи ин огоҳиро ба мо нишон медиҳад³⁵.

³² Adam Kuper and Jessica Kuper, *The Social Science Encyclopedia*, 2 nd edition (London and Newyork: Routltdge, 1994), p. 789.

³³ Исмоили Муаззампур. Миллият ва ҳуввиятҳои то миллӣ дар нисбати миллият ва ҳуввияти эронӣ дар афкори Козимзода Эроншаҳр. Техрон, 2004. Саҳ 90.

³⁴ Равосонӣ Шопур. Заминаҳои иҷтимоии ҳуввияти миллӣ. Техрон, Маркази бозшиносии Эрон ва Ислом. Чопи нахуст, 94 саҳ.

³⁵ *Говард Гарднер*. Структура разума: теория множественного интеллекта = Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence. — М.: «Вильямс», 2007. — 512 с.

Баъзе аз муҳақиқон бар он андешаанд, ки мафҳуми миллат танҳо дар боварҳо ва андешаи субъект мавҷуданд на бештар аз он. Миллер низ чунин меандешад, ки миллатҳо чизе берун аз боварҳо ва андешаҳои афрод нестанд. Монанди боварҳое, ки дар мавриди вулқонҳо филҳо ва анвои гуногуни ҳайвонот вучуд доранд. Ба ин тафовут ки таъини малокҳо барои оташфишонҳо бар рӯи курраи замин осон менамояд. Аммо малокҳои шиносӣ ва тақсимбандии миллатҳо мушкилу печида аст. Ин печидагӣ бештар ба ин далел аст, ки бовари афрод дар таърифи миллат тааллуқ дорад. Ин таҳхис ва тасаввур аз ҳудашон ба унвони як миллат кори осоне нест.³⁶

Реном мегӯяд: миллат ба мисли фард натиҷаи ниҳони гузаштаи тулонии сайёу талош фидокорию аз худ гузаштагӣ аст. Аз миёни ҳама оинҳо оини ниёкон машруҳтар аст. Чун аз ниёкони мо он чизе сохтаанд, ки акнун ҳастем. Гузаштаи таърихӣ, мардони бузург ва шукуҳу азамати онон сармояи иҷтимоие аст, ки бар мабнои он метавон як идеяи миллиро бунёдгузори кард.³⁷

Агарчи масъалаи асосии ҳувият ин посух чустан ба саволи ман кистам собикаи дерина дорад ва дар осору навиштаҳои донишмандону андешамандони гузашта инъикос ёфтааст, аммо ин мавзӯ дар абъоди мухталиф яке аз асоситарин баҳсҳои асри модернизм ба ҳисоб меравад. Ҳар гоҳе ки сухан дар бораи мафҳуми “мо” пеш меояд баҳси ҳувият матраҳ мешавад. Бояд қайд кард, ки дар баробари мафҳуми мо антоними ин мафҳум мафҳуми дигарон пеш меояд ва ба воситаи мафҳуми мо хусусият вижагӣ бартарияту тафовут ва ҷамбаҳои мусбӣю манфӣю “мо” тамйиз карда мешавад. Баррасии ҳувияти миллий яке аз баҳсҳои аст, ки дорони аҳамияти таърихӣю сиёсӣ ва ҷомеашиносии фаровоне аст. ҷиҳати таърихӣю ин падида дар раванди ташаккули ҷомеа шакл гирифта аз тағиру таҳаввулоти таърихӣ таъсир пазируфта аст. Аз тарафи дигар ҳар ҳувияте ки имрӯз дар ҷомеа ва миёни гурӯҳҳои иҷтимоӣ мушоҳида мешавад, баргирифта аз ҷараёнҳои таърихӣю давраҳои мухталиф аст. Аз назари ҷомеашиносӣ ҳувияти миллий ба ин лиҳоз аҳамият дорад, ки яке аз омилҳои муҳими ба ҳам оардани гурӯҳҳои мухталиф дар ҳар ҷомеае ба ҳисоб меравад. Ҳамин аст ки ҳар андозае як миллат аз ҳувият маҳкамтар бархурдор бошад ҳамон қадар мустаҳкамтар ва пойдортар хоҳад гардид. Аксар аз соҳибназарон муътақиданд, ки ҳувият ба унвони як падидаи сиёсӣю иҷтимоӣ маҳсули замони нав аст ва ба унвони мафҳуми илмӣ аз сохтаҳои навини илмҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта дар нимаи дуҷуми асри 20 ба ҷои мафҳуми халқ ва фарди ҷамъӣ ҳамчунин равишҳои қавмӣ густариш ёфтааст. Вобаста ба таҳаввулоти сиёсӣю иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷаҳон пайдоиши баҳсҳои назарӣ ва мактабҳои андешаи сиёсӣю навин низ ба оғози пажӯҳишҳои навин дар бораи ҳувият ба таври он ва ҳувияти миллию миллият ба таври хос кумак кард. Дар ин миён ду ҳавзаи назарӣ дар доман задан ба баҳсҳои навин перомуни ҳувияту миллият муассир буданд. Ҳувияти миллиро аз лиҳози таҳлилий метавон аз ҷамбаҳои зерин мавриди баррасӣ қарор дод.

1. Буъди иҷтимоӣю ҳувияти миллий. Ҳар шахсе аз тариқи муҳити иҷтимоие, ки ба он муталлиқ аст ё бад он рӯчуъ мекунад ҳувияти худро месозанд ва тавсия медиҳанд. Ҷамбаи иҷтимоӣю ҳувияти миллий дар иртиботи ҷи гунагии робитаи фард ба иҷтимоӣю ошкор мегардад. Дар сурати тақвияти муносибатҳои фарду ҷомеа ҳувияти ҷамъӣю фард дар сатҳи миллий шакл мегирад. Ҳувияти миллий то ҳаде васеъ ва баёнғари равобити иҷтимоӣю фард бо низомии калони иҷтимоӣю яъне кишвар бастагӣ дорад. “Ба ибораи дигар нишонаи буъду иҷтимоӣю ҳувияти миллий ба афзоиши теъдоди касоне ки дар як кишвар дорони эҳсоси таҳауди муштарак ҳастанд, бастагӣ дорад”.

³⁶ Дэвид Миллер. Миллият. Техрон, муассисаи мутолиоти миллий, С.2004, саҳ 25.

³⁷ Асмит де Энтонӣ. Носионализм, назария, идеолуҷӣ, таърих. Техрон, Нашри най, соли 2004, саҳ 54.

2. Чамбаи таърихии хуввияти миллӣ. Огоҳии муштараки афроди як ҷомеа аз гузаштаи таърихӣ ва эҳсоси дилбастагӣ ба он ва эҳсоси хуввияти таърихӣ аст. хуввияти таърихӣ пиндори пайвандиҳандаи наслҳои мухталиф ба якдигар ва монеъ ҷудо шудани як насл аз таърихаш мешавад. Аз ин рӯ ҳар ҷомеае бо хуввияти таърихии худ таъриф мешавад. Хуввияти таърихино метавон огоҳию дониш ба гузаштаи таърихӣ ва эҳсоси тааллуқияти хотираи таърихӣ ва эҳтимоми таърихӣ донист.
3. Чамбаи ҷуғрофиёии хуввияти миллӣ. Хуввияти миллии ҳар миллат дар дараҷаи нахуст зояндаи муҳити ҷуғрофиёии он миллат аст. муҳити ҷуғрофиёӣ бо вазъи умумии иқлимӣ, рустани растаниҳои анвои муайян, вучуди ҳайвоноти муайян, ҳаводиси муайяни ҷуғрофиёӣ ва зехнияи мардумон таъсиргузори мекунад ва то андозае ба тарзи зиндагӣ урфу одат баробар накардани ниёзҳои иҷтимоию сиёсии онҳо сахмгузоранд.
4. Чамбаи сиёсии хуввияти миллӣ. Хуввияти миллӣ дорои буъди сиёсиест, ки дар он ба унвони як унсури миллии зарурӣ тааллуқият ба давлат низоми сиёсиву арзишҳои машруъияти бахши ҳукумат дар хуввияти миллӣ аст. Узвияти афрод дар як низоми сиёсӣ ва пазириши арзишҳо ва қонунҳои он шохиси мақбулияти низоми сиёсӣ ва машруъияти он аст. Ин амр илоав бар пайванди миллӣ миёни аъзои низоми сиёсӣ омили ҳамбастагии миллӣ низ мешавад.
5. Чамбаи динии хуввияти миллӣ. Буди динӣ низ метавонад дар шаклирии навъи хуввияти миллӣ таъсиргузор бошад. Махсусан дар ҷаҳони имрӯз қудратҳои сиёсӣ гоҳо барои расидан ба ҳадафҳои худ аз хуввиятҳои динӣ истифода менамоянд³⁸.
6. Чамбаи фарҳангии хуввияти миллӣ. Пайванд миёни фарҳанг ва хуввият ҷунон амиқ аст, ки бештари муҳақиқон хуввиятро падидаи фарҳангӣ медонанд ва барои фарҳанг мақоми мустақиле дар хуввият қоилад. Дар ҷаҳони муосир хуввияти фарҳангӣ дар муқоиса ба дигар буъудҳои хуввият дорои аҳамияти зиёд аст. Зеро ба хуввияти фарҳангӣ забон, мероси моддию маънавии гузаштагон ва мероси таърихӣ ба ҳисоб мераванд. Бо таҳлилҳои дар боло анҷом дода метавон ба ҷунин ҳулоса расид, ки як фард метавонад дорои чандин хуввият бошад, ки гоҳо ин хуввиятҳо метавонанд дар рақобати якдигарӣ қарор бигиранд. Ва аммо гоҳо онҳо метавонанд дар ҳамзистӣ низ тақвият пайдо намоянд. Барои эҷоди як хуввияти комил муштарақоти фарҳангӣ саҳт таъсиргузори корсоз аст. Қобили зикр аст, ки чамбаи фарҳангии хуввият метавонад бар соири аъёди дигар таъсиргузор бошад ва аз тариқи эҷоди як биниш ва фаҳми муштарақ ба созгорӣ миёни дигар бахшҳои хуввият ёри расонад.

Хуввияти миллӣ аз тариқи огоҳию эҳсоси тааллуқу вафодорӣ ба унсурҳои, ки марбут ба тамоми ҷомеаанд ва ба таъбири дигар сармои миллии ҷомеаанд, дар зехни мардум шакл мегирад ва нақш мебандад. Бинобар ин огоҳӣ, эҳсос тааллуқ ва вафодории мардум як ҷомеа (арзишҳои суннатӣ ахлоқӣ, динӣ, адабӣ, қавмӣ ва ғайра) категорияҳои хоше ҳастанд, ки аз онҳо хуввияти миллӣ шакл гирифтааст. Аз ин рӯ ҳар гуна таҳқиқу баррасӣ перомуни оғоз ва шаклирии хуввияти миллӣ дар ҳар ҷомеа, бояд бар асоси санҷиши шохисҳои дар боло зикр гардида сурат бигирад. Дар воқеъ, ҳар миллат барҳоста аз вижагиҳо шароити таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ҷуғрофиёии худ аст, ки бар замми ин сармоҳои миллии хос нисбат ба онҳо дорад ва онҳо тавассути огоҳии ҷамъӣ эҳсоси тааллуқу вафодорӣ ба ин мафҳумҳоро доранд. Бинобар ин ба оснӣ наметавон танҳо чанд унсурро мушаххасан ба унвони хуввияти миллӣ ном бурд. Ҷуноне ки унсурҳои собит шуда ва шинохта дар миёни маҷмуи дидгоҳҳои назарӣ мушоҳида мешавад, ки соҳибназарон дар онҳо ишора намудаанд, аз ҷумла он таҷриботи миллии дар ҷомеаҳои гуногун ба даст омада аз қабилҳои онҳоянд. Бинобар ин, дар

³⁸Ханггинтон Самуэл. Барҳурди тамадунҳо ва бозсозии назми ҷаҳон. Техрон, Нашри дафтари пажухишҳои фарҳангӣ, 1999 с, сах. 153

як чамбандӣ метавон гуфт, ки ҳуввияти миллӣ дар кул дорои унсурҳои собит ва шинохта шудае аст, ки пояҳои онро ташкил медиҳанд. Дар айни ҳол ба баъзе аз унсурҳои хос низ бар маҷмуи унсурҳои зикр гардида меафзоянд. Ҳамчунин эътибору ҷойгоҳ ва ҳар як аз унсурҳои ҳуввияти миллӣ дар миёни миллатҳо тафовут дорад ва дорои тағйирот аст.

Ҳуввият низ дорои омилу унсурҳои худ аст ва омилҳои асосии ҳуввиятро метавон чунин зикр намуд: Омилҳои айниро монанди забон, фарҳанг ва нажот таъкид кардаанд. Аммо баъзе аз соҳибназарон бар унсурҳои зеҳние мисли ҳудогоҳӣ ҳамбастагӣ ва андешамандӣ ба таркибе аз унсурҳои айнию зеҳнӣ алоқаманд нишон додаанд. Энтони Смит (1939-2016) донишманди бритониёӣ бо тарҳи ин идеяе, ки навъҳои меъёрҳои ҳуввияти миллӣ боис шудааст, ҳар миллат ба гурӯҳе аз онҳо рӯй овардаанд ва ӯ барои миллатҳои англо- саксонӣ меъёрҳои зеринро тарҳи асосӣ меҳисобад.

1. Сарзамини таърихӣ
2. Ҷамъияти ҳамгин бо сарзамини муттаҳид.
3. Иқтисоди ягона
4. Фарҳанги ягона ва таҷрибаҳои забонии ягона
5. Маҷмуае аз хоҳишаҳо ва устураҳои мутамоиз бо таърихи ягона.
6. Ҳуқуқ ва вазифаҳои муштарак.

Вай дар ҷои дигар одобу русуми муқаддаси миллатҳоро чунин мешуморад. Эътиқод ва баргузидагии қавмӣ, дилбастагӣ ба сарзамини хеш ва муқаддасшуморидани он, хотиротии муштарак аз давраҳои гуногуни таърихи ва тиллоӣ шуморидани давраи муайян, ҳамчунин кеши мурдагонӣ бошуқӯ.³⁹

Бештари муҳақиқон ҳуввияти миллиро масхули чор унсурҳои асосии зер медонад.

1. Омилҳои нахуст ва бунёдӣ: монанди забон ва фарҳанг (санъат, адабиёт, мусиқӣ, арзишҳои ахлоқиву зебоипарастӣ ва ғ).
2. Омилҳои сохторӣ. (сиёсӣ) монанди давлат, артиш, қонуни асосӣ ва ғ.
3. Омилҳои таллуқият, касабият дараҷаи шинохт ва маърифати ҳуду ҷаҳон мисли низоми маориф, омӯзиши олий, таҳассусият, офаринандагӣ дар заминаи дастовардҳои илмӣ, фанноварӣ ва ғ.
4. Омилҳои воқунишӣ (ватандустӣ, патриотизм) монанди дифоъ аз сарзамини хангоми ҳуҷуми бегонагон ба он, муқаддасшуморидани сарзамин, эҳсоси баланди ватанпарастӣ.

Ҳамчунин баъзе аз муҳақиқон ҳуввияти миллиро махсуси низоми символҳои қаламдод намудаанд, ки аз тариқи унсурҳои зер интиқол мешаванд: тасаввурот, дostonҳо, асотир, парчаҳои миллӣ, навъи пушиш, фарҳанги умумӣ, суннатҳо, символҳои миллӣ.⁴⁰

Худшиносии миллӣ низ то андозае ифодагари маъно ва моҳияти ҳуввияти миллӣ аст.

Худшиносии миллӣ аз ду мафҳум бармеояд – худшиносӣ ва андешаи миллӣ. Яъне он сараввал муталлиқи фард аст ва баъдан таллуқияти фардро ба умумияти иҷтимоӣ равшан месозад. Тавре дар боло ишора гардид фард дар доираи раванди иҷтимоишавӣ ба шинохти худ муҳити сунъии аз тарафи инсон сохта шуда, яъне ҷомеаи хеш огоҳӣ пайдо менамояд. Ба вучқуд омадани огоҳӣ низ раванди дурударози ба ҳам таъсиррасонии объекту субъект аст, ки он низ дар як они воҳид ҳосил намешавад. Аслу решаи худшиносӣ низ бармегардад ба ҳосияти

³⁹ Асмит де Энтонӣ. Носионализм, назария, идеолужӣ, таърих. Техрон, Нашри най, соли 2004, 464 саҳ.

Энтони Смит. Национализм и модернизм: критический обзор теорий современных наций и национализма. М.: Праксис, 2004. 464 стр.

⁴⁰ Wood Ward, kath. Quees 2000. P 134.

чусторгарӣ ва пурсишгарии инсон ва пурсишҳое аз қабиле он ки ман кистам? Аз кучо омадаам? Гузаштагони ман чӣ касоне будаанд? Арзишҳои онҳо кадом аст ва амсоли; инсонҳо тавассути ин чустор ба хотираи таърихии қавмиву миллии хеш пайваст мешаванд. Аз ин лиҳоз метавон худшиносиро дар ду дараҷа мариди баррасӣ қарор дод сараввал дар дараҷаи фардӣ ва баъдан дар дараҷаи иҷтимоӣ. Дар дараҷаи фардӣ саравал фард худро ва имкону истеъдодашро мешиносад ва дар дараҷаи иҷтимоӣ таллуқият ба иҷтимоӣ ва умумиятҳои таърихиву арзишҳои маънавро маърифат месозад.

Худшиносӣ – шинохтани хусусият ва имкону вазъ ва воқеияти фард ва дарки мақоми худ дар ҷомеа, вазифаҳои ҳуқуқҳо ва масъулияти иҷтимоиву таърихӣ ва миллии фард аст.

Ҳанӯз ҳазорон сол қабл яке аз файласуфони Юнони қадим Сукрот, ки ба таҳқиқи масъалаи инсон пардохта буд, вазифаи аввалини ӯро чунин баён намудааст: «Худро бишнос». Дар ҳақиқат фарде, ки ҳудашро нашинохтааст, инсонии комил шуда наметавонад ва ӯро дигарон ҳам наметиносанд, қадру қимат ҳам надорад. Ҳамагуна худшиносӣ аз худшиносии фард ба вучуд меояд. Фарде, ки аз худ аз имконоти худ аз вучуди таърихии худ ҳамчун умумияти иҷтимоӣ огоҳ аст он метавонад худшинос бошад. Ба ин маънӣ, ки ҳамагуна шинохт аз зехн ё шуури фард огоҳ меёбад ва баъдан он ба шуури ҷамъиятӣ роҳ пайдо мекунад. Барои боло рафтани ҳувиёти як миллат зарур аст то афроди он соҳиби хирад ва огоҳии баланди илмиву иҷтимоӣ ва фарҳангиву сиёсӣ бошанд.

Вобаста ба ин таҳлил низ миллат ҳам бояд ҳудашро бишносад. Миллат чун аз маҷмуи равобиту муносиботи гуногуни муштараки афрод ба вучуд меояд, пас он низ ҳар қадаре агар афродаш огоҳу худшинос бошанд, ҳамон қадар пайкараи ин миллат метавонад қавӣ гардад.

Худшиносии миллӣ – синтези шинохтани ҷараёни ҳаёти миллӣ, дараҷаи инкишофёфта ва элементи махсуси шуури миллӣ мебошад.

Худшиносии миллӣ дар таърифи муфассалтараш – аз ҷониби фард бо шакли миллӣ шинохтани робитаҳои ҷамъиятӣ, шинохтани мансубияти худ ба умумияти муайяни миллӣ – этникӣ, шинохтани ягонагии худ бо ҳамин миллат мебошад. Ин гуна фаҳмиши ҳар як фард натиҷаи таъсири муҳити миллӣ, умумияти забон, территория, хусусияти равонии миллат мебошад⁴¹. Ба ин тартиб, ҳар қадар сатҳи худшиносии миллӣ боло равад, ҳамон қадар баданҳои иҷтимоӣ қавӣ гардида, дар баробари ҳамагуна хатари физояндаи имрӯзаи глобалӣ муқовиматпазир мегардад.

⁴¹ М.Ғаффорова. Шуури миллӣ.// Назарияи Ваҳдат. Душанбе, дониш. Соли 2012. Саҳ 83.

Ба матбаа 05.06.2024 супорида шуд. Чопаш .15.06.2024 ба имзо расид.

Андозаи 62x84 1/16. Коғазӣ офсетӣ. Чопи офсетӣ.
Хуруфи Times New Roman Tj. Адади нашр 100 нусха.